

ՀԱՅ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ - ԲԵԿ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ
Բ ՀԱՏՈՐ

9(47.925)

Ո՛-52

Հ Ս Խ Հ Լ ՈՒ Ս Ժ ՈՂ Կ ՈՄ Ը Ց 2011 - 09

ՊՐՈՑ. ԴՐ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՆ-ԲԵԿ

9(47.925)

Ճ-52 *այլ*

ՎՐԱՅ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ի
Հ
Օ
Ե

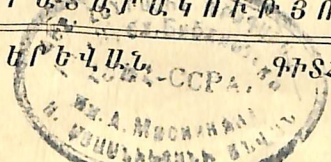
1001
10004
10005
10006
10007
10008
10009
10010
10011
10012
10013
10014
10015
10016
10017
10018
10019
10020
10021
10022
10023
10024
10025
10026
10027
10028
10029
10030
10031
10032
10033
10034
10035
10036
10037
10038
10039
10040
10041
10042
10043
10044
10045
10046
10047
10048
10049
10050
10051
10052
10053
10054
10055
10056
10057
10058
10059
10060
10061
10062
10063
10064
10065
10066
10067
10068
10069
10070
10071
10072
10073
10074
10075
10076
10077
10078
10079
10080
10081
10082
10083
10084
10085
10086
10087
10088
10089
10090
10091
10092
10093
10094
10095
10096
10097
10098
10099
10100

ԲԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ՎՐԱՅՆԵՐՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ ՀԱՅՆԵՐՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ.
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ-ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ, ՅԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐՈՎ.

Հ Ա Տ Ո Ր Բ.
(ԺԳ-ԺԸ ԴԱՐ)

OK

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼԻՔՆԵԱՆ ՖՈՆԴԻ
ՅԵՐԵՎԱՆ ՀԱՅԿՍՏԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆ 1936

Գիտնականի սպարան
Գլավիլիս № 299
Պատվեր № 1
Տիրաժ 1200

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության ներկա՝ յերկրորդ, հատորում մենք ամփոփել ենք համապատասխան նյութեր վրաց գրականության զարգացման այսպես կոչված «վոսկեդարյան» և «վերածնունդյան» շրջանների յերկասիրություններից, վորոնք ընդհանրապես պատմա-ժամանակագրական բնույթ են կրում և վորոնց ամփոփ տեսությունը, մի քանիսի բացառությամբ, տրված է պրոֆ. Իվ. Զավախի-շվիլով և հայտնի աշխատության՝ «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դդ.)» (վրացերեն լեզվով) առաջին հրատարակության մեջ, Տփղիս 1916, էջ 165—283: Դա XIII-րորդ և հետագա դարերի մեծ մասամբ անանուն պատմիչների ու ժամանակագիրների յերկասիրություններն են, վորի շարքը մենք տանում հասցնում ենք մինչ XVIII դարու սկզբները, այսինքն մինչ հայտնի պատմաբան-աշխարհագիր՝ արքայազն Վախուշտի, նրա ժամանակակիցների ու նրա դպրոցի գործունեությունը:

Այս հատորում զետեղած նյութն առաջ է բերած ընդամենը 24 յերկասիրությունից կամ դոկումենտից, վորոնք մեծ մասամբ անանուն պատմիչներին են պատկանում*, բայց և այնպես հետաքրքիր են իբրև՝ վորոշ բացառությամբ՝ ժամանակակիցների գրչից յեկած տեսություններ համապատասխան անցքերի (XIII

* Վորպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինի, թե վորքան մեր անվանացուցակն այս հատորում տարբերվում է Իվ. Զավախիշվիլով ներկայացրածից, առաջ ենք բերում վերջինիս մենագրության համապատասխան գլուխներից ցանկը. «Թամար թագուհու պատմիչը» (165—190), «Աբուսերիձե Տբեթցի» (190—191), «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա անծանոթ վրաց մատենագիրը» (191—193), «Ժամանակագիրը» (193—213), «Հուշարձանն իշխանաց» (213—218), «Բագրատ[ի] Բագավորության պատմությունը» (218—220), «Մեսխական սաղմոսի մատյանը (քրոնիկան)» (221—231), «Դեկաթի քրոնիկոնը» (231—234), «Փարսաղան Գորգիշանիձե» (234—251), «Բարթիկո-Յիտրերա» (251—273), «Քարթլիս-Յիտրերա» (273—283):

Գիտությունի սպարան

Գլավիլիս № 299

Պատվեր № 1

Տիւրմ 1200

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության ներկա՝ յերկրորդ, հատորում մենք ամփոփել ենք համապատասխան նյութեր վրաց գրականության զարգացման այսպես կոչված «վոսկեդարյան» և «վերածնության» շրջանների յերկասիրություններից, վորոնք ընդհանրապես պատմա-ժամանակագրական ընույթ են կրում և վորոնց ամփոփ տեսությունը, մի քանիսի բացառությամբ, տրված է պրոֆ. Ի. Վ. Ջավախիշվիլի ու հայտնի աշխատության՝ «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դ. դ.)» (վրացերեն լեզվով) առաջին հրատարակության մեջ, Տփղիս 1916, էջ 165—283: Դա XIII-րորդ և հետագա դարերի մեծ մասամբ անանուն պատմիչների ու ժամանակագիրների յերկասիրություններն են, վորի շարքը մենք տանում հասցնում ենք մինչ XVIII դարու սկզբները, այսինքն մինչ հայտնի պատմաբան-աշխարհագիր՝ արքայազն Վախուշտի, նրա ժամանակակիցների ու նրա դպրոցի գործունեյությունը:

Այս հատորում զետեղած նյութն առաջ է բերած ընդամենը 24 յերկասիրությունից կամ գոյումենտից, վորոնք մեծ մասամբ անանուն պատմիչներին են պատկանում*, բայց և այնպես հետաքրքիր են իբրև՝ վորոշ բացառությամբ՝ ժամանակակիցների գրչից յեկած տեսություններ համապատասխան անցքերի (XIII

* Վորպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինի, թե վորքան մեղ անվանացուցակն այս հատորում տարբերվում է Ի. Վ. Ջավախիշվիլու ներկայացրածից, առաջ ենք բերում վերջինիս մենագրության համապատասխան գլուխների ցանկը. «Թամար թագուհու պատմիչը» (165—190), «Արուսերիձե Տբեթցի» (190—191), «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա անծանոթ վրաց մատենագիրը» (191—193), «Ժամանակագիրը» (193—213), «Հուշարձանն իշխանաց» (213—218), «Բագրատ[ի] թագավորության պատմությունը» (218—220), «Մեսխական սաղմոսի մատյանը (քրոնիկան)» (221—231), «Գեղաթի քրոնիկոնը» (231—234), «Փաբսաղան Գորգիջանիձե» (234—251), «Քարթլիս-Ցխորեբա» (251—273), «Քարթլիս-Ցխորեբայի շարունակությունը» (273—283):

դարուց սկսած մինչ XVIII-ի սկիզբը), յերբեմն տենդենցիոզ լուսաբանությամբ և նույնիսկ հայատյացությամբ դրոշմված պամֆլետային յելույթներով լի, վորը, ի հարկէ, արտացոլումն է համապատասխան դասակարգային իդեոլոգիայի: Յեւ այս տենդենցիոզությունն առանձնապէս աչքի յե ընկնում «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքն» յերկի (ա. գլուխ) այն հատվածում, ուր շան և նշխարի մասին է պատմվում (եջ 16—20), վորն, ինքնըստինքյան հասկանալի յե, հայ և վրաց տիրող դասերի միջև դեռևս XII—XIII դ. դ. գոյութիւն ունեցող պայքարի արդյունքն եր:

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, վոր այս հատորի մշակման և այն տպագրության հանձնելու ժամանակ դեռ լույս չեր տեսած ակադ. Ն. Մ ա ո ի հիմնական աշխատութիւնը՝ նվիրված Անիին (յետմահու հրատարակությամբ). այդ պատճառով, ղեքախտաբար, հնարավորութիւն չունեցանք վորեւէ կերպ ոգտագործել այն:

Լ. Մ. Բ.

Յերեման. 29. V. 1935.

Ա.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱԳԱԿԻՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՎԱՍՍԱՆՔԸ»

Քարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում անանուն հեղինակի «Դավիթ արքայից-արքայի պատմության»-ն ու Սմբատ՝ վորդվո Դավիթի «Բագրատունյաց պատմության»-ն անմիջապէս հետեւում է մի ընդարձակ յերկասիրութիւն անանուն հեղինակի, հետեյալ վերնագրով՝ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը»: Այս յերկասիրութիւնը գրված ունի Ե. Թ ա ղ՝ ա յ շ վ ի ի ու հրատարակության մեջ (Քարթլիս ցխովրեբա. Մարիամ Թագուհու վարիանտը, վրացերէն, Տփղիս 1906) 362—535 էջերը, իսկ Մ. Բ ո ս ե յ ի հրատարակությամբ (Քարթլիս ցխովրեբա, մասն առաջին, Ս. Պ. Բ. 1849) 264—338 էջերը. նույնի ֆրանսերէն թարգմանությամբ (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 2) 383—480 էջերը:

Այս յերկասիրութիւնը նվիրված է Գեորգ (Գիորգի) III (1156—1184) և նրա զուտոր՝ Թամարի (1184—1213) թագավորությանց ժամանակաշրջաններին՝ սկսած XII դարու կեսից մինչև XIII-ի սկզբները: Յերկասիրության վերնագիրը՝ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» (վրացերէն՝ «Խտորիանի դա աղմանի շարավանդեթանի») պրոֆ. Ի վ. Զ ա վ ա ի ի շ վ ի ի ն (ibid., 166) մեկնում է այսպէս. «Խտորիա» հունարէն բառ է և նշանակում է տեղեկանք, լուր, պատմութիւն, ուշագրավ է, վոր վրաց պատմական գրականության մեջ այս տերմինը, ինչպէս յերևում է, առաջին անգամ գործածել է Թամար Թագուհու կյանքի նկարագրողը՝ «Ազմանի» արաբերէն բառ է, «Խտորիա»-յի նման, սա յեվս հոգնակի թվումն է գործածվում և համապատասխանում է արաբերէն «ազմանուն»-ին, վորի յեղակին հնչվում է «զեմանուն» և նշանակում է «ժամանակ», «պահ»: Այս յերկու՝ հունարէն-արաբերէն բառերը փայլուն կերպով պատկերացնում են մեր պատմչի

մտածելակերպի ու կրթության յերկերպ բնույթը: Նա յուրացրած ուներ յերկու կուլտուրա՝ հունական, բյուզանդական-հելլենական, քրիստոնեական, և արաբական-պարսկական, մասնագրական⁶: Քննադատության յենթարկելով պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլի ու այս տեսակետը՝ պրոֆ. Կ. Կեկելիձեն (Մեր պատմական գրականության մի քանի՝ դեռ չմեկնած տերմինները, վրացերեն, — „Bulletin de l'Université de Tiflis“, V, 1925, էջ 309—310) այն կարծիքն է հայտնում, վոր «ազմանի հոգնակի թիվ է ազմա բառից. իսկ ազմա՝ն վոր թե արաբերեն է, այլ հունարեն asma., վորը նշանակում է յերգ, գովասանք, ներբող»:

Համաձայն Իվ. Ջավախիշվիլի ու հետազոտության (ibid., 170—171), անանուն հեղինակի յերկասիրությունը «կարելի չէ յերկու գլխավոր մասի բաժանել», վորոնցից «առաջինը հեղինակը վերջացրել է թամար թագուհու [գահակալության] 11—12-րդ ինդիկտիոնին*, իսկ մյուսը սրանից բոլորովին ուշ է գրված»: Միաժամանակ նույն Իվ. Ջավախիշվիլին ապացուցում է, վոր «պատմության առաջին մասը գրված է «Ժամ առ Ժամ», այսինքն հետզհետե. «նախ, ինչպես յերևում է, Ռուկնադդինի պարտությունից հետո», և «այս ժամանակ նա պիտի նկարագրեր Կարսի և շրջակա յերկրի առումն և Ռուկնադդինի դեմ կատարած հաղթական արշավանքը»:

Ինչ վերաբերում է հեղինակի ով լինելուն, այս առթիվ Իվ. Ջավախիշվիլին կարողացել է պարզել այսքանը: Նա թեև «արքունիքի աստիճանավոր չի յեղել», բայց և այնպես «մեծամեծներին» թվին պիտի պատկաներ (եջ 172): Միաժամանակ՝ նրա «դատողությունը, կրթությունը, զարգացումն ու մտածելակերպը դժվար ուսումնասիրելի չէ», և նա «ավելի քան բարդ բնավորության տեր անձնավորություն պիտի լիներ. միևնույն ժամանակ նա յուրացրած ունի թե հեթանոսական և թե քրիստոնեական գրականությունն ու մտածելակերպն այնպես, վոր հետազոտողն ի վիճակի չէ իմանալ, թե նա ի՞նչ արհեստի և ի՞նչ գործի տեր մարդ է: Շատ անգամ նա այնպես է խոսում, վոր մարդ յերկմտում է, մի գուցե նա հոգևորական է յեղել» (եջ 176):

Իվ. Ջավախիշվիլին (ibid.) միանգամայն իրավացի չէ, յերբ ընդգծում է, վոր վրաց-հայկական [յեկեղեցական] պայքարին վերաբերյալ հեղինակի ամբողջ պատմվածքը վերին աստիճանի նեղ

դավանաբանական բնույթ է կրում, վորի ժամանակ [վրաց] հովհան կաթողիկոսն ուղղափառությունը քննելու և վորոշելու համար նրանից ել լավ բան չհնարեց, վոր նշխարը քաղցած շանը նետեր և, վոր դավանության նշխարն ել շունն ուտեր, այն դավանությունը թյուր ճանաչվեր»: Յեվ «այսպիսի անմիտ դատաստանի հնարագետ քահանայապետին, — ասում է Իվ. Ջավախիշվիլին, — Թամարի պատմության հորինողը փառաբանում է» (եջ 176): Այս հիման վրա բազմաշխատ վրացագետը յենթադրում է, վոր հեղինակն ավելի «մարտնչող հոգևորական անձն» պիտի լիներ, քան թե աշխարհական:

Վոր Թամար թագուհու պատմին յեկեղեցական գրականությանը հմուտ եր, սա՝ այն ժամանակվա վրաց մատենագրի հանդեպ զարմանալի չէ: Բայց ուշադրության արժանին այն է, վոր նա հեթանոսական շրջանի հելլենական գրականությանն յեվս հմուտ է յեղել» (եջ 178): Յեվ իրոք, «Թամար թագուհու պատմությունը խայտառղետում է հունական և պարսկական գրականությունից ու պատմությունից քաղած անուններով և տվյալներով» (ib.), վորոնց քննության վրա առանձնապես կանգ է առնում Իվ. Ջավախիշվիլին (եջ 178—183):

Վրացերեն բնագրի թարգմանությունը մենք կատարել ենք հաշվի առնելով այն ուղղումներն և «վերականգնումները», վորը տեղ-տեղ կարելի չէ գտնել նույն Իվ. Ջավախիշվիլի ու «Վրաց ժողովրդի պատմության» մեջ (վրացերեն, գ. II, Տփղիս 1914, էջ 552—639):

[ԳԵՈՐԳ III-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... [Գեորգ թագավորը՝] կենտրոնանալով և ամրանալով Կաղզվան* քաղաքում՝ ավերեց Ժայռոտ բոլոր ձորերն ու քաղաքներն Աշոտնիքի¹, [վորոնք] հայոց (սոմեխների) թագավոր կոչված Շահարմենի (Շահերմենի)² [ձեռք] ելին:

Սրանից հետո՝ նորից ժողովելով իր զորքը՝ [նույն Գեորգը] դիմեց դեպի հոչակավոր և մեծ քաղաք [Դվինը], վորը գտնվում է Արարատի փեշին՝ Հայքի (Սոմխիթի) և Աղբրեջանի** սահմանում, վոր է հայրենիք Տրդատ (Թրդատ) դյուցազնի, վորը յերբեմն խո-

* Var. Կաթիրկան:

** Բնագրում՝ Աղարբեղաջանի:

* Այսինքն 1195—1196 թ. թ.:

զի վերածվեց Գրիգոր Պարթևի պատճառով ... և իր զորքով գրա-
վեց այն քաղաքը՝ [հետև վերցնելով] գերիների և գանձերի այն-
պիսի բազմութուն, վորը ծածկեց դաշտերի ու լեռների յերեսը,
և նույնիսկ արքայանիստ քաղաք Տփղիսն ել լցվեց ավարով ...

Ապա [Գեորգ թագավորն] կամեցավ զորք ժողովել և արշավել
մեծ քաղաք Անիի վրա, վորը յերբեմն հունաց (բերձենների) թա-
գավորի տունն ու աթոռանիստն էր, և ուր մինչ այսօր հազար
ու մի յեկեղեցի կա³. իսկ հույներից (բերձեններից) անցնելով՝
ժամանակի ընթացքում մեծազգի վոմն Շաղադյանց կողմից նշա-
նակված վարիչների ձեռք էր [այն]։ Սրա վրա հանկարծակի հար-
ձակվելով՝ [Գեորգ թագավորն] առաջ բերեց բազում պատերազմ-
ներ և ձիաների կոտորած յերեք ուղիվ ընթացքում։ Խոսքով և
զործով ի վերջո, կայծակի ճայթյունի նման, [վրացիք] ջարդեցին
Շաղադյաններին*, վորոնք կայծակի արագությամբ փախուստի
շիմեցին, և [Գեորգ թագավորը] համաձայն իր կամքի իր ձեռքը
զցեց քաղաքը, և չհեռացավ այնտեղից մինչև վոր չբարեկարգեց
նրա կառավարութունն և հաստատապես չտիրեց նրան իր գահի
պահպանության ու ամրացման նպատակով։ Յեվ թողեց այնտեղ
մանդատութունսուցես և ամիրսպասալար Հովհան (Իվանե) Որ-
բելուն, Սարգիս Մխարբրձեւուն և այլ գավառների (թեմերի) մե-
ծամեծ ազնվականներին (ազնաուրներին)՝ տալով նրանց ինամա-
կալութուն ([մո]ուրավ[ութուն])։ ապա [տուն] վերադառնալով՝
գիմեց վորսի, խաղի և զվարճության։

Այս հանգամանքը վրդովմունք առաջացրեց գոռոզացյալ հա-
պարացիների և իսմայելացւոց մեջ, և ահա Շահխարմենը, վորն
յորեն սուլթան էր կոչում, կանչեց ամբողջ Ասորիքը (Շամը), Մի-
ջագետքն (Ջաղիրքն) և Դիարբեքիրը (Դիարբագը)՝ Գարմ[ի]անի
թուրքերով հանդերձ. [և] Արդոխի վորդի Սալուդի Սելջուկյանը,
վորը սուլթանների տոհմիցն էր, Պարսից բազում տերերով և փա-
գիշահներով հանդերձ, գաղանների նման ատամները սրելով՝ մեծ
և անհամար զորքով յեկավ ու մոտեցավ Անիին ...

Գեորգ (Գիորգի) թագավորը, վորն այդ պահին գնացել էր
ժամանակ անցկացնելու Նաճարմազե, հենց վոր լսեց սրա մասին
... լեռներով անցավ դեպի Շիրակ⁴, ուղեկցությամբ Հովհան (Իո-
վանե) դպրապետի և Սմբատ-Սիմեոնի ...

[Փախուստի մատնելով թշնամուն՝ վրացիք պատերազմի դաշ-

տում] տեսան բազմութուն [գերի վերցրած] թագավորների և
մեծամեծների, ազնվականների և ստրուկների, բազմութուն վրան-
ների և տաղավարների, հարստութուն ականց և գոհարների,
վոսկվո և վոսկեկուռ իրերի, ուղտերի, ձիաների և ջորիների և
աշխարհիս ամեն տեսակ գանձերի և հարստութունների, վորը
դժվար էր մի առ մի թվել ...

Յեվ այսպիսով՝ ղենքով և պաշարով լեցուն, գերի վերցնելով
թագավորներին և մեծամեծ ազնվականներին, յերեք ու միաց Ա-
նիի դռան [Գեորգ թագավորը], վորն ապա՝ հոգալով քաղաքի մա-
սին և նշանակելով այնտեղ ամիրա և զորաբանակ՝ շարժվեց տե-
ղից և վերադարձավ [Տփղիս] ...

Իսկ Ասորիքի (Շամի) և Միջագետքի (Ջաղիրքի), Հայոց
(Սոմխիթի) և Արզրումի զորքերի, թագավորների և մեծամեծների
բնաջնջման լուրը հասավ Խորասանի (Սվաբասանի) և Իրադի սուլ-
թանին և խալիֆային, տիրողին ([ինքնա]կալին) մեծն Բաբելոնի
և արաբացւոց (սարակինոզների) կեղծ որենադրին, և Յեւթուզ⁵՝
Պարսից աթաբակին, [վորոնք] ... հավաքվելով Ռանում⁶՝ դիմե-
ցին դեպի Հայոց (Սոմխիթի) յերկիրը, և մոտեցան Գագի բերդին,
վորը գրավեցին, և ավերեցին նրա ամբողջ սահմանները։

Հենց վոր հռչակավոր և անհաղթ զորավար ու անզուգական
յերիտասարդ Գեորգ թագավորն իմացավ այս, իսկույն և յեթ ժո-
ղովեց իր յոթը թագավորութունները՝ հայնկույս և հայսկույս⁷,
կանչեց նաև ոսերին և շատ ուրիշ ժողովրդներին (յերկիրները), և
յերավ սուլթանի դեմ ... իսկ Գագում գտնվող [սուլթանական] զոր-
քերը հանվեցին տեղից ու հեռացան, [սակայն] Յեկեղյաց⁸ գետն
անցնելուց հետո նրանց հանկարծակի վրա հասավ [վրաց] զորքը,
վորը նրանց բնաջնջման յենթարկեց⁹։

... Ապա սուլթանն ու աթաբակն իրենց ամբողջ զորքով և ու-
ժով բարձրացան դեպի Գեղարքունիք (Գեւաքուն), վորտեղից
[արդեն] մոտեցան Անիին, նաև վերո[հիշյալ] Շահխարմենն ու ա-
բաբացւոց բոլոր իշխանավորները։

Այդ պահին Անիում հաստատված էր մեծ և հռչակավոր զո-
րավար Թորեցին՝ շրջակա յերկրները քարուքանդ անողն ու ավե-
րողը, վորը [սկսեց] պատրաստել պատերազմական մեքենաներ։

* Բնագրում՝ վարազ || վարազգ։

** Var. Իրանում։

*** Var. + վերինք և ստորինք։

**** Var. ելիա կացի (sic)։

* Բնագրում՝ Շանշե Դաղիան։

Հենց վոր լուրը սրա մասին հասավ այս յերկիրը և թագավորին, վորը սակավաթիվ զորքով՝ վորսորդությամբ զվարճանալով՝ կանգնած եր Լոռվա և Դմանխի լեռներէ միջև, սրա մոտ յեկավ սուրթանի դեսպանը⁷...

Ապա [Գեորգ թագավորը] շնորհեց Անին նրա տիրոջը, վորին և պատվեց իբրև իրեն հպատակին, և Յելտկուզ (Ելէիզուզ) աթաբակն ել յեղավ միջնորդ սուրթանի և վրաց միջև, խնդրելով հաշտութիւնն⁸...

[Ապա Գեորգ թագավորը] հրամայեց տայեցիներին, կղաքացիներին և շավշեցիներին Ուլթյաց (Ուլթիսի) և Բանայի ավերումն, իսկ մեակներին և թորեցիներին՝ Կարսի (Կարիի) և Աշոռնիի, և ամիրսպասալարին և սոմխիթեցիներին (սոմխիթարնի)՝ Կուրի հայսկույս [Կողմի] մինչև Գանձա[ւ]... [ապա] ավերեց Բասենը (Բասիանը)⁹...

[Սուլէյման Գեորգն] իր զորքը՝ սպասալարներով հանդերձ՝ ուղարկում եր յերբեմն մինչ Նախիջևանի (Նախճեվանի) դուռն, և յերբեմն մինչ Մասիս ու Գեղամ (Ղաղվ?)¹⁰...

Ապա [Գեորգ թագավորը]՝ զորք ժողովելով Տփղիս քաղաքում՝ ուղևորվեց դեպի Սոմխիթի լեռները, ուր սաստիկ հարվածեց ու փախուստի յենթարկեց Դեմետրին և նրա կուսակիցներին, վորոնք ապաստան գտան Լոռի քաղաքում ու բերդում, և գրավեց բոլոր ամրոցներն ու բերդերը*։ Ապա Դեմետրից հեռացան Սարգիս Մխարզը և իր վորդով և յեղբորվորդով հանդերձ..., վորին թագավորը քաղցր սիրեց և վստահելութիւն շնորհեց համաձայն նրա վսեմության։ Ապա՝ ավերելով Տաշիրն ու Լոռին մինչև Կարս՝ [Գեորգ թագավորը] բնակութիւն հաստատեց Ագարա[ւ]ում։ Իսկ Դեմետրը, վորը գտնվում եր Լոռվա բերդում, զորք ուղարկեց նրանցից, վորոնք հավատարիմ եյին մնացել իրեն, և այլ և այլ կողմերից՝ մեսխեթին, վրացիներին (քարթվեցիներին), սոմխիթեցիներ (սոմխիթարնի) և իր դաստիարակած ախոռապետ (ամիրախոր) ճիւղերին...

Ապա [Գեորգ] թագավորը, վորը Ագարա[ւ]ում եր գտնվում, շարժվեց տեղից և յեկավ վեր՝ մոտենալով Լոռիի քաղաքին ու բերդին։ Այս պահին Պարսկաստան ուղարկվեցին Քարթլիի իշխան Լիպարիտ՝ Սմբատի վորդին, ախոռապետ Քավթար՝ Հովհաննի (Իվանեյի) վորդին, վորոնք նույն Գեորգի կողմից եյին կարգված իշխանության, և Անանիա Դվինեցին, վոմանք Շահիարմենից,

* Var. + վորոնց բռնի կերպով տիրապետել եր նա (Դեմետրը)։

վոմանք Յելտկուզից (Ելէիզուզից) ոգնութիւն խնդրելու համար...

... Մինչ այս ուժասպառ յեղան Լոռիի բերդում գտնվողները։ Իսկ Դեմետրը՝ տեսնելով վոր անոգնական վիճակի մեջ ե գտնվում, պարանով կապելով իրեն, իջավ բերդից և դիմեց իր հորեղբորը (Գեորգ թագավորին)։ Իսկ ամիրսպասալարին և բոլոր նրանց, վորոնք մնացին բերդում, անվթար հանեցին բերդից և բերին թագավորի մոտ... [և այսպես] նա գրավեց Լոռին¹¹...

[ԹԱՄԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... [Նշանակելով Ղուբասարին] ամիրսպասալար և մանդատութութիւնը եւ [Թամար թագուհին] վոչ մի թիղ չպակասցրեց Լոռիին, [վորն] իշխանութիւնից զատ [նրան եր շնորհված]։...

[Թամար թագուհին] բանտարկեց գանձարանապետ Ղութլու Արսլանին, վորը պատրաստվել եր ինքնիշխանաբար [գրավելու] ամիրսպասալար[ութիւնն] ու նստելու հայոց (սոմեխներ) թագավորի տեղը Լոռիում։...

[Ապա Թամար թագուհին] ամիրսպասալար նշանակեց Սարգիս Մխարզը և իր վորդով և յեղբորվորդով հանդերձ եր և արշավանքների ու քաղաքործության մեջ սնված, և շնորհեց նրան Լոռին՝ ի իշխանութիւն և ի տիրապետութիւն Սոմխիթի. և շնորհատութիւն աւրով նրա վորդի Զաքարիային ևս, և այս Զաքարիա և Հովհանն (Իվանեն)՝ Մխարզը և իր վորդիք՝ հավատարիմ եյին թագավորներին և փորձված արշավանքների մեջ¹², մարդիկ անվանի, թեև կրոնով հայեր (սոմեխներ) եյին¹³։ Իսկ Հովհանն (Իոանն) հույժ տեղյակ եր գրականությանը, վորի պատճառով ել զգաց իր[ենց] կրոնի թյուրութիւնը, [վրացադավան]¹⁴ մկրտվեց, և դարձավ ճշմարիտ քրիստոնյա։...

[Յեւ շնորհեց Թամար թագուհին] ախոռապետութիւն (ամիրախորութիւն) Թորեցի Գամբեկին, վորը Սարգիս Մխարզը և իր հետ դարձավ ամիրսպասալար¹⁵։...

Սրանից հետո [վրացիք] սկսեցին արշավանքներ կատարել և դուրս յեղան Տփղիսից... նախ և առաջ արշավեցին Կարուց յերկիրն ու Կարնիփոր (Կարնիփոլ), և ավերեցին [բոլոր վայրերն] մինչ Բասեն (Բասիան) և հաղթող ու ամեն ինչով լի վերադարձան։...

Իսկ մինչ այդ Ռանի և Գեղարքունյաց (Գելաքունի) թուր-

քերի արշավախմբերն յեկան և ավերեցին Պաղակացի (Պաղակացի) ¹⁶ յերկիրը՝ Շնաձոր կոչվածը. սրանց ընդդիմադրեց Գամբեկել՝ Կախալի վորդին, [վորն և]... փախուստի յենթարկեց ու կոտորեց նրանց...

Յեվ այս պահին յեկան Կարնո-քաղաքացիք, ասորիք (շամեցիք) և թուրք-գարմնացիք, ... [վորոնց նույնպես] փախուստի յենթարկեցին ու կոտորեցին...

Սրանից հետո Մխարգրձենները՝ Սաղիրի* և Վահրամի վորդիք, վորոնք լավ հպատակներ եյին և արշավանքներում փորձված, ավագ Զաքարիան և [մյուս] Զաքարիան՝ որհնություն ստանալով, և Հովհանն (Իվանեն) և Սարգիսն՝ չորհնված¹⁷, գնացին և արշավեցին Դվինի յերկրի վրա. և հաղթող ու ավարով լի վերադարձողներին հետամուտ յեղան Դվինեցոց ու Սուրմարեցոց** արշավախմբերը, վորոնց հետ տեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ, վորը նույն Մխարգրձենների հաղթությամբ վերջացավ...

Ապա [Թամարի ամուսին՝ ռուս Գեորգ] թագավորը զորք ժողովեց իր շուրջն և Թամարի հրամանի համաձայն ուղևորվեց Դվին ու պաշարեց Պարթևաց յերկիրը. գրավեց քաղաքներ, վորտեղից մեծ քանակությամբ գանձեր հանեց և բազում ել գերիներ, ապա վերադարձավ Թամարի մոտ...

Սրանից հետո [նույն Գեորգ ռուսը] մեծ զորք ժողովեց ու գիմեց Գեղարքունիք (Գեղաքուն), վորը դժվար եր գրավել թուրք-մեններին՝ այնտեղ ծովի ավազի պես շատ լինելու պատճառով. հարձակվեցին, կոտորեցին և վերցրին մեծ քանակությամբ գերիներ ու ավար. իսկ յերբ [Գեորգի զորքերը] հաղթող վերադառնում եյին, նրանց յետևից ընկավ ամբողջ թուրք-մենությունը Գեղարքունիքում (Գեղաքունում) ... [սրա հանգեպ] դուրս յելան Թամարի զորքերը, այնպես, վոր ծերն յերիտասարդի առաջն եր առնում և յերիտասարդը ծերին, տերը ծառային և ծառան տիրոջը, վորոնք փախուստի յենթարկեցին, կոտորեցին և ընալին՝ արին [նրանց]. ապա վերադարձան իրենց թագավորությունը՝ թագավորի ու թագուհու մոտ...

Սրանից հետո... [վրացիք] արշավեցին... Արաքսի (Ռախսի) յեղեքը մինչ Մասիս, ... և Վարդան Դադյանը (Դադիանը) ... ու չորեքյան Մխարգրձեններն ու այլ մեծամեծներն և ազնվականները

* Var. Սարգսի:

** Բնագրում՝ Դվինեցիք և Սուրմարեցիք:

(ազնաուները) մեծ նեղություններով պատերազմ ունեցան. ապա՝ փախուստի յենթարկելով [թուրք-մեններին]՝ հաղթող և ուրախությամբ լի վերադարձան այնտեղից¹⁸...

... Յեվ այսպիսի սիրտ, պատվի և պարզեամբաշխության մեջ անցկացրեց [Թամար թագուհին] ձմրան շրջանը Սոմխիթում և Տփղիսում...

Սրանից հետո լուր տաքածվեց, իբր այն ռուսը [Թամարի առաջին ամուսին Գեորգը, վորն աքսորված եր Կոստանդնուպոլիս] յեկել և Կոստանդնուպոլսից ու հասել Յերզնկայի և Կարնո-քաղաքի յերկրները... [Յեվ այդ պահին] Վարդան Դադյանն (Դադիանն) եր Որբեթի և Կայենի տերը...

Ապա Թամարը, վորը Տփղիս քաղաքում եր գտնվում, ... հրամայեց ժողովել իրեն հավատարիմ յեղող բոլորին՝ զինվորականներին* և մեծամեծներին Հերքից (Հերթից), Կախքից (Կախեթից), Քարթլիից, Սոմխիթից [և] Սամցխեյից...

... Ապստամբները մտադրվեցին գրավել Զավախքը (Զավախեթը), թմոգվին ու Ախալքալաքը, նաև Թռեղքն (Թրեալեթն) ու Սոմխիթը. և ամբողջ Սոմխիթը Գուրդ-վաճառի [ձորից] այն կողմը խոտորել եր. [և ապստամբների թվումն եյին] Հովհանն (Իվանեն) Վարդանի վորդին՝ Գագի տերը, Մաղա** Կայծոռի տերը. Կայենը նույն Վարդանինն եր. և նույն յերկրի ազնվականներն (ազնաուներն) ու ազնվականներին վորդիք, բացի Զաքարիա Վարդանի վորդուց... սրանք բոլորը մտադրվեցին ժողովել Ագարա[կ]ում...

[Բռնելով ապստամբներին] Սոմխիթից՝ [Թամարին հավատարիմ մնացած զորքը] կանգ առավ Ագարա[կ]ի պուրակում վորսորդությամբ զբաղվելով և ուրախ[ությամբ լի]...

Վորորմած լինելով հավատարիմների և յուրայինների հանդեպ՝ [Թամար թագուհին] վորորմածությամբ շնորհեց Վարդանի վորդի Զաքարիային Գագը Գուրդ-վաճառի [ձոր]ով հանդերձ, մինչ Գանձա[կ], բազում ... քաղաքներով, բերդերով և ավաններով. և շնորհեց Սարգսի վորդի Հովհաննին (Իվանեյին) առաջնություն և գործակալի (մասխութութուլուցեսի) պաշտոնը¹⁹ և՛ ի պատիվ՝ Կայենն ու Կայծոռը, Գեղարքունիքով (Գեղաքունիով) և այլ բազում հարկատու քաղաքներով, բերդերով ու յերկրներով...

... [Յերբ] վախճանվեց Գամբեկել ամիրսպասալարը²⁰, ... ապա

* Var. սպասալարներին:

** Var. Մաղա:

ամիրսպասալարութիւնը շնորհիւ Մխարզըձեւ Զաքարիային՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վորդուն, վորը նստած եր հայոց (սոմեխներէ) թագավորի տեղում [և] Լոռիի տերն եր, վորին կցեցին նաև Ռուսթավ քաղաքը, [քանի վոր] նա հպատակ եր՝ արժանի սպասպետութեանը²¹։...

... Յեւ վորդորմածութիւն ցույց տվեց [Թամարը] բոլորին իրենց կարգով, վոմանց նորից շնորհելով և վոմանց ավելացնելով. և այսպէս [շնորհալի յեղան] վրացիք (քարթվելները), սոմխիթցիք, թորեցիք, մեսխերն ու տայեցիք։...

... [Ապա վրացիք] դիմեցին Պարտավ (Բարդավ)՝ հինավուրց մեծ քաղաքը, և կործանեցին Առանը և սաստիկ պատերազմներով նվաճեցին... Հայկի (Հաոսի) յեղբայր* Բարդուի յերկիրը**...

Յեւ՝ վերադառնալով ափստեղից՝ [վրացիք] նույնիսկ մի ամիս ել չհանգստացան, շտապ գնացին և արշավեցին Արդրումի վրա, վոր ե դուռն Կարնո-քաղաքի. և ափստեղ եր բազմութիւն պատերազմներէ... ուր [վրացոց] ոգնական եյին [դրսից՝] սուրմարեցիք***, կարսեցիք, սպերցիք, և ներքուստ՝ Սուլդուխի վորդի Նասրադինը։

... [Ապա վրաց] միացյալ ուժերն յեւան Գեղարքունիք (Գեւաքուն) և՛ անցնելով Խաչենն (Խաչիանն)՝ իջան Կարկար (Ղարդարի****) յերկիրը²². հասնելով Բայկական (Բալդուն****)՝ ավերեցին ամբողջ Առանը... իսկ Կարկարից (Ղարդարից****) վեց որման յեկան մինչ Շամքոր (Շանքոր)...

[Յեւ] նորից գնացին Լոռիից Սարգսի վորդիք՝ յերկու յեղբայրներ՝ Զաքարիա ամիրսպասալարն ու Հովհան (Իվանե) գործակալն (մասխութութուցեան)՝ ավերելու Արաքսի (Ռախսի) յեղերքը. և ափստեղ եր, վոր քարավանները հսկելու և կողոպտելու յեկել եյին դվինցիք, բջնցիք և ամբերդեցիք, վորոնց հետ նրանք կես ձանապարհին հանդիպեցին և կովի կպան իրար հետ. և մեծ պատերազմն ու քաջարի պայքարը գովելի յեր. [և վրաց զորքն] ամեն ինչով լի և անվանի վերադարձավ [Թամար թագուհու ու նրա ամուսին Դավիթ թագավորի մոտ]...

* Բնագրում՝ վորդի։
** Բնագրում՝ հայրենիքը։
*** Բնագրում՝ սուրմանցիք։
**** Var. Ղուարդուար։
***** Var. Բլադուն։
***** Var. Ղուարդուար։

Սրանից հետո Կայենի տեր Հովհան (Իվանե) գործակալը (մասխութութուցեան) դրդեց Դավիթ [թագավոր]ին վճռական, անվանի և մեծ ուժով արշավանք ձեռնարկել ավերելու մեծ Գեղարքունիքը (Գեւաքունը), Պարսից-բաղարն ու Գորլաքունը* [վորը դարձյալ վրաց հաղթութեամբ վերջացավ]։...

... [Յեւ] ամիր-Աբուբարքի ձեռք եր Ատրպատականը (Ադարբադաքանը) մինչ Հայք (Սոմխիթ)...

... Ապա ամիր-Միհրան՝ Փալավանդի վորդին, և Աղսարթան շիրվանշահը (շարվաշե) ամբողջ Առանի մեծամեծներով հանդերձ յեկան... [և] կանգ առին... Ագարա[և]ի պուրակում...

... [Յեւ արքայական տոնախմբութեանն] Թամար և Դավիթ [թագավոր]ին ու նրանց վորդի Գեորգին... Տփղիս քաղաքից դուրս նախ և առաջ վողջունեցին ոսերն ու զփշախները՝ հներն ու նորերը, ապա՝ հերացիք և կախք, ապա՝ վրացիք (քարթվելները), վորից հետո թորեցիք, շավշ-կղարշ-տայեցիք, ապա՝ սոմխիթցիք (սոմխիթարնի), վորից հետո՝ ափստեղներն և սվան-մեգրել-գուրիացիք...

... [Ապա] աթաբակին ծանուցին, վոր պարսիկները՝ ժողովելով Նախիջևանում (Նախճևանում)՝ յեկել են Առան...

... [Յեւ] բոլորը ժողովեցան Սոմխիթում, ուր գնաց և Թամարն, ու տեսավ, վոր ափստեղ եր շիրվանշահը (շարվաշե) և ամիր-Միհրանը, նաև Ղփշախի թագավորի յեղբայրը մեծ զորքով, ուր նրանք մի քանի որ ֆնացին աղոթելու համար...

... Յեւ կանգ առան [վրաց զորքերը] Յեկեղյաց (Ելեկեցիք**)

գետի վրա և՛ հանվելով ափստեղից՝ գնացին Շամքոր (Շանքոր**)...
... Ապա զինված նստեց թագավորը քուրանի վրա, վորը՝ իբրև հռչակ ստացած՝ նա գնել եր Վախտանգ Խաչենցուց (Խաչենցուց), հատուցանելով վերջինիս բերդով և ավանով, վոր են Գարգամանք***²³...

... [Յեւ փախուստի դիմելով՝ պարսից զորքի] մի մասն ապաստան գտավ Գեղարքունյաց (Գեւաքունի) լեռներում...

... Աբուբարք (Բուբուբար) նախկին աթաբակը՝ Նախիջևան

* Var. Գորալուրքը։
** Var. Ելեկեցիք։
*** Var. + ... հազար հազարաց և բյուր բյուրոց, թվով մեծագույն, իբրև մարեխներ և ավազը ծովի, Շամքորից (Շանքորից) մինչ լյառն Շոթի և Վարդանաշատի (Վարդանաշատի), մինչ դուռն Գանձա[և]ի...
**** Բնագրում՝ ձարմանք։

(Նախնական) գաղթածը՝ թունավորեց... ամիր Միհրանին (ամիր-Միրանին)²⁴...

... Հովհան (Իվանե) Մխարգրձեւը, վորը քաջամարտիկ եր պատերազմում՝ փոքր արշավախմբով անցավ Գեղարքունիք (Գեղարքուն) ... [Այդ ժամանակ թշնամու գործը] գալիս եր Գանձա[կ]ից՝ դիմելով դեպի Սուրմարի (Սուրմանի) յերկիրն և [Խոյ]՝ Վերապի վանքը²⁵ ... [ուր գտնվում եր] Դվինի և Հայքի (Սոմխիթի) տեր՝ Յելտկուզ²⁶ աթաբակի անած առյուծ դուցազուն՝ Սուրմարեցու (Սուրմանեցու) յեղբայրը...

... [Ապա] Թամարն իջավ մինչև Դվին... և վերադարձին կանգ առավ Ագարա[կ]ում՝ լի փառք և յերջանկությամբ²⁶... [Իսկ] Հովհան (Իվանե) գործակալը (մասխուրթուխուցեսը)²⁷ մեծ գործով [արշավելով] և անթիվ ավար ուղարկելով՝ խաչենեցի (Պաչենեցի) մեծամեծներին բերեց թագավորի մոտ...

... [Ապա վրաց գործը]՝ ամեն ինչ ավերելով՝ հասավ Բասեն (Բասիան)²⁷...

... Ապա թագավորի մոտ յեկան ծառայելու յերկու յեղբայրներ՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վորդիք, վորոնք այն ժամանակ հույժ մեծարյալ եյին թագավորի կողմից՝ Ջաքարիա ամիրսպասալարն և Հովհան (Իվանե^{***}) գործակալը (մասխուրթուխուցեսը)²⁸ և Վրաստանի բոլոր մեծամեծները թագավորի մոտ եյին. և Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսն՝ հրեշտականմանն^{***} և աստվածային հոգիով լի, և այլ յեպիսկոպոսներն ել նվազ չափով ժողովել եյին թագավորի մոտ։ Մի որ պատարագում եր Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսն, և յերբ [սուրբ] խորհուրդը վերջացավ... բոլոր արժանավորները հաղորդվեցին նշխարով. նշխար վերցնել ցանկացավ նաև Ջաքարիա ամիրսպասալարը, սակայն քահանաներն այն չտվին նրան, քանի վոր նա կրոնով հայ եր՝ նղովյալներեց, և ամոթխած ուզեց վերցնել նշխար և հաղորդվել (ուտել)։ Այս եր պատճառը, վոր [կաթողիկոսն] իբրև բոց գրգռվեց և սկսեց սաստիկ մերկացնել նրան, ասելով՝ «ուղղափառներեց վոչոր թույլ չի տա քահա-

* Բնագրում՝ «միմալանի քուեղ՝ անասա դա վանիսա Սուրմանս միսիսի գուլրաբիսա»։

** Բնագրում՝ «Երիթ Գուղ» (sic)։

*** Var. Իոանե։

**** Բնագրում՝ հավասարն հրեշտակաց։

նայագործության [ժամանակ] տակ նշխար ձեզ, յոթն անգամ նը-գովյալ հայերին. իսկ շունը վոր գտնի, լայեղ ել չի անի ձեզանեց փախցնի»։ Այս պատճառով Ջաքարիան ամոթխած գնաց իր վրա-նը։ Յեվ յերբ Ջաքարիա ամիրսպասալարին հրավիրեցին դահլիճ ընթրիքի, նա համառոտ ճառով դիմեց անհավատներին, քանի վոր խոսքով կշտամբում եր մեր (վրաց) դավանությունը։ Ապա հոգիով սրբով լի կաթողիկոսը պատասխանում եր և բացատրում։ Իսկ Ջաքարիան՝ չկարողանալով ընդդիմադրել՝ ասում եր. «Յես՝ արշավանքներում մննվածս՝ ի վիճակի (բարեկիրթ) չեմ քեզ պատասխանելու, և կդիմեմ մեր դավանության (հավատքի) վարդապետներին, վորոնք իմ փոխարեն կամաչացնեն՝ քեզ»։ Իսկ Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսը պատասխանեց՝ «Թող լինի Գրիստոսի և միշտկույս աստվածածին Մարիամի կամքը, վորը կամաչացնի նրանց ժխտողներին»։

Լսելով այս՝ Ջաքարիան մարդիկ ուղարկեց իրենց (հայոց) կաթողիկոսի, նաև յեպիսկոպոսների, վարդապետների ու գիտուն-ների մոտ։ Իսկ Հովհանը (Իոանեն) ընդդիմադրում եր սրան՝ ասե-լով. «Հրաժարվի՛ր այդ անելուց, քանի վոր պետք ե իմանաք, վոր ճշմարիտ դավանությունն (հավատն) այս ե»։ Բայց Ջաքարիան նրան չլսեց։ Ապա յեկավ կաթողիկոսն Վանի, և բոլոր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները, և սկսվեց քննությունը։ Յեվ նստեց թագուհին՝ հուսով առ սուրբն թագուհին, և Դավիթ թագավորն և բոլոր մեծամեծները Վրաստանի (Սաքարթվելոյի) մի կողմը [նստացրին] Մխարգրձեւներ Ջաքարիա և Հովհանին (Իվանեյին), [և] մյուս կողմը հրավիրեցին [Հովհան] կաթողիկոսին, [վորը] մտավ՝ ասելով հետևյալ սաղմոսը. «դատ արն ինձ, աստված, ևն»։ Յեվ յերբ նա մտավ, թագավորները վորքի յեկան և պատվով նստաց-րին, նաև հայոց (սոմեխների) վարդապետներին, վորոնց նույն-պես հարգանք ընծայեցին՝ ըստ կարգի։

Յերբ հարցուփորձը վերջացավ՝ բոլորը լռեցին. ապա հայոց (սոմեխների) դավանության (հավատի) մասին սկսեցին խոսել, ճառել և յերկարաբանել. և բարեհիշատակ [Հովհան] կաթողիկոսը, աստվածային ներշնչմամբ ի վերուստ, խելացի բացատրում եր և իմաստնորեն պատասխանում՝ հերքելով նրանց (հայերի) ասած-ները։ Իսկ նրանք (հայերը) վեճի մեջ ելի իրենցն եյին պնդում (հաստատում)։ Յեվ շարունակվեց բանավեճը մինչ հսկունս։

* Var. կպատասխանին։

Յերկյուղ կրելով, վոր պատմությունս [կարող է] յերկար լինել*, բավականանում եմ ասելով [այսքանը]։ Ինչպես գիտեք, հայերը մեծ վախասուն բարձրացրին... և [Հովհան կաթողիկոսը] դիմեց նրանց՝ ասելով. «Թորգոմյան (Թարգամոսյան) տան [զավակներ], վոր համախմբվել էք ճշմարիտ հավատի դեմ, գիտցեք, վոր մարդկությանը տիրել ես սատանան...» և ինչ...

... Իսկ հայերը դիմեցին նրան՝ ասելով. «Այսպես ե...»: Հովհան կաթողիկոսն ասաց. «Այժմ գիտցեք, յեթե ձեր հավատը մեղից լաֆն է, հացը ձեզանով տիրոջ մարմնի կվերածվի. իսկ յեթե մեր հավատն է ձերից լավ, մեր մատուցածը (քահանայապետածը) տիրոջ մարմնի կվերածվի»։ Իսկ հայերն ասացին. «Այսպես լինի», Կաթողիկոսը լսողության համար սոսկալի բան ասաց. «Գործով հրապարակենք և վոչ խոսքով»։ Նրանք ասացին. «Ինչ վոր կանես, կանենք»։ Կաթողիկոսն ասաց. «Յես ձեզ մի շուն կտամ և յերեք ուր ժամանակ, վորպեսզի թափորով և աղոթելով լուսացնեք, և [այդ] յերեք ուր նրան (շանը) անոթի պահեք. և մի շուն ել դուք ինձ տվեք, և յերեք ուր անոթի պահեմ, և թափորով ու աղոթելով լուսացնեմ, ապա կերևա ճշմարիտ դավանությունը (հավատը)։ Յերբորդ ուրն յես կկատարեմ անարյուն զոհաբերությունը և ձեռովս կվերցնեմ նշխարն և, թեև անվայել ե, կհետեմ շան առաջ, վորը դուք ունիք։ Նույնպես և դուք բերեք ձեր նշխարը և նետեք շան առաջ, վորն յես ունիմ. և վոր նշխարն ել ուտվի, այն դավանությունն է վատ. յեթե ձերն ուտվի, դուք ամաչեցեք, և յեթե մերն ուտվի, մենք ամաչենք»։... Թեև հայերը չկամեցան, սակայն յերկուսն ել տվին իրենց շները և գնացին դեպի իրեց վրանները...

Ուրբաթ ուրն եր. սկսեցին թափորը։ Մի կողմը գտնվում էին թագավորն ու կաթողիկոսն և ամբողջ քահանայական դասն, և քիչ էյին այնտեղ յեպիսկոպոսները, քանի վոր թագավորը ժողովի չեր կանչել։ Յեվ մյուս կողմը գտնվում էին հայերն և Մխարզըր-ձեհները՝ Զաքարիան ու Հովհանը (Իոանն)։ Յեվ զիշերը յերկուքան կողմերն ել լուսացրին։ Յեվ շաբաթ ուրը կրկին սկսեցին թափորը, և հսկումով ել լուսացրին միաշաբաթ, ապա արևն յելավ, և բոլորը դիմեցին յեկեղեցի՝ արտասովալից աղոթելով ասածուն։ Պատրաստեցին սուրբ սեղանը։ Յերկու կողմումն ել տեղի ունեցավ լացը։ Անարյուն զոհաբերությունը վերջացավ թե վոչ,...

* Var. վոր [բանավեճը] կարող է մինչ գիշեր շարունակվել։

կաթողիկոսը գնաց դեպի ժողովականները՝ ճանապարհին յերգելով. «սուրբ, սուրբ, սուրբ, տեք զորությանց եմ», ապա դիմեց բոլորին՝ յեպիսկոպոսներին ու Մխարզըր-ձեհներին, և նրանց (հայերի) դավանակիցներին ասավ. «Լսեք այժմ, Թորգոմյան (Թարգամոսյան) տան [զավակներ]... յեթե ձեր հավատը ճշմարիտ է, այս սուրբ հացը Քրիստոսի մարմին կդառնա, իսկ յեթե մեր հավատն է հաճախ ասածուն, մեր որհնածը տիրոջ մարմին կդառնա։ Յեվ թեև անվայել ե, բերեք այն շունը, վորը յես ձեզ տվի, և այս սուրբ հացը նրա առաջը կդնեմ։ Յեթե շունը մոտենա նրան և վերցնի, վոչինչ ե մեր (վրաց) հավատը։ Ապա ձեր տված շունը բերեք, և ձեր որհնած հացը դնենք նրա առաջ, և տեսեք թե ինչ կլինի, և նրանով կբացահայտվի, թե ում հավատն է հաճախ ասածուն»։ Իսկ հայերը՝ թեև չկամեցան, բայց արդարացի պատասխան չուներին, [և] հարկադրված ասացին կաթողիկոսին. «Քո նշած այս գործը քեզ է վայել կատարելու»։... Յեվ կանգնած եր կաթողիկոսն իբրև կոթող (աշտարակ) աննկուն (անդրդվելի)՝ յերեսը պճնազարդ։ Ապա պատվիրեց բերել յերեք ուր անոթի մնացած շունը... իսկ հայերը տկարացած շվարել էյին, և զարմանում էյին։

Ապա կաթողիկոսը խնդրեց թագավորից, վոր հրամայի ժողովրդին լուր. և լուսությունը հաստատվեց թե վոչ, լուսավայլ բերանով դիմեց Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետներին* և Մխարզըր-ձեհներին... Յերբ քահանաները շարվեցին, բերին այն շունը, վորը կաթողիկոսի մոտն եր, և նետեցին նրան (հայոց) նշխարը (զոհը)։ Իսկույն յես վերցրեց։ Ապա վրացիք սկսեցին փառաբանել աստծուն... իսկ հայերն՝ ինչպես գորգերը (գողգոշները) լճից գուրկ՝ կանգնած էյին լուռ ու մունջ։... իսկ թե վրացիներին ինչպիսի տւրախություն, հույս և աստվածային փառք վիճակվեց, անկարելի յե պատմել։

Յեվ ներս մտան թե վոչ, թագավորն և կաթողիկոսը մեծ ընթերիք պատրաստեցին։ Իսկ ամոթխած հայերը գնացին Մխարզըր-ձեհների վրանը։ Հովհան (Իոանն) գործակալը (մասխուրթուխուցեան) ասում եր իր յեղբայր Զաքարիա ամիրսպասալարին. «Չուզեցի ընդդիմախոսել վրացիներին, քանի վոր ճշմարիտ հավատի տեք են։ Այժմ ինչը պետք է ինձ լինի խոչընդոտ (կանգնեցնի), վոր յես չընդունեմ ճշմարիտ հավատն և չմկրտվեմ վրաց

* Բնագրում՝ «մարդասնթա» || «մրխանիթա» (sic). պետք է լինի՝ «մոճղ-վարթա»։

կաթողիկոսից»։ Իսկ նա (Զաքարիան) պատասխանում էր. «Հասկացա, յեղբայր, վոր ճշմարիտ հավատը վրացիներինն է. սակայն [վերջին] դատաստանի ուրը թող նրանց հարցնեն, ով առաջինները ցանկացան հերձվածող լինել. յես չեմ միանա վրացիներին»։ Լսելով այս՝ Հովհանն (Իվանեն) պատասխանեց նրան. «Զարմանում եմ քո իմաստությունից, վոր հասկացար և լավագույնը չես ընտրում. իսկ յես չեմ հպատակվում քո դիտավորությանը, այլ մկրտվում եմ [ընդունելով] վրաց հավատը»։ Յեվ իսկույն և յեթ յեկավ ու մկրտվեց մեր (վրաց) հավատով Հովհան (Իոանն) կաթողիկոսից. և հայերից շատ շատերն ել յեկան մկրտվելու, և յեղավ ուրախություն ու խնդություն։ Իսկ Զաքարիան նույն անհավատության մեջ մնաց³⁰։...

* *

... Մինչ այժմ Կարսը (Կարին) թուրքերի ձեռին էր. [Թամարը] գործ ուղարկեց պաշարելու այն. թուրքերը՝ լսելով այս՝ թողին Կարսը (Կարին) և փախան։ Իսկ թագավորը գրավեց Կարսը (Կարին) և Կարսի (Կարիի) հսկող թողեց Հովհան (Իվանեն) Ախալցխեցուն և նշանակեց նրան կուսակալ՝ տալով աթաբակություն և ամիրաց-ամիրայություն... և խնդեց թուրքերից շրջակա յերկրները... և [նույն] Հովհանին (Իվանեյին) շնորհեց Կարսի ու նրա մերձակա յերկրները³⁰։...

... Հունաստանի (Բերձենաստանի) ծայրագույն սուլթանը՝ Չաբասլանի վորդի Ռուքնադդին (Նուքրադին*) կոչեցյալը, վորը գերիշխում էր բոլոր այլ սուլթաններին և տիրում էր մեծն Հունաստանին (Բերձենաստանին) Ասիայում և Կապադովկիայում մինչ Պոնտոսի ծովը, դիմեց իր բազում զինվորականներին և ժողովեց ութսուն բյուր, վոր ե չորսհարյուր հազար** (sic) ***³¹։...

... Յեվ Վարձիի աստվածածնի առաջ արտասովորեց աղոթեցին Դավիթ-Սոսլանն ու նրա զորքը... և արշավախումբ ուղարկեց

* Var. Նուքարդին։

** Var. ութ հազար (sic)։

*** Var. ավելացնում է. «... վորոնց ուղարկեց Միջագետք, Կարոնք, Գաղատիա, Գանգրա, Անկյուրիա, Իսավրիա, Կապադովկիա, Մեծ Հայքը, Բիթլի-նիս և Պաֆլագոնիայի կողմերը... ապա միացրեց Յերզնկայեցի (Ներսիսյեցի-վոյ), Ուրբերդեցի (Ուրբերդեցի) և Կարնո-քաղաքացի... և Սալուխի վորդու փոխարեն իր յեղբորը նշանակեց Կարնո-քաղաքում»։...

Վարձիից*... Յեվ առաջապահ [գնդուն] էյին Զաքարիա Մխար-գրձել ամիրսպասալարը և Ախալցխեցի յերկու յեղբայրներ Շալվա և Հովհանն (Իվանեն), վորոնցից Շալվան մանդատութունսուցեա էր, [և] Ճիարբերը, և այլ թորեցիք. և դիմեցին Բասենի (Բասիանի) կողմերը... Իսկ Դավիթ թագավորը [գործով]... դիմեց, Բոլոստիկե**³² կոչված տեղը Բասենում (Բասիանում), և յեկան սուլթանի բնակատեղը...։

Այսպես որեցոր բարգավաճման և մեծարման մեջ էր բոլոր գահակալներից (գայիսոն ունեցողներից) պայծառագույն Թամարը՝ առավելապես աստվածպաշտությամբ, յեկեղեցիներ և վանքեր հիմնելով ու կառուցելով, վորբերին և վորբեայրին սփռվելով ու արդարադատությունը տարածելով։ Մրա որոք ուրախության և խնդության մեջն էր նրա թագավորությունը (թագավորությունները)։ Յերբեմն [Թամարն ու Դավիթն] անցնում էյին [հայնկույս Լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև վորսում Գեգութ և Աջամեթում. ապա անցնում էյին [հայնկույս Լիխի]՝ Քարթլի, Հայք (Սոմխիթ), և կանգ առնում Դվինում***³³, ուր նրանց մոտ գալիս էյին հարկեր (խարաջ) [տալու] Գանձ[ալ]եցիք և վերին քաղաքացիները։ Գարնանը բարձրանում էյին Հայք (Սոմխիթ), ստանալով հարկեր (խարաջ) Նախիջևանեցուց (Նախձե-վանեցուց), և [ապա] գնում Կողա (Կոլա)՝ Արտահանի (Արտանի) գլուխը, ստանալով և այնտեղից հարկ (խարաջ), նաև Կարնո-քաղաքից, Յերզնկայից (Ներսիսյեցի) և այլ շրջակա քաղաքներից****։...

... Յեվ ամենուրեք խաղաղություն էր, և թագավորը գտնվում

* Var. + վորին ինքը Թամարն էր առաջնորդում բոլոր վոտներով... և առաջնորդեց Բասենի (Բասիանի) կողմերը, և մոտեցան Կարսին (Կարին) [ու] կանգ առան։

** Var. Բոլոստիկե || Բոլոստիկե։

*** Var. Դուրում։

**** Var. + Նրա (Թամարի) գահակալության քսանյերեքերորդ թե քսան-չորսերորդ տարին³⁴ հարց յեղավ Կարսի (Կարիի) [գրավման] մասին, քանի վոր վաղուց արդեն Սարգսի Թմոզվեցին, Շալվա Ախալցխեցին և մեխները պայքարում էյին, բայց ի վիճակի չէին գրավելու այն... Ապա Դավիթ [Սոսլանը]... հրամայեց Զաքարիա և Հովհանին (Իվանեյին) գնան և սաստիկ պատերազմեն... Յեվ յերկարատե յեղավ այս գործը, իսկ ինքը Թամարը կանգ առավ Զավաթ-բում (Զավաթեթում), ուր և սպասում էր նրանցից լուր ստանալուն... [Յերբ Կարսը պաշարեցին և անշուր մնացած քաղաքացիներից շատերը կոտորվեցին] մնացածները խնդրեցին Դավիթից, վոր Թամարն ինքը հասնի նրանց մոտ, վոր-

եր Գեգուլթում, քանի վոր սուրբ պատն եր, և յերկու Մխար-
գրծենքն ել թագավորի մոտն եյին: Տեղեկութուն ունենալով
սրա մասին՝ Արտավիլի (Արգավիլի) սուլթանը թշնամություն
սկսեց քրիստոնյաների հետ: Կանչելով իր զորքը՝ շարժվեց դեպի
Անի, և ավերեց այն, քանի վոր լսել եր Մխարգրծենքերի բացա-
կայությունը տանից. և բարձրանալով Արաքսի (Ռախսի) յեզեր-
քով՝ անդգալիորեն յեկավ Անի. ճանապարհին վոչոքի չփնասեց և
ավագ շաքաթ յերեկոյան յեկավ Անի-քաղաք. և հենց վոր սկսեց
լուսանալ (լուսադեմը մոտեցավ)՝ զարկեցին գերանին, և քաղաքի
դռները բացվեցին... [Սուլթանի զորքերը] մտան քաղաք և սկսեցին
կոտորել և գերել [քնակիչներին]. ժողովրդի մեծ մասն յեկեղեցի-
ների մեջն եր՝ համաձայն քրիստոնեյական կրոնի. վոմանք փա-
խան դարպասներն ու այնտեղ ամրացան և վոմանք փախան այ-
րերը, վորոնց «քարտուն» եյին կոչում: Անմատչելի մնացին
[միմիայն] նրանք, վորոնք բերդի կամ քարտուններ³⁵ մեջն եյին,
վորոնց մեջ [թշնամին] չմտավ, քանի վոր յերեք կողմից քարափ
եր, ժայռոտ և քարայրներով լի: [Սակայն] գրավելով ամբողջ
քաղաքը՝ մի բյուր և յերկու հազար մարդ յեկեղեցիների մեջ կո-
տորեցին ինչպես վոչխարներին, բացի նրանցից, վորոնք հրապա-
րակներում և փողոցներումն եյին: [Յեւ] այսպես վայրագաբար
ավերեցին Անին, և բռնակիր ու անհամար ավարով լի տուն վե-
րադարձան³⁶:

Յեւ Անիի ավերման մասին համբավաբերները լուր հասցրին
Գեգուլթ նոր-կյուրակեյի (ախար-կերակի) որը: Ամիրսպասալար
Ջաքարեան և գործակալ Հովհանն (Իվանեն)՝ լսելով այս՝ շատ
տրտմեցին... Ապա Մխարգրծենքերը դիմեցին թագավորին. «...Իու,
աբքն, ծանուցիր քո զորքին, վոր պատրաստ լինի գնալու Ար-
տավիլի (Արգավիլի) սուլթանի դեմ. նախ գնանք Անի...»: Հավա-
նելով նրանց (Մխարգրծենքերի) ասածը՝ թագավորը հրամայեց

պեղել անձնատուր լինեն նրան... Իսկ յերբ [Թամարը] հասավ [բերդի] բանա-
լինները հանձնեցին նրա վորդի Գեորգին (Գիորգիին), ապա Թամարին խնդրե-
լով փաղաղություն [հաստատել], և յերգվեցին, վոր վոչոքի չհանձնի Կարսը
(Կարի), ինչպես Անին (Անիսը) և Դվինը, այլ իր թագավորությանը կցի:
[Թամարն] այս առթիվ հաստատ խոսք տվեց և հրամայեց իր վորդի Գեորգին
(Գիորգիին)՝ վոր մտնի և ստանա քաղաքն ու բերդը: Յեւ յեղավ այսպես. այս
մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, վոր գրա-
վեց՝ Զորակերտից մինչ Արաքս (Ռախս), Գագից մինչ Գանձակ և Զավաթ-
քից (Զավաթեթից) մինչ Սպեր...

իր զորքին, վոր պատրաստ լինի. և յեկան Մխարգրծենքն Անի,
և սկսեցին կազմակերպվել. ապա մոտեցավ նրանց (հայոց) պիղծ
կրոնի պատը, մարդ ուղարկեցին թագավորի մոտ՝ զորք խնդրելով
Արտավիլի (Արգավիլի) սուլթանի դեմ: Ապա թագավորը հրա-
մայեց մեակներին, թորեցիներին, թմոզվեցիներին, հեր-կախերին
[և] սոմխիթցիներին [յեղնել],... վորոնք ժողովեցան Անիում և գնա-
ցին Արտավիլի (Արգավիլի). անցան Գեղարքունիքը (Գեղարքունը)
և՛ անցնելով Սիսականը*՝ դիմեցին դեպի Արտավիլի (Արգավիլի)...
[վորն և] պաշարեցին... Իսկ Արտավիլի (Արգավիլի) սուլթանին և
նրա կանանց ու զավակներին դերի վերցրին ու տասն և յերկու հա-
զար ընտրյալ մարդիկ սպանեցին մզկիթի մեջ [ճիշտ] այնպես, ինչ-
պես նրանք նույնն արին Անիի յեկեղեցիներում*... և հաղթող վե-
րադարձան Անի ու հույժ մխիթարվեցին... Այս ժամանակ թագա-
վորը գտնվում եր Կողայում (Կոլայում) [և] նրա ամբողջ թագա-
վորությունը լցվեց անթիվ հարստությամբ, վոսկով, արծաթով
ու այլ ամենայն հարստությամբ, վոր բերեցին Ջաքարեա և
Հովհանն (Իվանեն), [և] վորի պատճառով մեծապես շնորհապարտ
թագավորը նրանց շնորհեց շատ բերդեր և քաղաքներ ու յերկըր-
ներ: Յեւ այսպես՝ աստծուն փառաբանող, ուրախությամբ լի ապ-
րում եյին նրանք (Մխարգրծենքերը), վորոնք շրջակայում գտնե-
լովներից ստանում եյին հարկ[եր] (խարաջա) և անհամար ընծա-
ներ:...

Ապա թագավորի մոտ յեկան Մխարգրծել Ջաքարեա ամիր-
սպասալարն և Հովհան (Իվանեն) գործակալը (մասխուրթուխու-
ցեն), և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին, և զեկուցին. «...Այժմ
հրամայեցեք Վրաստանի զորքին, վորպեսզի պատրաստ լինի ար-
շավելու Խորասան (Խվարասան)...»: Լսելով Մխարգրծենքերի այս
խոսքերը՝ թագավորը դիմեց իր թագավորության հայակույս և
հայնկույս [գտնվող] բոլոր յերեկներին, և հաղորդեց նրանց
(Մխարգրծենքերի) ասածի մասին: Յեւ բոլորը՝ լսելով Մխարգրե-
ծենքերի կոչն արշավանքի յեղնելու մասին՝ հավանեցին այս, և վո-
րոշեցին արշավել... Աղոթելով Վարձիի աստվածածնի առաջ՝ [Թա-
գավորն] որհնեց դրոշակն ու արշավազորքը, և ուղարկեց Պարս-
կաստան: Տվեց դրոշակը Ջաքարեա ամիրսպասալարին, և նրանք
(զորքերը) գնացին Պարսկաստան: Իջնելով Նախիջևանի (Նախձե-
վանի) կողմերը՝ [վրաց զորքն] անցավ Զուղա և Արաքսի (Ռախսի)

* Բնագրում Սիսական: Var. Իսպիան:

** Var. յեկեղեցում:

յեզերքը, ապա մտավ Դարադուղի նեղ ձորը, վորտեղից վեր յելավ դեպի Մարանդա... [Ապա՝ հաղթելով Արտավիլի սուլթանին՝ վրաց զորքն] անցավ Արաքսը (Ռախսը) և Նախիջևանի (Նախճեվանի) կողմերը, և յեկավ Տփղիս՝ Թագավորի մոտ³⁷։...

Ապա առաջ յեկավ մեծ տրտմություն, քանի վոր վախճանվեց Ջաքարիա ամիրսպասալարը՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վորդին՝ վորը հույժ մեծաբեցավ և լի յեր ամենայն բարեքներով, հաղթող, քաջ և հույժ մաքառող... Սրան (Ջաքարիային) վողբացին Թագավորն [և] Վրաստանի ամեն մի մարդ, քանի վոր այս ժամանակներին իշխանների միջև նրանից ավելի քաջարի վոչոք չեր յերևացել, ինչպես նաև տոհմական ծագումով։—Նա Արտաքսես Յերկայնաբազուկի տոհմիցն եր, և դավանությամբ հայ եր, [և] ոժտված եր աստվածային և մարդկային բոլոր բարեքներով։ [Յեվ] այս քաջարի հայրը մի վորդի թողեց, վորը Շ[ահ]ին[2]ա[հ]* եր կոչվում³⁸։ Ապա [Թագավորը] կանչեց Ջաքարիայի յեղբայր Հովհան (Իվանե) գործակալին (մասխուրթուխուցեսին), և կամեցավ շնորհել նրան նրա յեղբոր պատիվը, ու տվեց նրան ամիրսպասալարություն։ Իսկ Հովհանը (Իվանեն)՝ զարմանալով այս առթիվ՝ ասաց Թագավորին. «Այն պատիվը, վոր դու ինձ շնորհեցիր, շատ և շատ մեծ ե. բայց յես արժանի չեմ իմ յեղբոր անուշով կոչվել ու չեմ ուզում ամաչել՝ զրավելով նրա տեղը. ուստի և շնորհիր ինձ աթաբակություն, քանի վոր Վրաստանում դուք՝ Թագավորներդ՝ տակավին սահմանած չունիք աթաբակություն։ Սրանով դու կզորացնես քո շնորհն առ ինձ, քանի վոր կարժանացնես բարձրագույն նոր պատվի, և աթաբակություն կշնորհես ինձ, ինչպես ընդունված ե սուլթանների մոտ, քանի վոր սուլթանների որեքով աթաբակը Թագավորների և սուլթանների հայր և դաստիարակ ե [համարվում, և այդ պատճառով ե] կոչվում ե «աթաբակ»։ Սրանով կզորացնես քո շնորհը նախ և առաջ առ ինձ»։ Լսելով այս՝ Թագավորը շնորհեց նրան աթաբակություն, վոր մինչ այն Վրաստանի արքունիքում (Թագավորների առաջ) վոչոքի չեր տրվել, և գործակալություն (մասխուրթուխուցես սոբա) շնորհեց [Թագավորը] Ջաքարիա Դագեցու վորդի Վահրամին (Վարամին), վորը պատվական մարդ եր և արշավանքներում հաղթող։ Յեվ այսպես նրանք միշտ Թամար Թագուհու (Թագավորի) մոտ եյին։

* Բնագրում՝ Շինա (sic). Var. Շալա։

Իսկ Թամար Թագուհին (Թագավորը) ձմեռը Դվինում³⁹* եր լինում և ամառը Կողայում (Կոլայում) ու Յելի լճի [մոտ], յերբեմն անցնում եր Ափխազք (Ափխազեթ), Գեգութ և Յիսում⁴⁰։...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Աշոտնի»-ն նույն Աշոտիք կամ Աշարունիքն ե (Յերասխանը). «Ի գաւառն Աշորնիս... ի գիւղն, որ ասի Կաղեղուան»՝ այսպես ե այն հիշատակում Մ. Ունալեյցին (Ժամանակագրութիւն, Բ. տպ., Վաղ. 1898, էջ 268—269)։ Հմմ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 2, p. 384, n. 4.

2 Հմմ. Վարդանի (Վեհ. 1862, էջ 123—124) տեղեկությունը. «Շահի-Արմէն... տիրեալ երկոտասան քաղաքաց, կոչեցաւ Թագաւոր Հայոց, որ է Շահի Արմէն»՝ ըստ իւրեանց լեզուին։

3 Անտարակույս, «Հազար ու մի գիշերը» ազգեցուցյամբ ե ասված։

4 Հմմ. Ս. Որբեյանի (Տփղիս 1911, էջ 382) վկայությունը. «Գէորգի էառ գԱնի քաղաք ի 610 (=1161) թուականին և զամենայն տունն Շիրակայ»։

5 Անիի առումը Գեորգի կողմից, համաձայն վերոհիշյալ հայ պատմիչների, տեղի պիտի ունենար 1161 թվին։ Այս առթիվ Մ. Ունալեյցին (op. cit., 426) գրում ե. «Ի թուականութեան Հայոց Ոժ (=1161) Թագաւորն Վրաց Գորգի որդի Դեմետրի՝ որդւոյ Դաւթի, եկն ի վերայ Թագաւորաբնակ մեծի քաղաքին Անւոյ յաւուրս ամարայնոյ, յաւուր երկուշաբաթի և... ի վաղիւն առեալ զքաղաքն բռնութեամբ... Եւ եղեալ պահապանս քաղաքին արս ընտիրս երկու հազար, և ինքն դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ և գնաց ի Թագաւորութիւնն իւր. իսկ Տէր Խաթայ, որ Շահի-Արմէնն կոչեն, ժողով արարեալ արս ութսուն հազար, եկն ի վերայ նոցա և կոտորեաց զնոսա, և արար զնոսա փախըստական ...և առին [վերջ] ծառայս երկու հազար և հինգ հարիւր, զխաւորս՝ որք էին հարիւր յիսուն ի նոցանէ. ամիրայք մեծամեծք. և ձիս և ջորիս և ուղտս անհամար, և վրան և ջօշան, և այլ սլեհ որ ոչ գոյ թիւ, և ոչխար բազում. և լցաւ քաղաքն Անի ամենայն հարստութեամբ, զոր յառման վրացւոյն էին կորուսեալ՝ կրկնապատիկ շահեցան, մինչև զընտիր ջօշանն երկու դանկ ծախէին։ Եւ զկնի բազում աւուրց գնացին մարդիկ քաղաքին Անւոյ ի տեղի պատերազմին և գտանէին զրահս բազումս ի մէջ խոտին և բերէին։ Եւ Թա-

* Var. Դերում։

** Թվելով ապա մի առ մի միահեծան Թամարի «ազգոգուտ» և «ժողովըրդասեր» գործերը, վարիանտը (Վախտանգյան խմբագրությամբ) նշում ե. «Սրան վկա յեն Շարվանշանների (Շարվանշեթի) և Դերբենտցվոց (Դարուբանդեցվոց), Խունձախների (Ղունձեբի), Ոսերի, Կասագների (Քաշագների), Կարնո-քաղաքացվոց և Տրապիզոնեցվոց յերկիրները (տները), վորոնք սրա (Թամարի) շնորհիվ ազատ կյանք եյին վայելում և միանգամայն ապահով էյին թշնամիներից...»։

գաւորն զայս բարութիւնս արար քաղաքին Անուոյ, զի յորժամ էառ զնա՝ երես քառասուն հազար դահեկան և գնեաց ի հեծելէն զգերեալ ծառայսն Անուոյ՝ քրիստոնէսոյ և զայլազգի։ Այս եղև ի պահն սուրբ Գրիգորի, որ ի միջինքն ամառան աղուհացիցն՝ յորժամ առաւ Անի, և ամսեանն օգոստոսի կոտորեցին զամբը Միրայն, որ էր Շահի-Արմէն։

Ինչ վերաբերում է Դիլինին, նրա առումը նույն Մ. Ուռնայեցիին (եջ 429) այսպէս է նկարագրում. «Յայսմ ամի (ՈԺԱ = 1162) առաւ մեծանուն քաղաքն Դուին ի թագաւորէն Վրաց Գորգէ. բռնութեամբ ի ներքս մտեալ զինի փախստական զօրաց այլազգեացն, որք ելեալ էին ի քաղաքէն ընդդէմ նորա պատերազմել, և նա ի փախուստ դարձուցեալ կոտորեաց զնոսա. և զմնացեալքն զէմս ի քաղաքն արարեալ, միաբան մտեալ ընդ դուռն քաղաքին կոտորեցին զամենեւին յանձնայ, գերեցին և այրեցին զբնակութիւնս նոցա, և ինքեանք դարձան մեծաւ աւարաւ և գերութեամբ յաշխարհն իւրեանց»։

Նույն Դիլինի առման մասին Վարդանը (127) գրում է. «Ժսկ թագաւորն Վրաց [Գէորգի] կուտէ առ ինքն զկովկասային զօրսն, և զայ առնու զԴուին՝ խտառոյն խայտառակեալ զնոսա ի սուր և ի հուր, բաց ի քրիստոնէիցն որ անդ»։

6 Հմմ. Վարդանի (եջ 127) հետևյալ խոսքերը. «Ելալուզն զայ յայրեցեալն և ի քանդեալն Դուին, և խոցոտեալ սրտիւ և մրմռեալ իւր զգազան կատաղի՝ զայ ի Մրեն և այլէ անդ զամրոցն... և դառնայ ի դաշտն Գազայ... Եւ զինի ի թագաւորէն Վրաց անաբեկեալ փախչի, թողլով զկարասին և զգերեւն անդէն» ևն։ Ս. Ուրբեյանն էլ (եջ 382) գրում է. «Թագաւորն Գէորգի... մի անգամ փախոյց զմեծ աթաբէկն Ելալուզ ի դաշտն Գազայ, որ եկեալ էր 100,000-աւ ի վերայ Գէորգիի. և կամէր կոտորել զամենայն վիրս, և ըմբռնել զթագաւորն. զոր մեծաւ հնարիւք և արիական քաջութեամբ այնքան ի նեղ էարկ Իվանէ, զի ի գիշեր թողին զվրանս և զզէնս և զանհուն կարապիս իւրեանց և զբեռնակիրս. և փախեան մաղապուր»։

7 Այս տեղեկութիւնները, զուգադիպելով Իբն-Ալ-Աթիրի տվյալներին, վերաբերում են 1162 թվին (Հմմ. Իվ. Զավախիւի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 1914, էջ 562—563)։

8 Այս առթիւ Վարդանը (եջ 127) նկատում է. «Սակայն [Գէորգի թագաւորն] զրդռէ զծովիդ սուլտանն, զորդին Մահմուդի զԱսլան և ածէ յԱնի, և զամս չորս պահէ ի տառապանս անվար և անհանգիստ. մինչ թագաւորն Վրաց Գէորգի ողորմելով քաղաքին՝ կոչէ առ ինքն զսուլտանն և տայ ի նա զԱնի. զի չէր ձեռնհաս պահել ի բաղմութենէ անօրինացն»։ Քանի վոր Մահմուդի վորդի Ասլանն ամբողջ 4 տարվա ընթացքում Անիին հանգիստ չէր տալիս, ուրեմն պետք է յենթադրել, վոր Գէորգ թագաւորը շնորհած պիտի լինի Անին նույն Ասլանին 1161 + 4 = 1165 թվին (Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 395, n. 1. Իվ. Զավախիւի, Վրաց ժողովրդի պատմութիւնը, II, 564)։

9 Իբն-Ալ-Աթիրի համաձայն, այս դեպքերը տեղի պիտի ունենային 1165—1166 թ. թ. (Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 396, n. 1. Իվ. Զավախիւի, op. cit., 565)։

10 Վրաց. «Ղաղվ»-ն անհասկանալի յե. ուստի և Մ. Բրոսսէն այն ուղղում է «Գեղամ»-ի. Le lac de Gégham, ou Goghtcha (M. Brosset, op. cit., p. 397, n. 6)։

11 Գեորգ թագաւորը՝ Ուրբեյանների դեմ մղած պայքարի մասին հայ պատմիչներից մանրամասն խոսում են Վարդանն (եջ 130) ու Ս. Ուրբեյանը (եջ 383—389)։ Ըստ Վարդանի, «այսմ ժամանակի յայտնեաց Իւանէ զչարու-թիւնն իւր, զեղբօրորդի թագաւորին իւրեանց զԻեմնէն և զյուրվս յազատացն ինքն յանկուցեալ՝ խորհեցաւ սպանանել զթագաւորն, մինչ կայր ի Սախատէ (տալ. Սախատա. sic. Լ. Մ.-Բ.) յանհոգս. զոր իմացեալ յառնէ միովէ՝ փախեալ ի Տփղիս, զի սակաւամարդ էր. և անդ հաւաքեցան առ նա բազումք՝ թողլով զչար խորհուրդն։ Եւ յորժամ զօրացաւ կողմն թագաւորին, և կամէր գնալ ի վերայ ապստամբացն՝ որք ի Սախատէ, փախեան յամուրս իւրեանց, և ապա մտին ի Լուսէ, բացի Լիպարտէն՝ որ չողաւ ի Պարսից կողմն երկու որդովք. և էառ թագաւորն զամենայն զանձ Օրբէյանց, և ամենեքեան անկան յոտս թագաւորին, եղբօրորդին և ընդ նմա այլքն, մինչև ինքն իսկ Իւանէ. զորոյ զաչսն կուրացոյց, և զկոտորեալ որդի նորա զԳաւթար և զԻնէն, զորդի Լիպարտին սպան, և յոհինչ եղեն չար խորհուրդքն ամենայն, ի վեցհարիւր քսան և վեց թուին»։ Համեմատաբար ավելի մանրամասն խոսում է Ուրբեյանների ապստամբութեան մասին Ս. Ուրբեյանը, վորն իր տեսութիւնը սկսում է հետևյալ խոսքերով. «Իսկ ի թուականին Հայոց 626 եղև աղմուկ շփոթի ի մէջ թագաւորութեանն Վրաց. և բնաշինչ կործանեցաւ տունն Օրբէյանց», և այլն։ Ս. Ուրբեյանի տեղ-տեղ տված սխալ լուսաբանութիւնների քննադատութիւնը տես. Իվ. Զավախիւի, op. cit., 571, ծանոթ.։

12 Մխարրէսները կամ «Յերկայնաբազուկները» մասին տես. M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, Add. XVII, p. 266—279 (Notice et détails historiques sur la famille des Mkhargrdzélidze), Դ. Ալիեան, Շիրակ, 175. Ե. Լալայեան, Բորչալուի գաւառ, — «Ազգագրական Հանդէս», գ. VII—VIII, Տփղ. 1901, էջ 319—329. Ասլան Շահնազարեան, Զաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դեպի Զորագետ և նախորդները, — «Շողակաթ», I, էջմ. 1915, էջ 66—83. Ն. Մառի քննադատականը վերջինիս մասին՝ Отчет о состоянии и деятельности С.-Петербургского Университета за 1908 г., СПб. 1909, отд. II, стр. 73—77. Ս. Լիսիցյանի քննադատականը՝ Տեղեկագիր Թիփլիզու Վրաց աւագ եկեղեցու կրօնա-պատմական թանգարանի մատուց յանձնաժողովի 1908 ապրիլ 5—1910 ապրիլ 5, Տփղ. 1910, էջ 11—18, նախորդ քննադատութեան արտապայտութեամբ հանդերձ՝ էջ 19—24. «Վագրենավորը», Ս. Կալաբաձեի խմբագրութեամբ, վրացերէն, Բ. տալ., Տփղ. 1927, էջ XCIV; Հմմ. հանձ. Լ. Մելիքեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ, — «Գեղարուեստ», VII, Տփղ. 1921, էջ 40 և ծանոթ. 1. Ուլյուր, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», վրացերէն, Տփղ. 1928, էջ 36—41 (մանրամասն բերիւղագրաֆիայով). Գաբէլիս ա. Ե. Հովսէփյան, Խաղաղական կամ Պոռոյանք Հայոց պատմութեան մէջ. Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւն. Վաղարշապատ 1928, էջ 1—26։

13 Ասել է՝ հակաքաղկեդոնիկներ (միաբնակներ)։

14 Ասել է՝ քաղկեդոնիկ (յերկաբնակ)։

15 Վրաց պալատական պաշտոնեյութան մասին մանրամասն տես. Իվ. Զավախիւի, Վրաց իրավունքի պատմութիւնը, վրացերէն, գ. II, հատված I, Տփղ. 1928.—Սարգիս Մխարրէսը, համաձայն Սանահին արձանագրութեան, վախճանվել է 1187 թ. (Կ. Կոստանեան, Վիմական տարեգիր, ՍՊԲ 1911, էջ

36): Հետևապես, Իվ. Ջավախիզիլիու կարծիքով (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 590—591), Գամրեկեն ամիրսպասալար կարող էր դառնալ նույն 1187 թվին:

16 Այժմյան Չըլդըր-գյուլը կամ Չըլդըր լիճը:

17 «Որհնություն ստացած» և «չորհնված» ենք մենք թարգմանում վրաց. «դալոցվիլնի» և «դաուլոցալնի», վոր ֆրանսերեն Մ. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 414, n. 3) թարգմանել է՝ proclamé և non proclamé.

18 Ըստ Մ. Բրոսեի (op. cit., p. 416, n. 2) 1187—1192 թ. թ. միջոցին:

19 Տես 15 ծանոթությունը:

20 Ըստ Իվ. Ջավախիզիլիու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 596—597) 1190—1191 թ. թ.:

21 Ըստ Իվ. Ջավախիզիլիու (ibid., 597) 1191 թ., քանի վոր Սանահնի նույն 1191 թ. արձանագրության մեջ (Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, 37), Ջաքարիան արդեն «ամիրսպասալար» է կոչված: Ընդ ամին, նույն գիտնականին տարրինակ է թվում, վոր Հոռոմայրի 1187 թ. արձանագրության մեջ (Կ. Կոստանեանց, 36) Ջաքարիան «ամիրսպասալար» է կոչվում, մինչդեռ նույն Սանահնի 1187 թ. արձանագրության մեջ (ibid.) նրա «ամիրսպասալարության» մասին խոսք չկա. Իվ. Ջավախիզիլի (ibid., էջ 597, ծանոթ. *):

22 Այսինքն՝ «Գարգարացի» յերկիրը:

23 «Գարգման» ենք մենք վերականգնում համաձայն Մ. Բրոսեի (op. cit., p. 441, n. 6) միանգամայն իրավացի լուսաբանության. «D charmani doit être le Gardman des Arméniens»:

24 Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 447, n. 2:

25 Հմմ. ibid., p. 448, n. 2 (p. 447):

26 Ըստ Վարդանի (էջ 138), վրացիք «ի վեցհարիւր յիսուն և երկու թուին առին զԳուրն», այսինքն 1203 թվին: Մնացած պատմիչները Դվինի առման տարին չեն ցույց տալիս: Հմմ. Իվ. Ջավախիզիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 609:

27 Հմմ. Աս. Որբելյանի (էջ 391) խոսքերը. «[Ջաքարէ և Իվանէ] բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհն Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցնեբքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչ ի Մժնկերտ»: Հմմ. Իվ. Ջավախիզիլի, op. cit., II, 610.

28 Մխարբրձենի մասին տես 12 ծանոթությունը:

29 Հովհան (Իվանե) Մխարբրձելու «գավառափոխության» մասին հայ պատմիչներից խոսում են, ինչպես հայտնի յե, Վարդանն ու Կիրակոս Գանձակեցին: Վարդանը (Վենետիկ 1862, էջ 138) գրում է. «Իւանէ խաբեալ ի թագուհոյն Թամարայ՝ տկարացաւ ի հաւատոյն, և անյաջողեալ նմա ըմբռնեցաւ զերի ի իլաթ... Իսկ Ջաքարէ եղբայրն Իւանէի մնաց ի սեփական հաւատն. սակայն կամեցաւ դստն Տիրամօրն և զխաչին ի պատկեր աւուրն տօնել, և զճրագալոյցսն չլուծանել, և կրօնաւորաց միս չուտել, և կենդանոյն պատարագ մատուցանել, և վրանով պատարագել ի բացեայ՝ դպրօք և սարկաւազօք»: Կիրակոսը (Տփղիս 1909, էջ 157) գրում է. «Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին Վերք. զի սիրեաց նա զփառսն մարդկանց առաւել քան զփառսն Աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի թագուհոյն՝ որ Թամարն կոչէր,

ի դստերէն Գեորգեայ: Իսկ Ջաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր դաւանենն Հայք. վասն այսորիկ առաւել մեծարէին զՎերք»:

Վրաց պատմիչ ակնարկած «Էքալքը», վորքան էլ այն, իրոք, առասպելական դժերով է նկարագրած, ստանում է իր ռեալ գնահատումը քաղկեդոնականների (յերկրնականների) և հակաքաղկեդոնականների (միաբնակների) միջև Թամարի որոք ծագած վեճերին վերաբերյալ ամբողջ գրականության քննությունը. իսկ այս վեճերը, ինչպես և նախորդ դարերի ընդդիմախոսությունները, ինչպես հայտնի յե, արգասիք է այն հակասությունների, վոր տեղի ունեւր ավատական միջնորոտում, այս դեպքում՝ միահեծանության (աբսոլուտիզմի) հասած Վրաստանում, վորի եքսպանսիան տարածվել էր Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը, և Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Առաջավոր Ասիա:

Ինչպես հաղորդում է ասորի պատմիչ Գրիգոր Բարեբեքի կամ Աբուլխարալը (ապրում էր 1226—1286 թ. թ.), հայ-վրացական մի ընդհարում տեղի յե ունեցել 1197 թվին «ծուգատիկ» առթիվ, հավանական է, Տփղիս քաղաքում (Gregorii Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, edid. J. B. Abbeloos et Th. J. Lam y, t. II, 1874, p. p. 599—604. Bibliotheca Orientalis, ed. Asseman i, t. II, p. 369), Հմմ. Մ. Չախեան, Պատմութիւն Հայոց, III, էջ 161—162, նաև Մ. Меликсет-Бекон, О междоусобице в Тифлисе в 1197 г. по поводу Кривой пасхи,—Изв. Кавк. Ист.-Арх. Инст., т. II, 1925, стр. 49—60: Իսկ Մխիթար Գաբի «Գծագրութիւն... յաղապս Վրաց» կոչված գրությունը լավագույն ապացույցն է այն հանգամանքի, վոր այսպիսի ընդհարումներ ու վեճեր հայոց և վրաց, ուղիղ հասած հայ (հակաքաղկեդոնիկ) և վրաց (քաղկեդոնիկ) հոգևորականության միջև քանիցս է տեղի ունեցել Թամարի թագավորության որոք, վորն և զրդել է Մխիթարին համապատասխան դիմում անել Ջաքարիա և Հովհան (Իվանե) Մխարբրձենիներին: Այս գրությունը սկսվում է հետևյալ «ձոն»-ով. «Ձայս գծագրութիւն քսակաւուք հարկաւոր կարծեաւք եղաք յաղապս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ ընդ մեզ վարին, քան զՅոյնս, աշակերտելով նոցա: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախադրութիւն բանիս, ով աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանք իշխանաց Ջաքարէ և Իւանէ, ծնունդք սիրոյ աստուծոյ ի բարեզարդ ծնողաց. զի ես յամենայնի նուաստ Մխիթար ի բանս և ի գործս սպասաւորաց բանին, որ յաւուրս մեր՝ տեսանելով և լսելով դրամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, յոյժ խոցեալ լինէի [ի] հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ ասացեալքն առ ի նոցանէ, յայստիկ եկի [ի] միտս՝ գրել սակաւուք գճճմարիտ հաւատոյս մերոյ զաւրինակ, և զոր ամբաստանիմք, թէ ոչ միաբանին ընդ Յոյնս և ընդ Վերս ցուցանել փութացաք զանհնարութիւնս...» (ձեռագիր էջ միածնի մատենադարանի № 631, էջ 17 r = «Արարատ» ամսագիր 1900 թ., էջ 497 = Լ. Մելիքեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 240): Վոչ պակաս հետաքրքիր է և նույն գրության վերջաբանը, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք հետևյալը. «Եւ արդ թէպէտ բարեպաշտ թագաւորք[ն] մեր չեն բաւական թամար և Դաւիթ՝ տիեզերական ժողով առնել ամենայն ազգաց, վասն հեռաւորութեան Յունաց և Հռոմայեցւոց և այլոց ազգաց, այլ աստուծոյ շնորհաւքն կարող են զՀայոց և զՎրաց թշնամութիւնն բաւանք, որ զՔրիստոս չհայնոյն. զի այն Քրիստոսի է ատելութիւն [և թշնամութիւն], որ զիսաչ և խառն և զեկեղեցի միմեանց հայնոյն և նախասին: Եւ որպէս ցուցաք յառաջագոյն՝ այն էր աստուծոյ հաճոյ և Քրիստոսի կամք, զի

36): Հետևապես, Իվ. Ջավախիսիլիու կարծիքով (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 590—591), Գամրեկելն ամիրսպասալար կարող էր դառնալ նույն 1187 թվին:

16 Այսօրվան Չըլդըր-գյուլը կամ Չըլդըր լիճը:

17 «Որհնություն ստացած» և «չորհնված» ենք մենք թարգմանում վրաց. «դալոցվիլին» և «դաուլոցափլին», վոր Ֆրանսերեն Մ. Բրոսե (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 414, n. 3) թարգմանել է՝ proclamé և non proclamé.

18 Ըստ Մ. Բրոսեի (op. cit., p. 416, n. 2) 1187—1192 թ. թ. միջոցին:

19 Տես 15 ծանոթությունը:

20 Ըստ Իվ. Ջավախիսիլիու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 596—597) 1190—1191 թ. թ.:

21 Ըստ Իվ. Ջավախիսիլիու (ibid., 597) 1191 թ., քանի վոր Սանահնի նույն 1191 թ. արձանագրության մեջ (Կ. Կոստանեանց, Վիմալան տարեգիր, 37), Ջաքարիան արդեն «ամիրսպասալար» է կոչված: Ընդ սմին, նույն դիտնականին տարոբինակ է թվում, վոր Հոռոմայրի 1187 թ. արձանագրության մեջ (Կ. Կոստանեանց, 36) Ջաքարիան «ամիրսպասալար» է կոչվում, մինչդեռ նույն Սանահնի 1187 թ. արձանագրության մեջ (ibid.) նրա «ամիրսպասալարություն» մասին խոսք չկա. Իվ. Ջավախիսիլի (ibid., էջ 597, ծանոթ.*):

22 Այսինքն՝ «Գարգարացվոց» յերկիրը:

23 «Գարգման» ենք մենք վերականգնում համաձայն Մ. Բրոսեի (op. cit., p. 441, n. 6) միանգամայն իրավացի լուսաբանության. «Dcharmani doit être le Gardman des Arméniens»:

24 Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 447, n. 2:

25 Հմմ. ibid., p. 448, n. 2 (p. 447):

26 Ըստ Վարդանի (էջ 138), վրացիք «ի վեցհարիւր յիսուն և երկու թուին առին գրուին», այսինքն 1203 թվին: Մնացած պատմիչները Դվինի առման տարին չեն ցույց տալիս: Հմմ. Իվ. Ջավախիսիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 609:

27 Հմմ. Ս. Որբելյանի (էջ 391) խոսքերը. «[Ջաքարէ և Իվանէ] բաղում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցներքին Բասեն և ի Բարկուշտայ մինչ ի Մժնկերտ»: Հմմ. Իվ. Ջավախիսիլի, op. cit., II, 610.

28 Մխարբրձեկների մասին տես 12 ծանոթությունը:

29 Հովհան (Իվանե) Մխարբրձեկու «դավանափոխության» մասին հայ պատմիչներից խոսում են, ինչպես հայտնի յե, Վարդանն ու Կիրակոս Գանձակեցին: Վարդանը (Վենետիկ 1862, էջ 138) գրում է. «Իւանէ խաբեալ ի թագուհոյն թամարայ՝ տկարացաւ ի հաւատոյն, և անյաջողեալ նմա ընդունեցաւ զերի ի Խլաթ... Իսկ Ջաքարէ եղբայրն Իւանէի մնաց ի սեփական հաւատն. սակայն կամեցաւ զտօն Տիրամօրն և զխաչին ի պատկեր աւուրն տօնել, և զճրագաւոյցն չլուծանել, և կրօնաւորաց միա չուտել, և կենդանոյն պատարագ մատուցանել, և վրանով պատարագել ի բացեայ՝ դպրօք և սարկաւագօք»: Կիրակոսը (Տփղիս 1909, էջ 157) գրում է. «Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Բաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին Վիրք. զի սիրեաց նա զփառսն մարդկանց առաւել քան զփառսն Աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի թագուհոյն՝ որ թամարն կոչէր,

ի դստերէն Գեորգեայ: Իսկ Ջաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր դաւանեն Հայք. վասն այտորիկ առաւել մեծարէին զՎիրս»:

Վրաց պատմիչի ակնարկած «գեպըր», վորքան էլ այն, իրոք, առասպելական գծերով է նկարագրած, ստանում է իր ռեալ գնահատումը քաղկեդոնականների (յերկեւնականների) և հակաքաղկեդոնականների (միաբնականների) միջև թամարի որոք ծագած վեճերին վերաբերյալ ամբողջ գրականության քննությամբ. իսկ այս վեճերը, ինչպես և նախորդ դարերի ընդդիմախոսությունները, ինչպես հայտնի յե, արգասիք է այն հակասությունների, վոր տեղի ունեւր ավատական միջնորդություն, այս դեպքում՝ միահեծանություն (աբսոլուտիզմի) հասած Վրաստանում, վորի էքսպանսիան տարածվել էր Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը, և Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչև Առաջավոր Ասիա:

Ինչպես հաղորդում է ասորի պատմիչ Գրիգոր Բարհեբրեյ կամ Աբուլիաբաշը (ապրում էր 1226—1286 թ. թ.), հայ-վրացական մի ընդհարում տեղի յե ունեցել 1197 թվին «ճաղատիկ» առթիվ, հավանական է, Տփղիս քաղաքում (Gregorii Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, edid. J. B. Abbeloos et Th. J. Lam y, t. II, 1874, p. p. 599—604. Bibliotheca Orientalis, ed. Assemani, t. II, p. 369), Հմմ. Մ. Ջամեան, Պատմութիւն Հայոց, III, էջ 161—162, նաև Լ. Մելիքսեթ-Եգեան, О междоусобице в Тифлисе в 1197 г. по поводу Кривой пасхи, — Изв. Кавк. Ист.-Арх. Инст., т. II, 1925, стр. 49—60: Իսկ Մխիթար Գոթի «Գծագրութիւն... յաղագս Վրաց» կոչված գրությունը լավագոյն ապացույցն է այն հանգամանքի, վոր այսպիսի ընդհարումներ ու վեճեր Հայոց և վրաց, ուղիղ ասած հայ (հակաքաղկեդոնիկ) և վրաց (քաղկեդոնիկ) հոգևորականության միջև քանիցս է տեղի ունեցել թամարի թագավորության որոք, վորն և զրդել է Մխիթարին համապատասխան դիմում անել Ջաքարիա և Հովհան (Իվանե) Մխարբրձեկներին: Այս գրությունը սկսվում է հետեյալ «ձոն»-ով. «Ջայս գծագրութիւն Նաակաուք հարկաւոր կարծեաւք եղաք յաղագս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ ընդ մեզ վարին, քան զՅոննս, աշակերտելով նոցա: Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախագրութիւն բանիս, ոչ աստուածաւէր և բարեպաշտ իշխանք իշխանաց Ջաքարէ և Իւանէ, ծնունդք սիրոյ աստուծոյ ի բարեզարդ ծնողաց, զի ես յամենայնի նուաստ Մխիթար ի բանս և ի գործս սպասաւորաց բանին, որ յաւուրս մեր՝ տեսանելով և լսելով դրամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, յոյժ խոցեալ լինէի [ի] հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ ասացեալքն առ ի նոցանէ, յայտոսիկ եկի [ի] միտս՝ գրել սակաւուք գճշմարիտ հաւատոյս մերոյ զարեւնակ, և զոր ամբաստանիմք, թէ ոչ միաբանին ընդ Յոննս և ընդ Վիրս ցուցանել փութացաք զանհարութիւնս...» (ձեռագիր էջ միածնի մատենադարանի № 631, էջ 17 r = «Արարատ» ամսագիր 1900 թ., էջ 497 = Լ. Մելիքսեթ-Եգեան, Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց, վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 240): Վոչ պակաս հետաքրքիր է և նույն գրություն վերջաբանը, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք հետեյալը. «Եւ արդ թէպէտ բարեպաշտ թագաւորքն մեր չեն բաւական թամար և Դաւիթ՝ տիեզերական ժողով առնել ամենայն ազգաց, վասն հեռաւորութեան Յունաց և Հոռոմայեցոց և այլոց ազգաց, այլ աստուծոյ շնորհաւքն կարող են զՀայոց և զՎրաց թշնամութիւնն բառնալ որ դժբխտոս չհայհոյեն. զի այն Քրիստոսի է ատելութիւն [և թշնամութիւն], որ զխաչ և խառ և դեկեղեցի միմեանց հայհոյեն և նախատեն: Եւ որպէս ցուցաք յառաջագոյն՝ այն էր աստուծոյ հաճոյ և Քրիստոսի կամք, զի

մանրամասն պատմում է Կիրակոսը (եջ 244—246) հետևյալ վերնագրի տակ՝ «Վասն քաղաքին Անույ, թէ որպէս մատնեաց տէր ի ձեռս նորա»:

37 Արտավիլի արշավանքի մասին Վարդանը (եջ 139) գրում է. «Ի վեցհարիւր յիսուն և ինն թուին մորեխն աւերեաց զբազում գաւառս, յորում ժամանակի մեծն Զաքարէ աւերէր զտունն Պարսից մինչև ցԱրտավիլ քաղաք, առնելով ի նոցանէ զվրէժ արեան քրիստոնէից, ըստ որում և զաղօթատուն նոցա լցեալ արամբ՝ այրել հրամայէր, զո՞ն լինել իշխանացն՝ որք ի նախնական եկեղեցիսն, և կոռայքն և մուղրիքն՝ սուրբ քահանայիցն, վոր ի Բագուան զենեցան, և արեամբ նոցա ներկաւ պարխալ եկեղեցւոյն»։ Կիրակոսը (եջ 175) գրում է. «Յետ բազում քաջութեանց յաղթութեանց՝ զոր արարին մեծամեծ իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, չորս զօրք բազմօր ի քաղաքն Մարանը, և առին զնա և աւերեցին զգաւառան՝ վոր շուրջ զնոքօք՝ և ապա գնացին յԱրտավիլ քաղաք, նմանապէս առին զնա, և աւերեցին զգաւառան՝ որ շուրջ զնոքօք, և բաղումք ի նոցանէ հանդերձ աղօթիւնքն իւրեանց՝ զոր Մուրշի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց. հրամայեաց Զաքարեայ բերել խոտ և ցօղուն, և արկեալ զնովաւ ձէթ և նաւթ, և բորբոքեալ հրով, այնպէս, այրեաց զնոսա, և ասէ. «Իշխանքն և աշխարհականքն՝ փոխանակ իշխանացն Հայոց, զոր այրեցին ի նախնականի Տաճիկք, և կոռայքն՝ փոխանակ Հայոցն քահանայից Բագուանայ՝ զոր մորթեցին, և զարիւնն արկին զպարսպով եկեղեցւոյն, որ մինչև ցայսօր սևացեալ երևի տեղին»։ Եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր»:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, վոր «վրաց պատմագիրը յերկու արշավանք է նշանակում զեպի Պարսկաստան, և յերկրորդ անգամ Զաքարեային հասցնում է մինչև Խորասան և Վրկանաց խաչարհը», Գարեգին ա. է. Հովսեփյանը (Խաղբակյանք կամ Պոռնյանք Հայոց պատմութեան մեջ, եջ 11, ծան.+) գտնում է, վոր այս «չափազանցութեան է և չի ստուգվում հայ աղբյուրներով»։ մինչդեռ Իվ. Զավախիւիլի (op. cit., 629—630) այն կարծիքի յետ, վոր հայ պատմիչները՝ Վարդանի ու Կիրակոսի, ինչպէս և Իրն-Նալիկանի վկայութեանները մեկը մյուսի հետ շփոթած ունին յերկու արշավանք, վորոնցից «մեկը տեղի պիտի ունենար 1207—8 թվին, իսկ մյուսը 1210 թվին»:

38 Զաքարեայի (Զաքարեայի) մասին հայ պատմիչներից տեղեկութիւններ են տալիս Վարդանը ու Սս. Որբելյանը։ Վարդանը (եջ 140) գրում է. «Եւ դարձյալ յայնր կոտորուածէ՝ կատարի [Զաքարէ] ի տէր ուղղափառ և ամբիժ հաւատով, և թաղի ի սուրբ ուխտն Մանանին, ի վեցհարիւր վաթսուն և մի թուին, թողով տղա մի հնգամեայ Շահնշահ անուն»։ Սս. Որբելյանը (եջ 398) գրում է. «Իսկ մեծ սպասաւարն Զաքարէ մեռանի ի 661 թուին... Եւ զսպասաւարութիւնն Զաքարէի առեալ էր որդին իւր Շահնշահ»։ Ուրեմն, Զաքարեայի մահը տեղի յետեցել 1212 թվին, վոր մասամբ ստուգվում է Մանանի արձանագրութիւններով, ուր 1211 թվի արձանագրութիւններում նա կենդանի յետեցել, մինչդեռ 1213 թվի արձանագրութիւններում արդեն մեռած է (Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, եջ 51—55), հմմ. Իվ. Զավախիւիլի, op. cit., 630—631:

Բ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱՄԱՐ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Վրաց պատմագրութեան այս ուշագրավ հուշարձանը յերևան հանեց պրոֆ. Ի. Վ. Զավախիւի ի 24 ի լին 1923 թվին, յերբ հրապարակեց և իր նախնական հաղորդագրութիւնը սրա մասին հետևյալ ընդարձակ վերնագրով. «Նոր հայտնաբերած Քարթլիս-ցխովրեբան ու Թամար թագուհու ցարդ անձանոթ պատմիչ յերկասիրութիւն»», վրացերէն («Bulletin de l'Université de Tiflis», III, 1923, եջ 186—216)։ Այս յերկասիրութեան անանուն հեղինակին, վորը մասամբ կրկնում է և մասամբ եւ լրացնում նախորդ գլխից մեզ ծանոթ վրաց անանուն այլ պատմիչ հորինվածքը, Ի. Վ. Զավախիւի 24 ի լին պայմանապէս «Թամար թագուհու յերկրորդ պատմիչ» է կոչում, քանի վոր ընդհանուր առմամբ յերկուսն եւ նպատակ ունին ներբողել Թամարին։

Համեմատաբար «Թագակիրներ յպատմականն ու գովասանքը» գրվածքի հետ այս՝ Թամարի յերկրորդ պատմիչ յերկասիրութիւնն ավելի լուրջ պատմագրական գործ է ներկայացնում իրենից, միանգամայն հեռու լինելով այն ֆանատիկոսութիւնից, վորով առաջին գրվածքն է ոժտված, յերբ պամիլետային բնույթ է տալիս հայ-վրացական կրօնական պայքարին Թամարի որով։ Յեւ հենց այս պատճառով, թվում է մեզ, գիւցե այս՝ յերկրորդ յերկասիրութիւնը լինի հիմնական գործ Թամարի պատմութեան վերաբերյալ, վորն ապագայում ամբողջապէս ոգտագործած լինել «Թագակիրներ յպատմականն ու գովասանքը» յերկի հեղինակը։

Այս յերկասիրութիւնից, վորը գեռ հրատարակված չէ և վորը նույն Ի. Վ. Զավախիւի 24 ի լին պատրաստած ունի տպագրութեան, քաղվածքները մենք անմիջապէս կատարել ենք Վրաստա-

նի պետական թանգարանի համապատասխան ձեռագրի (№ 207 Ղ) հիման վրա՝ հիշյալ թանգարանի վարչության և անձամբ ի վ. Ձա-
վա խի շվիլու սիրալիբ թույլտվությամբ:

[ԹԱՄԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՅՈՒՆԸ]

... Բերեցին Մխարզրձեկ Սարգիս ամիրսպասալարի յերկու
վորդոց՝ Ջաքարիա և Հովհաննիս (Իվանեյին), վորոնք շատ փորձ-
ված էյին պատերազմներում և ազգովին հավատարիմ թագավոր-
ներին: Այս պատճառով սրանք հույժ սիրված էյին Թամարի
նախնիների (պապերի և հայրերի) կողմից: Թամարն էլ սրանց
հանդեպ ուշադիր յեղավ, աստծուն հանձնեց և վորդումած եր: Յեվ
շնորհեց [Թամարն] Ջաքարիային՝ ամիրսպասալարություն, և կըրտ-
սեր [յեղբորը] (կրտսերին որոք) Հովհաննիս (Իվանեյին)՝ գոր-
ծակալություն (մախութութուցեսորա): Սրանք արժանի մար-
դիկ էյին, թեև կրոնով հայեր (սոմեխներ), բայց ուղղափառու-
թյամբ միանգամայն լի: Իսկ Հովհաննը (Իվանեն) հույժ տեղյակ
եր գրականությանը, վորի պատճառով զգաց հայոց (սոմեխների)
կրոնի թյուրությունը, [վրացադավան] մկրտվեց, և դարձավ ճշ-
մարիտ քրիստոնյա...

... Ներքին [մասում] առաջին կուսակալությունն Գագուսն եր,
վորը Վահրամի հոր՝ Ջաքարիա Մխարզրձեկի ձեռքն եր. և
սրանք [էյին, վոր] կուսակալություն էյին անում, քաջարի մար-
դիկ և պատերազմներում միանգամայն փորձված ու հաղթող, և
յերկյուղածությամբ աստծո և հավատարմությամբ առ պատրոնն
հույժ գովելի: [Սրանից] վերեն եր Ջորակերտն ու Տաշիրը, ուր
Ջաքարիան ու Հովհանն (Իվանեն) առաջին անգամ սկսեցին իբրև
առյուծ պայքարել՝ վերև ու ներքև և ամեն տեղ: Յեվ վերեն եր
Ջավախքը (Ջավախեթը), ուր կուսակալներ էյին Սարգիս Մխար-
զրձեկ Թմոզվեցին և Շալվա Թորեցին, կից՝ Արտահանը (Արտա-
նին), ուր կուսակալ էյին մեսխերը... [Յեվ] Շավշք-Սպերի (Շավ-
շեթ-Սպերի) կողմից Բանասկերտն եր...

... Յեվ նրանց եր տալիս [Թամարն] Անին, ինչպես վկայում է
հայոց (սոմեխների) թագավորների մեծ և հռչակավոր անունը,
վորը պարսից շահնշահությունից (շահնշեորա) եր վերցրած, ... և
Պարսից տան անվանի Դվինը...

... [Նախարարները] մտնելով Սոմխիթ՝ վորսի էյին դիմում...

... Մինչ այս Կարսը (Կարի) թուրքերի ձեռին եր. [Թամարը]

գորք ուղարկեց այն պաշարելու. իսկ թուրքերը՝ լսելով այս՝ իս-
կույն և յեթ թողին Կարսը (Կարի) ու փախան: Իսկ թագավորը
գրավեց Կարսը (Կարին) և Կարսի (Կարիի) հսկող թողեց Հովհան
(Իվանե) Ախալցիխեցուն և նշանակեց կուսակալ՝ տալով աթաբա-
կություն և ամիրաց-ամիրալություն... և խեց թուրքերից շրջակա
յերկրները... և նույն Հովհանին (Իվանեյին) շնորհեց Կարսի (Կա-
րուլի) և նրա մերձակա յերկրները...

... [Ռուքնադդինը զինվորները] ուղարկեց իր [պետության] բո-
լոր սահմանները՝ Միջագետք, Գաղատիա, Գանգրա, Անկյուրիա,
Իսալիա, Կապադովկիա, Մեծ Հայք, Բիթլիսիա և Պաֆլագոնիայի
կողմերը... ապա միացրեց Յերզնկայեցվոց (Եզնիկայեցվոց), Նար-
բերդցվոց (Նարիբերդցվոց) և Կարնո-քաղաքացվոց... և Սաղուխի
վորդու փոխարեն իր յեղբորը նշանակեց Կարնո-քաղաքում...

... Ապա [Տփղիս] բերին Ռուքնադդինի (Նուքարդինի) դրոշակը,
և նախ մտցրին Յերզնկայեցուն (Եզնիկայեցուն) և ապա այլ յե-
րևելիներին... Յեվ Յերզնկայեցուն (Եզնիկայեցուն) [Թամարը]
պահեց Տփղիսում իբրև բանտարկյալի...

Այսպես որեցոր բարգավաճման և մեծարման մեջ եր բոլոր
գահակալներից (գալիսոն ունեցողներից) պայծառագույնը՝ Թա-
մարն՝ առավելապես աստվածաշուտությամբ, յեկեղեցիներ ու վան-
քեր հիմնելով և կառուցելով, վորբերին ու վորբեսայրիներին սփո-
փելով և արգարադատությունը տարածելով: Սրա որոք ուրա-
խության և խնդության մեջ եր նրա թագավորությունը (թագա-
վորությունները): Յերբեմն [Թամարն ու Դավիթն] անցնում էյին
[հայնկույս Լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև վորսում
Գեգութ և Աջամեթում. ապա անցնում էյին [հայսկույս Լիխի]
Քարթլի, Հայք (Սոմխիթ) և կանգ առնում Դվինում, ուր նրանց
մոտ գալիս էյին հարկեր (խարաջա) [տալու] Գանձ[ակ]եցիք և
վերին քաղաքացիները: Գարնանը բարձրանում էյին Հայք (Սոմ-
խիթ), ստանալով հարկեր (խարաջա) Նախիջևանեցուց (Նախճե-
վանեցուց), և [ապա] գնում Կողա (Կոլա)՝ Արտահանի (Արտանի)
գլուխը, ստանալով և այնտեղից հարկ (խարաջա), նաև Կարնո-
քաղաքից, Յերզնկայից (Եզնիկայից) և այլ շրջակա քաղաքնե-
րից...

... Նրա (Թամարի) գահակալության քսանյերեքերորդ թե-
քսանչորսերորդ թվին հարց յեղավ Կարսի (Կարիի) [գրավման]
մասին, քանի վոր [վաղուց արդեն Սարգիս Թմոզվեցին, Շալվա
Թորեցին և մեսխերը պայքարում էյին, բայց ի վիճակի չէյին

գրավելու այն... Ապա Դավիթ [Սոսլանը]... հրամայեց Ջաքարիա և Հովհաննիս (Իվանեյին) գնան և սաստիկ պատերազմեն... Յեւ յերկարատե յեղավ այս գործը, իսկ ինքը Թամարը կանգ առավ Ջավախքում (Ջավախեթում), ուր և սպասում եր նրանցից լուր ստանալուն... [Յերբ Կարսը պաշարեցին և անջուր մնացած քաղաքացիներից շատերը կոտորվեցին՝ մնացածները խնդրեցին Դավթից, վոր Թամարն ինքը հասնի նրանց մոտ, վորպեսզի անձնատուր լինեն նրան... իսկ յերբ [Թամարը] հասավ՝ [բերդի] բանալիները հանձնեցին նրա վորդի Գեորգին (Գիորգիին), ապա Թամարին՝ խնդրելով խաղաղություն [հաստատել], և յերդվեցին, վոր վոչոքի չհանձնի Կարսը (Կարի), ինչպես Անին (Անիսը) և Դվինը, այլ իր Թագավորությանը կցի։ [Թամարն] այս առթիւ հաստատ խոսք տվեց և հրամայեց իր վորդի Գեորգին (Գիորգիին), վոր մտնի և ստանա քաղաքն ու բերդը։ Յեւ յեղավ այսպես, այս մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, վոր գրավեց՝ Ջորաղերտից մինչ Արաքս (Ռախս), Գաղից մինչ Գանձա[կ] և Ջավախքից (Ջավախեթից) մինչ Սպեր...

(Շարունակությունը միանգամայն դուգադիպում է «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» յերկի տվյալների հետ, վոր մենք ավելորդ ենք համարում այստեղ կրկնել)։

Գ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ՀԱՄԱՌՈՏ ՎՐԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

«Համառոտ Վրաց պատմություն»՝ այսպես ենք կոչում մենք պատմագրական այն փոքրիկ գրվածքը, վորին պրոֆ. Ե. Թաղաձորյանը (Վաղեմի Վրաստան», II, Տփղիս 1911—1913, էջ 54) անվանում է «Համառոտ տեղեկություններ Վրաստանի պատմությունից», և վորը հետագա դարերում ծառայել է իբրև աղբյուր թե՛ այսպես կոչված «Քարթլիս-ցխորեբա»-յին և թե՛ Վախուշտ արքայազնի պատմության։ «Պատմությունը» սկսվում է Վրաց դարձից և հասնում մինչ խաչակրաց արշավանքներն ու Յերուսաղեմի գրավումը (1213 թ.)։ Տեկատը հրատարակել է նույն Ե. Թաղաձորյանը (ibid., 59—66)։

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ IV—XIII Դ. Դ.]

Քարթլին դարձավ [ի քրիստոնեյություն] Նունեյի (Նինոյի) քարոզչությամբ՝ Քրիստոսի համբարձումից յերեք հարյուր յերեսուն և ութ թվին, արարչության հինգ հազար ութ հարյուր յերեսուն և ութին, և մնաց Նունեն (Նինոն) Քարթլիում յերեսուն չորս [տարի], և նրա որոք եր մեծն Կոստանդին հունաց (բերձենների) Թագավորը, և Տրդատ (Թրդատ) հայոց Թագավորը դարձավ սուրբ Գրիգորի ձեռքով¹...

...Քրոնիկոնի յերեք հարյուր յերեսուն յոթին [Դավիթ] Շիրողը մահմեդականներից (թաթարներից) խլեց Լոռվա բերդը²...

...Քրոնիկոնի յերեք հարյուր քառասուն յերեքին³ նույն [Դավիթ] Շիրողն Անի քաղաքը խլեց Արփապանից և կոտորեց նրանց, վորոնք Անվո մեծ կաթողիկեն մզկիթի էյին վերածել և քրիստոնյաների արյամբ նույն կաթողիկեն ու քաղաքը վողողել-առավածաբեր Դավիթ Շիրողն [արժանին] հատուկեց նրանց, և ահա

նա մոլլաների և դարբմանների արյամբ վողողեց այն, նորից ոճեց այն կաթողիկէն, վոր կառուցել եր հունաց (բերձենների) [թագավորի] դուստր Կատրամիդե (Կատրոնիտե) թագուհին՝ նույնտեղ թաղվածը: Ապա թագավորն և կաթողիկոսը, յեպիսկոպոսներն ու միացյալ զորքն յեկան թագուհու գերեզմանի մոտ, նորից այն որհնեցին, և ինքը թագավորն յերեք անգամ ձայն տվեց գերեզմանին. «Ուրախացիր, թագուհի, քանի վոր աստված ազատեց քո կաթողիկէն անորհնների ձեռներից»: Ի պատասխան սրա հանգուցյալը գերեզմանից ձայն հանեց և գոհացավ աստծուն: Թագավորն ու միացյալ ժողովուրդը զարմացան⁴: Մի քանի ժամանակ անցավ, [և] Դավիթ Շինողը վախճանվեց:

Յեվ նրանից հետո թագավորն նստեց նրա (Դավթի) վորդի Զուրաբը⁵, և Դեմետրը (Դեմետրեն) գրավեց ամբողջ թագավորութունը: Նույն քրոնիկոնին՝ յերեք հարյուր քառասուն հինգին⁶ [նա] գրավեց Դմանխի բերդը և կոտորեց Կարսում Ուղուղիանին: Այս պահին Սալդուխ-դանն յեկավ Անի քաղաք. Դեմետր թագավորն ել այստեղից գնաց այնտեղ, կռվեցին: Կամոքն աստծո թագավորը հաղթեց, կոտորեց և բնաջինջ արավ նրանց (ուղուղիաններին)⁷:...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այս տվյալներն, ըստ Ե. Թադևոսի (Վաղեմի Վրաստան, վրացերեն, հատոր II, Տփղիս 1911—1913, յերրորդ բաժ., էջ 59, ծան. 6), «համաձայն են Վրաց Դարձի և Վրաց տարեգրության հետ»:

2 Քրոնիկոնի 337 թ.=1117 թ., մինչդեռ վրաց տարեգրության համաձայն (Քարթլիս ցխովրեբա, հրատ. Մ. Բրոսսեի, էջ 246=M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 360), Լոռու առումը Դավթի կողմից տեղի յե ունեցել 1118 թվին:

3 Այսինքն 343+780 թ.=1123 թ.:

4 Դավիթ Շինողի կողմից Անիի գրավումը Մասթեոս Ուռնայեցիին դնում ե ՇՀԳ—1124 թ. ներքո, տալով հետևյալ տեղեկությունները, վորոնցից մի փոքր հեռու յե վրացական այս աղբյուրի հաղորդածը. Մ. Ուռնայեցիին գրում ե. «Յայսմ թուականութեանս Դավիթ Վրաց թագաւորն արար դարձեալ սաստիկ կոտորածս զգօրսն պարսից իբրև բիւրս երկու. և էառ զթագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց զԱնի և զորդիսն Մանուչէի հանեալ ի յԱնույ և տարաւ ի Տփղիս. և ազատեցաւ ի ծառայութենէ թագաւորաբնակ քաղաքն Անի, որ կացեալ էր ի ծառայութիւն դամս վաթսուն. և զհրաշափառ և զմեծ եկեղեցիսն Անույ զսուրբ Կաթողիկէն, զոր մաքիթ էին արարեալ, ժողովեաց զեպիսկոպոսունսն և զքահանայս և զկրօնաւորս Հայոց աշխարհին, և օրհնեաց զսուրբ Կաթողիկէն մե-

ծառ հանդիսիւ. և եղև ուրախութիւն ամենայն տանն Հայոց, զի տեսին ազատեալ զսուրբ Կաթողիկէն ի ծառայութենէ» (Մատթէոս Ուռնայեցի. Ժամանակագրութիւն. բ. տպ., Վաղարշապատ 1898, էջ 359):

5 Ինչպես Ե. Թադևոսի (op. cit., էջ 63, ծան. 2) իրավացի նկատում ե, «Զուրաբին վրաց աղբյուրները չեն ճանաչում»: Այլուր բոլորովին չի հիշատակում:

6 Այսինքն 343+780 թ.=1125 թ.:

7 Այս տվյալները, ինչպես նկատած ունի Թադևոսի (ibid., էջ 63, ծան. 3), «բացակայում են Բրոսսեի հրատարակած Քարթլիս-ցխովրեբայում, ինչպես և Մարիամ թագուհու վարիանսում, սակայն կա Վախտանգյան խմբագրության Քարթլիս-ցխովրեբայի մի հին ձեռագրում, վոր Մ. Ջանաշվիլին հանձնեց գրադիտություն [տարածող] ընկերությանը, № 4730, այս տվյալները կան և Վախուշտի պատմության մեջ». ուրեմն, «պետք ե յենթադրենք,— շարունակում ե նույն զիտնականը,— վոր այս տվյալները մեր տեկստի որինակից են մոծած ինչպես Քարթլիս-ցխովրեբայի Վախտանգյան խմբագրության, նույնպես և Վախուշտի պատմության մեջ»: Սրա մասին տես նաև մեր այս աշխատության III հատորում:

... Յեւ Բարսեղը (Բասիլը) քարակոփ եր, վոր նաև կալա-
տող ե կոչվում, և զնաց Սոմխիթյան յերկիրը՝ Տփղիսին կից....:

Դ.

ԱԲՈՒՍԵՐԻՁԵ ՏԲԵԹՑԻ (XIII Դ.)

«ՄԵԾԱՎԿԱ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳԻ ՇՐԱՇԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»

Աբուսերիձե Տբեթցին (Աբուսերիձե Տբեթցի) XIII դա-
րու հեղինակ ե, Ջալալագզինի արշավանքների ժամանակակից,
վորի գրչին պատկանում ե մի քանի մանր գրվածքներ յեկեղեցա-
պատմական բովանդակությամբ և սրանց թվում «Մեծավկա սուրբ
Գեորգի հրաշագործությունները», վոր հրատարակել ե Թ. Ժոր-
գանիան իր «Բրոնիկաներ»-ի II մասում (վրացերեն), Տփղիս
1897, էջ 111—122: Նույն Թ. Ժորգանիան (ibid., 122—123)
վերոհիշյալ գրվածքին կցած ունի մի ծննդաբանական տախտակ,
ուր ներկայացրած ե Աբուսերիձեների ճյուղագրությունը 950—
1233 թ. թ : Կ ե կ ե լ ի ձ ե յ ի (Վրաց գրականության պատմու-
թյուն, I, 347—349) խոսքով, «Աբուսերիձե Տբեթցին (Աբուսերիձե
Տբեթցի) ազնվազարմ տոհմիցն ե յեղել, Խիխթա ~ Աճարայի իշխա-
նաց-իշխան Հովհանի (Իվանեյի) վորդին և Վարդան ու Աբուսերի
յեղբայրը: Մականունը Տբեթցի (Տբեթի) հիմք ե տալիս կարծելու,
վոր նա Մտբեվարի, այսինքն Տբեթի յեպիսկոպոս ե յեղել:

Թ. Ժորգանիան Աբուսերիձեյի գործին պատմական գոր-
վածք ե կոչում. մինչդեռ, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (չին վրա-
ցական պատմական գրականությունը, ա. հրատ., 190—191), այն
«պատմական յերկասիրությանը նման չե, թեև, այնուամենայնիվ,
ուշագրավ պատմական աղբյուր պիտի համարվի, քանի վոր մեծ
տաղանդով հորինված՝ հրաշագործությանց նկարագրության մեջ
այն ժամանակվա ներքին նիստուկացն ունի պատկերացրած և այս
տեսակետից շատ նոր և ավելի քան ուշագրավ տեղեկություններ
ե պարունակում»:

Ստորև բերած փոքրիկ հատվածի թարգմանությունը կա-
տարված ե համաձայն Թ. Ժորգանիայի հրատարակության:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XII—XIII Դ. Դ.]

Ե.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԴԵՍԵՏՐ, ԳԵՈՐԳ, ԹԱՍԱՐ ՅԵՎ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Քարթլիս-ցխորեբայի Աննա թագուհու ձեռագրում, վորը պրոֆ. Ի. Վ. Ջավախիշվիլու անձնական գրադարանին է պատկանում, «ախտեղ, ուր Դավիթ Շինողի պատմությունն է վերջանում, Դեմետր I, Դավիթ III, Գեորգ III, Թամարի և Լաշա-Գեորգի թագավորության պատմական տեսությունն է ներկայացրած» (Ի. Վ. Ջավախիշվիլի, *Հին վրացական պատմական գրականությունը*, ա. տպ., 191—192): «Այս տեսությունը, — ըստ Ի. Վ. Ջավախիշվիլու (ibid., 192), — տարեգրություն է և չորս մասի յե բաժանված, վորոնցից յուրաքանչյուր մասն իր՝ կարմիր թանաքով գրած՝ վերնագիրն ունի: Առաջին մասն է՝ «Դեմետր թագավորի պատմությունը», յերկրորդը՝ «Գեորգ թագավորի պատմությունը», յերրորդը՝ «Մեծն արքայից-արքա Թամարի պատմությունը» և չորրորդը՝ «Թամարի վորդի Գեորգ թագավորի պատմությունը»: Ապա սկսվում է Ռուսուդանի թագավորության տեսությունը, վորը հենց սկզբում ընդհատվում է վոչ թե այն պատճառով, վոր նա թերի յե, այլ միմիայն այն պատճառով, վոր ինքը մատենագիրը սրանից ավելի վոչինչ չի գրել»:

Ինչպես Ի. Վ. Ջավախիշվիլին (ibid., 192) պարզած ունի, այս յերկասիրությունը գրված պիտի լինի անանուն հեղինակի կողմից, վորին նա «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա մատենագիր» է կոչում, «Ռուսուդան թագուհու գահակալության առաջին ինդիկտիոնին կամ տարին, այն է 1222—3 թ.»։ «Լաշա-Գեորգի (Գեորգի) ժամանակվա մատենագիր» անունով հրատարակված է այն նույն Ի. Վ. Ջավախիշվիլու կողմից առանձին գրքույկով՝ *Chronicon anonymum tempore regis Las'a-Georgii scriptum edidit Joannes*

... Յերը մեծն Դավիթ Տփղիսը գրավեց, Հերքն (Հերեթն) ու Կախքն (Կախեթն) ել կցեց նրան. բերդերից ու քաղաքներից և վոչ մեկում մարդ չկար: Հերքը (Հերեթը), Սոմխիթը, Տաշիրը, Ջավախքը (Ջավախեթը), ներքին Արտահանն և [վերին] Արտահանը սրա (Դավթի) թագավորության որոք շենացան, ինչպես և Տայքի (Տաոյի) ծայրա[գավառները]:...

[Գեորգը] գրավեց Անին, [վորը] վաղուց առել էին թուրքերը, քրոնիկոնի յերեք հարյուր ութսունին, ձերբակալեց Սալուսին [և] բնաջինջ արավ նրա ամբողջ գործը:...

Մխարգրձել Ջաքարիան՝ մանդատորթուխուցեան ու սպասալարը, [և] նրա յեղբայր Հովհան (Իվան) աթաբակը գրավեցին Դվինը [Թամարի] թագավորության իններորդ տարին, [յերը] քրոնիկոնի [չորս] հարյուր տասնյերեքն* եր²:

Հենց նրանք գրավեցին [և] Գեղարքունիքը (Գելաքունին), Բջին (Բիջնիսի), Ամբերդն³ ու Բարկուշատը, Անիի վերին [մասը] (sic), մինչ Ուլ[ա]փրիդի կամուրջը. վոչք չի լսել և վոչ ել յեղել է թագավորի ծառա [այնպես], ինչպես սրանք (Մխարգր-ձեներն) անձնվեր ծառայությունը բարեհաջող և հաղթող [եյին]:

Յեկավ Ռուքնադդինը, վորը հետն ուներ Դիմուշից և հայսկույս Ալբերից [ժողոված] գործ՝ այս [Թամարի] թագավորությունը կործանելու համար: [Մխարգրձեները] դուրս յելան նրանց հանդեպ Բասեն (Բասիան) յերկրում, փախուստի յենթարկեցին, կոտորեցին և բնաջինջ արին նրանց, վայր զցեցին սուլթաններին և գեբեցին Յերզնկայի, Շամի և Բյուրիտյան ամիրաներին:...

Սրանից հետո [Մխարգրձեները] գրավեցին Կարսը (Կարի) և բերդերը Կարնիփորի ու Վանանդի, և Արաքսի (Ռախսի) ափին [գտնվող] բերդերը:...

[Թամարը] թագավորեց քսան և յերեք տարի և վերհամբարձավ առ աստված, ուր բնակվում են մարգարեները, հայրապետներն ու արքաները, հունվար ամսվա տասն և յերկուսին, չորեք-

* Բնագրում [չորս] հարյուր յերեսուն յերեքը (sic):

շաբթի որը, Սոմխիթի Ագարա[կ]ում քրոնիկոնի չորս հարյուր քսան և յոթին, [և] թաղեցին Գելաթի նոր[ակառույց] վանքում⁴...

Յեվ եր նրա (Թամարի վորդի Գեորգ-Լաշայի) թագավորութունը մեծ խաղաղության մեջ, և նրա բոլոր գործերի վարիչ և խորհրդական էլին, [դեռևս] նրա ծնողից սկսած, Մխարգրձել[ներ] Ձաքարիա մանդատուրթուխուցես և ամիրսպասալաւն ու Հովհան (Իվանե) աթաբակը: Առաջինին նրա* ծնող՝ մեծն Թամար արքայիցարքան՝ արշավանքի ուղարկեց, ուր [Ձաքարիայի] բազմը բանեց, և նա գրավեց Կարսը (Կարի). ապա՝ շարունակելով արշավանքը՝ գնաց և մտավ մեծ Պարսկաստանը, կոտորեց Արտավիլը (Արդաբիլը), տաճնավրա արավ բերդաքաղաքներն և ավարով լցրեց արքունիքը:

Սրանից հետո [Ձաքարիան] այրեց ու ավերեց Խլաթի յերկիրը, սախեց Խլաթեցուն (Խլաթի սուլթանին) [խոնարհվել], և հաղթությամբ զարդարված առաջարկեց վերջինին հաշտության հիմունքները... Նմանապես Կարնո-քաղաքացին (Կարնո սուլթանը) խնդրեց խնամություն և անձնվեր յեղավ նրան. [Ձաքարիան] մտավ Բասեն (Բասիան), և այնտեղ նրանք զվարճացան ու հանգրստացան:...

Թագավորը գրավեց Որոտը (Որոտո) և նրա բերդերն ու շրջակայքը մինչ Նախիջևան (Նախճևան) և Գանձա[կ]ի գոուն, [նաև] գրավեց Շամքորը (Շանքորը)⁵:

Ապա ներս խուժեցին Սոմխիթ ու Հերեթն ալաղգիները... վոտքի յելավ (ժողովեց) նրա թագավորությունը, վորին միացավ և Կարնո-քաղաքի զորքը...

Այսպիսի հաջողության և յերջանկության մեջ [եր վրաստանը, յերբ] նրա (Գեորգի) քույր Ռուսուդանին խնդրեց** Խլաթ բերել մեծ սուլթան Մելիքը, վորը տիրում էր Պարսից յերկրին Յեգիպտոսից սկսած մինչ Խլաթ...

Սրանից հետո մեծ աղերսով խնդրեց [նույն Ռուսուդանին և] Շարվանշահը... [ապա] Գեորգ թագավորը գնաց Բագավան⁶... [և] մեռավ Գեորգ թագավորը Բագավանում հունվարի տասնևութին, չորեքշաբթի որը, [յերբ] քրոնիկոնի չորս հարյուր քառասուն և յերկուսն եր⁷...

* Բնագրում՝ նրանց:

** Բնագրում՝ խնդրեցին:

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն $380 + 780 = 1160$ թ.:

2 Այն է $1184 + 9$ կամ $413 + 780 = 1193$ թ.:

3 Մասնավորապես Ամբերդի գրավման մասին տես. Ավարիբեգ Քալանթար, Արագածը պատմության մեջ, Յերեվան 1935, էջ 25—26 et pass.:

4 Այս հեղինակի ժամանակագրությամբ Թամարը վախճանվել է $1184 + 23$ կամ $427 + 780 = 1207$ թ., մինչդեռ ավանդական ժամանակագրությամբ նույն Թամարի մահվան թվականը 1213-ի ներքո չէ հայտնի. Թեյխ այս հարցի շուրջը կան և այլ տվյալներ՝ հոգուտ 1206, 1208 և 1210 թ. թ.: Հարցին վերաբերյալ մանրամասն գրականություն տես. Թ. Ժորդանիս, Քրոնիկաներ (վրացերեն), I, Տփղ. 1892, էջ 294—302. Ս. Կակաբաձե, Յերբ վախճանվեց Թամար թագուհին,—«Թեմի» (վրացերեն) թերթը, 1912 թ. № 56 (այս առթիվ հմմ. А. Шанидзе, Библиография отд. изданий и статей на грузинском языке, появившихся в 1911 и 1912 г. г.,—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 256). С. Какабадзе, Год смерти грузинской царицы Тамары Великой,—«Известия Тифлиских Высших Женских Курсов», кн. I, в. 1, Тифл. 1914, стр. 163—168. Իվ. Ջավախիզի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը (վրացերեն), II, Տփղ. 1914, էջ 618—619, 632—635. Ս. Կակաբաձեի գրախոսական Իվ. Ջավախիզիի աշխատության մասին՝ «Նոր հայտնաբերած Բարթիլո-ցիսկերեբան ու Թամար թագուհու ցարդ անձանիթ պատմչի յերկասիրությունը», վրացերեն—«Bulletin Historique», 1924 թ., գ. I, էջ 289. Առյուծի գրախոսական Իվ. Ջավախիզիի աշխատության մասին «Լաշա-Գեորգի ժամանակավա մատենագիրը», վրացերեն,—«Պատմ. ժողովածու», գ. II, Տփղ. 1928, էջ 110 և ծան. I նույնտեղ. Գարեգին ա. Ե. Հովսեփյան, Պաղբակյանը կամ Պոռչյանը Հայոց պատմության մեջ, I, էջ 11 և ծան. **. Լին:—Ի դեպ, հետաքրքիր է, վոր Հայաստանում դանդաղ հուշարձաններից և վոչ մեկը չի վկայում հոգուտ ավանդական՝ 1213 թվականի: Յեվ, իրոք, Հաղբատի 1210 թ. արձանագրության մեջ կարդացվում է. «... Յամս աւծելոյ աստուծոյ թագաւորաց թագաւորին Գէորգէ որդւոյ մեծ թագաւորին Թամարին... որ թիւ Հայոց է ոժթ», Լին: (Ռ. Նրգնիեանց, Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից սրբոյ նշանի, Վաղարշապատ 1886, էջ 27—28. Հմմ. Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, էջ 50—51): Ապա վերին աստիճանի հետաքրքիր է Հոռոմայրի արձանագրությունը, վոր մենք անձամբ ստուգած ունինք տեղումտեղը, հետևյալ բովանդակութեամբ. «Ի թուին» ոժե, ի թագաւորութեանն Լաշայի եւ յամիրսպասալարութեանն «Ի թուին» ոժե, ի թագաւորութեանն Լաշայի եւ կղբաւր իւրոյ Իւանէի, ես հայր Սա-Ձաքարէի և որդւոյ իւրոյ Շահնշահի եւ կղբաւր իւրոյ Իւանէի, ես հայր Սա-մուէլ եւ այլ միւրբանքս շինեցաք զեկեղեցիս վասն յերկար կենդանութեան պարտոնաց մերոց, | ի յիշատակ հոգւոց մերոց եւ ծնողաց մերոց. որք երկրպագէք, սուրբ զյաղաւթս (sic) [յիշեցէք] (Հմմ. Կ. Ս. Վ. Ջավախեանց, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, I, 101. Ղ. Ալիեան, Այրարատ, 62. Կ. Կոստանեանց, op. cit., 47, վերոնցից Ղ. Ալիեան և նրա հետևողությամբ Կ. Կոստանեանցն այս արձանագրությունը «Մարմեռի» արձանագրություն են կոչում, իսկ Կոստանեանցին սխալմամբ հետևում են և վրաց արդի պատմաբաններ Իվ. Ջավախիզիին ու Ս. Կակաբաձեին): Ըստ Իվ. Ջավախիզիի (op. cit., 634) Թա-

մարի մահվան թվականը 1213—1214 պիտի ընդունել. իսկ ինչ վերաբերում է մնացած թվականներին, նրանք բոլորը կամ Թամարի ղուգակից Դավիթ Սոսլանի մահվան թվականը պիտի համարել, կամ յենթադրել, վոր Գեորգի (Գիորգի) Լաշան թագավորն է ոծվել զեռևս իր մոր կենդանության որոք, վորի պատճառով ել հիշատակվում է իբրև «թագավոր»։ «Ըստ յերևույթին»,—ասում է այս առթիվ վրաց պատմաբանը,—նրանից հետո, ինչ Լաշա-Գեորգուն (Գիորգիին) Թամարի աթոռակից դարձրին, վերջինս իր մոր՝ Թամարի որոքն ել թագավոր եր կոչվում, այնպես վոր յերբեմն արձանագրությունների մեջ Թամարն այլևս չի հիշատակվում։ Իսկ Լաշա-Գեորգուն աթոռակից հռչակելն, անպայման, պիտի կապել Դավիթ Սոսլանի մահվան հետ, վորից հետո Թամարն այլևս չի ամուսնացել։

5 Բասենի և այլ տեղերի գրավման մասին մանրամասն հաղորդում է և Ս. Որբելյանը (եջ 391—392) հետևյալ կերպով. «[Ջաքարէ և Իւանէ] բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցնեղներն Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչև ի Մժնկերտ։ Առին զԿարտ, զՎաղարշապետ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԳառնի, զԴիլին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զՋաքար, զՀերթ, զԾամբոր, զԾաքի, զՊարտաւ, զՋաքարբերդ։ Առին ի 660 թուին զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղն, զԲարկուշատ։ Նույնը հմմ. ըստ Վարդանի (եջ 140—141)։ «Ի վեցհարիւր վաթսուս և ութ թուին առնու [մեծն Իւանէ] զՈրոտն և զմերձակայ դղեակն, թէպէտ ոչ զբովանդակ»։ Ուրեմն, այս առումները տեղի պիտի ունենային 1211—1219 թ. թ.։

6 Այս դեպքի առնչությամբ կարևոր է հիշատակել Բագավանի մի արձանագրությունը, վորն, ըստ Հ. Որբելի (И. Орбели, Багаванский храм и его надписи, — «Христ. Восток», т. V, 1916, стр. 141) կարդացվում է այսպես. «Ի թագաւորութեանն Ալաշայ | յուսով բարեբարին աստուծոյ եւ Ջաքարէ ա|միրսպասաւարս եկի ի Խլաթայ ի սուրբ | ուխտս Բագուանու եւ տեսի զայս հրաշա|փառ եկեղեցիս. բացի զիմ գանձ եւ գնեցի զխոշոպտա|ին իւրեանց հող[ով] ու տովի (sic) [յ] այս եկեղեցոյս յ[իշատակ]...»։ Բագավանի մասին առհասարակ տես. Ղ. Ալիբաև, Այրարատ, 527—535. И. Орбели, Багаванская надпись 639 г. etc., — «Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 105—130. Նույնը՝ Багаванский храм и его надписи, — «Хр. Восток», т. V, стр. 128—143. — «Ալաշա» || «Լաշա» հորջորջման մասին հատկապես տես. Н. Марр, К определению племенного происхождения Георгия, сына Тамары, — «Известия Академии Наук» 1926 г., стр. 473—478.

7 Այսինքն 442 + 780 = 1222 թ.։

2.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՈԾՄԱՆ ԿԱՐԳԸ»

Անհայտ հեղինակի կազմած «Թագավորի ոծման կարգն», ի վ. Ջավախի շվիլու ասելով (վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ. I, Տփղիս 1928, էջ 70), «վոչ թե յեկեղեցական ոծման կարգն է ներկայացնում, այլ նրա պետական սահմանադրումն»։ Այս դոկումենտը, համաձայն Ն. Բերձենի շվիլու հետազոտության (Արևմտյան Վրաստանի յեկեղեցական կազմակերպությունը, վրացերեն, — «Միմոսիսիվելի», I, Տփղ. 1926, էջ 105—106, ծան. 1), վորին միանգամայն համամիտ է և ի վ. Ջավախի շվիլին (op. cit., 69—70), գրի պիտի լինի առաված վոչ առաջ քան XIII դարու 40-ական թվականները։ Վրացերեն բնագիրը հրատարակել է ըստ վրաց մեջ գրագիտություն տարածող Նախկին ընկերության հավաքածուի № 352 ձեռագրի (XVII դարու), Ս. Կակաբաձեն առանձին գրքույկով՝ «Թագավորի ոծման կարգը, XIII-երորդ դարու սկզբում կազմված» (վրացերեն), Տփղիս 1913, էջ 1—8, ուր այս դոկումենտը սխալմամբ 1204—1205 թ. թ. է վերագրվում։ Այս դոկումենտի ուսերեն թարգմանությունը, համաձայն նույն № 352 և վրաց Նախկին յեկեղեցական թանգարանի № 450 ձեռագրի (XVI դ.), տրված է Կ. Կեկելիձեյի մագիստրական շարադրության մեջ (Корн. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тифл. 1908, стр. 174—176, 128—131; տեկտի անալիզը՝ 467)։

ԻՇԽԱՆԻ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՈՒՄՍԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆԸ

... Յեվ յերբ ավագ սարկավազն ասի քարոզ և կարդան ավետարանը, դուրս գա [խորանից] Ափխազքի (Աբխազեթի) կաթողիկոսն ու յպիսկոպոսապետն. իսկ յեթե Ափխազքի (Աբխազեթի) կաթողիկոսը չլինի, Իշխանցին¹: Յեվ Իշխանցին ու յպիսկոպոսապետն ձեռները դնեն [Թագավորի գլխին] մեկն աջից և մյուսը ձախից՝ յերիցապետական կարգի համաձայն, և բազմեցնեն յեկեղեցու միջուկ ամբիոնի վրա...

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆ

¹ Այսինքն Իշխանի քաղկեդոնիկ յպիսկոպոսը, վորը վրաց յեկեղեցական նվիրապետության մեջ՝ «Թագավորական ոծման ծիսակարգության» համաձայն՝ մի վարիանտով 10-րդ, մյուսով 8-երորդ և յերրորդով 11-երորդ տեղեր են զբաղված (տես սույն հատորի Թ. գլուխը):

է.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.)

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Քարթլիս-ցխոբերայի Մարիամ Թագուհու վարիանտում անանուն հեղինակի յերկասիրությունը «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքն» անմիջապես հետևում է մի այլ՝ բավականին ընդարձակ յերկասիրություն, վորի հեղինակին՝ Իվ. Ջավախիշվիլին (չին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., 197) անանուն «Ժամանակագիր» է անվանում, քանի վոր վերջինս պատմությունն ու պատմագրությունը «Ժամանակագրություն» է կոչում, ձիշտ այնպես, ինչպես «Թագակիրների պատմականն ու գովասանք»-ի հեղինակը նույն իմաստով «խտորիա» բառն է գործածում:

Այս յերկասիրությունը, վորին մենք, ըստ այսմ, «Ժամանակագրություն» ենք կոչում, գրաված ունի Ե. Թադ՝ ա յ շ Վ ի լ ու հրատարակության 536—785 էջերը, իսկ ըստ Մ. Բրոսեյի՝ 339—447 էջերը. նույնի ֆրանսերեն թարգմանությունը (Histoire de la Georgie I.) 481—643 էջերը: «Ժամանակագրության» մեջ նկարագրված են պատմական դանազան անցքեր սկսած Լաշա-Գեորգի (Գիորգի) Թագավորությունից (1213—1223) մինչ Գեորգ (Գիորգի) Պաշտառի Թագավորությունը (1318—1346), մոտավորապես մի ամբողջ դարու սահմաններում:

Այս «Ժամանակագրություն», ի միջի այլոց, հետաքրքիր է այն տեսակետից, վոր այստեղ, ինչպես իրավացի Իվ. Ջավախիշվիլին էլ մատնանշած ունի (op. cit., 196), առաջին անգամն է հիշվում «Լարաբադ» տեղանունը: «Ըստ յերևույթին, — ասում է նույն գիտնականը, — իբրև աշխարհագրական անուն Լարաբադը նոր եր մուտք գործել [վրաց] գրականության մեջ և XIII-րդ դարում այս վայրն ուրիշ անունով է յեղել հայտնի: Յեվ իբրդ, «Լարաբադ»-ն իբրև Ռանի անուն XIV-րդ դարումն է ծնունդ

առնում և պարսկական գրականության մեջ այս աշխարհագրական անունն առաջին անգամ կարծեմ Համդալահ Դազվիին (վախճ. 1349 թ.) և հիշում իր աշխարհագրության մեջ (В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, 152):

Անանունի «Ժամանակագրությունը» մենք բաժանած ունինք հետևյալ մասերի. 1. Գեորգ-Լաշայի թագավորությունը (1213—1223), 2. Ռուսուդանի թագավորությունը (1223—1247), 3. Դավիթ Լաշա-Գեորգու վորդու, և Դավիթ Ռուսուդանի վորդու թագավորությունը (1243—1259, 1243—1269), 4. Դեմետրի թագավորությունը (1273—1289), 5. Դեմետրի վորդու Դավթի և Գեորգի թագավորությունը (1292—1310, 1299—1301), 6. Վախտանգ Դեմետրի վորդու թագավորությունը (1301—1307), և 7. Գեորգ-Պայծառի թագավորությունը (1318—1346):

ԳԵՈՐԳ-ԼԱՇԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

[Գեորգ (Գիորգի) Լաշային] հնազանդ եյին բոլոր հակառակորդները [ճիշտ այնպես], ինչպես բարեհիշատակ և աստվածասեր նրա մոր [Թամարին հնազանդվեցին]... Գանձա[կ]եցիք և նրանց հարևան Նախիջևանցիք (Նախճևանցիք) և Կարնոփաղաքացիք և շատ ուրիշները, վորոնք ընծաներով և հարկերով (խարաջով) գալիս եյին նրա մոտ...

...[Յերբ Գանձակեցիք դադարեցին հարկ (խարկ) տալ թագավորին], Լաշան դիմեց Վրաստանի հայսկույս և հայնկույս [գըտնվող] զորքերին, [նաև] Մխարգրձեկ Հովհանին (Իվանեյին*), վորը նրա մայր Թամարից ստանձնած ուներ աթաբակության պատիվը, քանի վոր աթաբակությունը բոլոր իշխաններից (երեսթավներից) առավել գերազանց եր և նա արքունիքի վազիրն (վեզիրն) եր¹...

...[Գանձակեցիների հետ սկսած պատերազմում] թագավորն ուներ մոտ չորս հազար մարդ, վորոնց թվում առավելապես մեախերն եյին, քանի վոր մի կողմը Մխարգրձեկներն եյին կանգնած, մյուս կողմը՝ հեր-կախերն ու սոմխիթցիք, վրացիք և թորեցիք, և յերրորդն՝ ափսաղները, դադյան-բեդյանները և Լիխի հայնկույս բնակվողները...

...[Լաշան իր անբարոյական կենցաղով և հարբեցողությամբ իր գեմ հարուցեց] Վրաստանի իշխաններին (թավադներին)²... և

* Var. Իոանեյին:

առավելապես Հովհան (Իվանե) աթաբակին և Զաքարիայի վորդի Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն³...

...[Լաշան յերբեմն] անցնում եր Աջամեթ և վորսորդում եր Յիսուսում և Ափխազքում (Ափխազեթում),... անանը իջնում եր Տփղիս, իսկ ձմեռը լինում եր Հայքի (Սոմխիթի) Դվինում* և այնտեղից կովում եր Գանձա[կ]եցիների հետ. ամառը բարձրանում եր Կոբրի վերին մասը՝ մնալով Կողայում (Կոլայում), ուր նրա մոտ գալիս եյին ընծաներով նրա հարկատուները Նլաթից և Հունաստանից (Բերձենստանից)...

...[Զալալադդինի զորքերը] մոտեցան Վրաստանի սահմաններին [և] սկսեցին ավերել Գագի յերկիրը: Լսելով այս՝ Վահրամ (Վարամ) Գագեցին և Հովհան (Իվանե) աթաբակը դիմեցին Լաշա թագավորին [և] հաղորդեցին այլախոս այլազգիների գալու և Հայքի (Սոմխիթի) ավերման մասին: Իսկ թագավորը դիմեց իր հայնկույս և հայսկույս [գըտնվող] զորքերին, և՛ ժողովելով իննսուն հազար հեծելազորք՝ գնաց թաթարների դեմ, վորոնք Գագի ծայրին եյին կանգնած. այնտեղ նրան (թագավորին) միացան Հովհան (Իվանե) աթաբակն և սրա յեղբորորդի՝ Զաքարիա ամիրսպասալարի վորդի Շահնշահը (Շանշեն), նաև Վահրամ (Վարամ) Գագեցի զործակալն (մախուրթոսկուցեան) իրենց զորքերով, և գնացին [պատերազմելու]՝ կանգ առնելով Բերդուշ գետի վրա, վորն այժմ Սագիմ ե կոչվում⁴... [Վրաց զորքը՝ պարտություն կրելով՝ վերադարձավ Տփղիս. սրանց] հետամուտ յեղան թաթարները, վորոնք հասան մինչ Սամշվիլդե և ապա վերադարձան*...

* Var. Դերում (sic):

** Var. + ... Գեորգ-Լաշայի քույր Ռուսուդանին ի կնություն խնդրեց Նլաթում բաղմեցնելու մեծ Մելիք տուլթանը, վորը տիրում եր Յեգիպտոսից մինչ Պարսկաստան, սակայն աստվածային շնորհը սրան արգելք հարուցեց... Գեորգ թագավորը Բագավան գնաց, վորպեսզի իր քրոջն ամուսնացնե, և տասն ու եր մնացել մինչ նրա (Ռուսուդանի) ուղեվորումը, սակայն աստված այստեղ ել խափանեց... Լաշա թագավորը Բագավանում յեղած ժամանակ զգաց մահվան մոտեցումը... Յեվ վախճանվեց Լաշա-Գեորգը (Գիորգին) Բագավանում գանվելու պահին հունվար ամսվա 18-ին, չորեքշաբթի օրը⁵...

[ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻ ՅԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...[Թաթարները] հարյուր քառասուն հազար հոգուց բաղկացած՝ մոտեցան Ատրպատականին (Ադրբայջանին), ապա մոտեցան Մխարբրձեհներին՝ իմենը Հովհան (Իվանե) աթաբակի ձեռին եր, իսկ Անին տրված եր Շահնշահ (Շահնշե) մանդատուրթուխուցեսին։ Խվարազմացիք յեկան Լաշա-Գեորգի (Գիորգիի) մահվան յերրորդ տարին գերելու և ավերելու իվինի և նրա մերձակա յերկրները։ Լսելով այս՝ Հովհան (Իվանե) աթաբակն և Վահրամ (Վարամ) Գադեցին գնացին Ռուսուղանի մոտ և զեկուցին խվարազմացվոց ու մեծն սուլթան Ջալալադդինի գալու մասին... [Այդ ժամանակ] Հովհան (Իվանե) աթաբակը ծերացած եր, և վոչ բացահայտ, այլ գաղտնի կերպով կուսակրոնություն եր ընդունել... Այս Հովհան (Իվանե) աթաբակին Ռուսուղան թագուհին (թագավորը) զորքերի գլուխ նշանակեց՝ տալով դրոշակ, և ուղարկեց սուլթան Ջալալադդինի դեմ կռվելու։ Սրանք մոտեցան իվինին և Ամբերդին. իսկ խվարազմացիք կանգ եյին առել Գառնի գյուղում... Առաջնթաց զորքում [աթաբակը] նշանակեց Թորեցվոց և Ախալցխեցի յերկու յեղբայր Շալվա և Հովհանին (Իվանեյին)։ [Վրացական զորքը պարտություն կրելուց հետո] փախուստի դիմեց. Շալվան կարանավորվեց... իսկ [վերջինիս] յեղբայր Հովհանը (Իվանեն), վորն ապաստան եր գտել Գառնիի այրերում, քարով սպանվեց։ Ապա Շալվային ներկայացրին Ջալալադդին սուլթանին, և նրան ճանաչեցին Նախիջևանցիք (Նախճևանցիք) և Ատրպատականցիք (Ադրբայջանցիք)...

Ապա Հովհան (Իվանե) աթաբակը վերադարձավ Բջնի, իսկ սուլթանն՝ Ատրպատական (Ադրբայջան) և Նախիջևան (Նախճևան)։... Յեվ յերկու տարուց հետո վախճանվեց Հովհան (Իվանե) աթաբակը, և [զորա]գլուխ նշանակեցին Ավագին (Ավաքին)՝ շնորհելով նրան ամիրսպասալարություն...

[Ապա սուլթանն] յեկավ և ավերեց ամբողջ իվինի յերկրը, Անին և ամբողջ Անվո յերկրը, Սոմխիթը, Գագը մինչ Գանձակ[ի]. իսկ մինչ այս Շամքորը (Շանքորը) Վահրամ (Վարամ) Գադեցու ձեռին եր, վորը խելամիտ և պատերազմներում անուն հանած մարդ եր...

...Լսելով, վոր Ավագ (Ավաք) աթաբակն ու ամիրսպասալարը Բջնիում ե գտնվում, Ջալալադդին սուլթանը կամեցավ նրա հետ

տեսնվել։ Դեսպան ուղարկեց նրա մոտ ասելու. «Դու՝ թագաւորի վազիրապետ (վազիրթուխուցես)՝... [արի]. մի-մի մարդ հետներս վերցնելով, ժողովենք, քանի վոր խոսք ունիմ քեզ ասելու»։ Ավագին այս դուր յեկավ և տեսակցության... գնաց զինված։ Իսկ հայնկույս, Բջնիի ձորում, [յերևաց]՝ հետն մի մարդ ունենալով՝ սուլթանը, վորը նույնպես զինված եր, և մեկը մյուսին մոտեցան։ Ապա սուլթանն ասաց. «Յես չեմ յեկել Վրաստանն ավերելու, այլ հաշտություն և խաղաղություն կնքելու»։... Լսելով սուլթանի այս խոսքերն՝ Ավագն (Ավաքն) վոչինչ չպատասխանեց, այլ մի-միայն ասաց. «Յես կզեկուցեմ թագավորին և նրա վազիրներին»։... Ռուսուղան թագուհուն (թագավորին) այս տարորինակ թվաց և պատվիրեցին Ավագին (Ավաքին) չլսել այսպիսի գործերի մասին, այլ միանգամայն մերժել։ Յեվ Ավագն (Ավաքն) այս հայտնեց սուլթանին։ Իսկ վերջինս՝ լսելով այս՝ իր ամբողջ զորքով տեղից շարժվեց և դիմեց դեպի Տփղիս քաղաքը... [Ապա] սուլթանը յեկավ Սոմխիթ և ավերեց ամբողջ Սոմխիթը, [հրի և] սրի յենթարկելով նրա բնակիչներին, այնպես վոր [այնտեղ] ել տղամարդ չմնաց։ Ապա նա անցավ Տփղիսի կողմը։...

...Ավերելով Տփղիսը՝ [խվարազմացիք] սկսեցին կրկին ավերել, գերել և բնաջինջ անել Սոմխիթն ու Կամբեջիանն Իորի յեզերքին, Քարթլին ու Թուրքը (Թրեքթն*)⁶, Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Արտահանը (Արտանը), [նաև] վոմանք Սամցխեն ու Տայքը (Տաոն), և Կարնիփորի ու Անվո մերձակա յերկրները։...

[Ռուսուղանի վորդի Դավթի գահակալության պահին Վրաց] թագավորությունն ապահով եր խվարազմացիներից, քանի վոր Շահնշահ (Շահնշե) մանդատուրթուխուցեսն Անիում եր, Ավագ (Ավաք) ամիրսպասալարը Բջնիում, նմանապես և Վահրամ (Վարամ) Գադեցին, հերացիք (հերք), կախք, սոմխիթցիք, վրացիք, թորեցիք, շավշ-կղարջեցիք և տայեցիք իրենց ամրոցների մեջ՝ հնազանդ լինելով Ռուսուղան թագուհուն (թագավորին)...

[Ապա Ջալալադդին սուլթանն] յերկրորդ անգամ դիմեց դեպի Տփղիս։ Լսելով այս՝ Ռուսուղանը հրամայեց իր ամբողջ հայնկույս և հայսկույս [գտնվող] զորքին, Շահնշահ (Շահնշե) մանդատուրթուխուցեսին և Ավագ ամիրսպասալարին, նաև գործակալ (մսախուրթուխուցես) Վահրամ (Վարամ) Գադեցուն, հերաց, կախերին, սոմխիթցվոց, ջավախներին, մեսխերին, տայեցիներին,

* Var. Թրեալեթ։

Յոտնա Դադյանին, ... ավխազներին, ջիքերին և ամբողջ թագա-
վորութեանը... ժողովել: ... Իսկ սուլթանը մուտք եր գործել Սոմ-
խիթ՝ Բողոնփոր (Բոլնիսի ձորը)..., ապա մտավ Տփղիս:...

... Ապա չորեք Նոյինները՝ Չարմաղանը, Չաղատան, Իոսուրն
ու Բիչոն... անցան Արաքսն (Ռախսն) և յեկան Գանձա[կ] ...

... Լսելով այս՝ Ջալալադդին սուլթանը շտապ տեղահան յե-
ղավ իր գերդաստանով հանդերձ և գնաց Հրենաստան (Բերձեն-
ստան)։ Իսկ թաթարները հետամուտ յեղան և հասան Բասեն (Բա-
սիան)...

... Խվարազմացիներին փախուստի մատնելով՝ թաթարները
գնացին և ավերեցին Խլաթի և Ալաշկերտի (Վալաշկերտի) յեր-
կրները, և Խլաթի սուլթանը չկարողացավ ընդդիմադրել... ապա
անցան Պարտավ (Բարդավ), Գանձա[կ] և Մուղան, և այնտեղից
սկսեցին ավերել Վրաստանը, Դարուբանդի ստորև Շիրվանի յեր-
կիրը, Կապադակը (Ղաբալը), Հերքը (Հերեթը), Կախքը (Կախե-
թը), Սոմխիթն և Արշակունյաց յերկիրը՝ Դվինն ու Անին...

Իսկ վերև հիշված Նոյինները (Չարմաղան, Չաղատա, Իոսուր
և Բիչոն) մտան Քարթլի, Թեղք (Թրիալեթ), Սոմխիթ, Ջավախք
(Ջավախեթ), Սամցխե, Շավշք (Շավշեթ), Կղարջք (Կլարջեթ),
Կողա (Կոլա), Արտահան (Արտան), Անի*, և մորեխի պես տարած-
վեցին այնտեղ՝ ավերելու և կոտորելու [յերկիրը]... Շահնշահ
(Շանշե) մանդատութուխուցեան ապաստան գտավ Աճարական
(Աճարա) յերկրում, Ավագ (Ավաք) ամիրսպասալարը մտավ Կա-
յենի բերդն և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին գնաց Քութայիս (Քու-
թաթիս)։ Նմանապես և հերք, կախք, սոմխիթցիք, վրացիք, մես-
խերք, տայեցիք, թորեցիք՝ արտահանցի (արտանցի)՝ կողայեցիք՝
բոլորը մտան բերդերը, սարերն ու անտառները և կովկասցիների
ու լեռնակաճանների բոլոր ամրոցները...

Տեսնելով Նոյինների չարագործությունները՝ Հովհան (Իվանե)
աթաբակի վորդի՝ Ավագ ամիրսպասալարը դեսպաններ ուղարկեց
Պարտավ (Բարդավ), ուր վերոհիշյալ իշխանները կանգ եյին ա-
ռել, քանի վոր ձմեռը նրանք այդտեղ եյին անցկացնում, իսկ
ամառը՝ Դեղարքունյաց (Դելաքունի) և Արարատյան լեռներում։
Յեվ այդ ժամանակ եր Չարմաղանը* գրավել Անին։ Սրանց մոտ
ուղարկեց Ավագը դեսպան՝ հաշտություն խնդրելու... Նրանք ու-
րախությամբ ընդունեցին Ավագի դեսպանին և հաստատ յերդու-

* Var. + և Դվին:

** Բնագրում՝ Չարմաղանը:

մով կատարեցին խնդիրը... Հենց վոր Ավագի դեսպանները վերա-
դարձան և հաղորդեցին սրա մասին, Ավագը... գնաց Չարմաղա-
նի*, Չաղատայի, Բիչոյի և Իոսուրի մոտ, վորոնք պատվեցին և
սիրեցին նրան՝ նշանակելով պահապաններ նրա քաղաքներում և
յերկրներում:...

Յերբ յերկիրը խաղաղվեց և Շահնշահ (Շանշե) մանդատութ-
ութուխուցեալ տեղեկացավ թաթարների և Ավագի միջև կնքված
հաշտության և յերկիրն անջնաս պահելու մասին..., ինքն՝ Շահն-
շահը (Շանշեն) յեկա գնաց թաթարների տեսության, վորոնք նրան
(Շահնշահին) շատ պատվեցին և վերադարձրին իրենց նվաճած
Անին շրջակա յերկրով:... Տեղեկանալով սրա մասին՝ Վահրամ
(Վարամ) Գագեցին՝ Ջաքարիայի վորդին՝ յեկա կնքեց հաշտու-
թյուն, և սրանով յերկիրը խաղաղվեց:

Իսկ Հերքը (Հերեթը), Կախքը (Կախեթը), Սոմխիթն ու Քար-
թլին և վերևում [գտնվող] ամբողջ յերկիրը մինչ Կարնոքաղաք
գերության և ավերման եր յենթարկված... և ձմեռը [թաթարները]
կանգ առան Պարտավում (Բարդավում), Կուրի յեղերքին, Իորի
յեղերքին** և վերևում՝ մինչ Գագ...

... Յերբ հայսկույս [գտնվող] յերկիրն (արևելյան՝ Վրաստանը)
թաթարները գրավեցին, Ռուսուդան թագունին վորոշեց իր վորդի
Դավթին ուղարկել թաթարների մոտ՝ յերկիրը չջնասելու մասին
պայման կապելու համար, և ուղարկեցին դեսպաններ թաթարների
մոտ Շահնշահին (Շանշեյին), Ավագին, Վահրամին (Վարամին) և
[Հ]երքի ([Հ]երեթի) իշխան Շոթային, վորին մանիի աղանդին հա-
րելու պատճառով Կուպր եյին կոչում... [Յեվ] Բաչի-Նոյինն իր
հետն տարավ Վրաստանի մեծն իշխանավորներին, [և] յերբ նրանք
մոտեցան Սեբաստիո և Յերզնկայի (Եղինկի) յերկրներին, [թա-
թարները նորից] սկսեցին ավերել...

... [Ապա] թաթարները... գնացին դեպի Խլաթ. իսկ Խլաթի
սուլթանն ընդառաջ գնաց նրանց... [Յեվ թաթարները] հեռացան
իրենց ամառնային բնակավայրը՝ Դեղարքունյաց (Դելաքունիի)
և Արարատյան լեռները, և դեսպան ուղարկեցին Ռուսուդան թա-
գունու (թագավորի) մոտ հաշտություն կնքելու համար...

... Յեվ ինքը թագունին (թագավորը) յեկավ հայսկույս, ուղար-
կելով իր վորդի Դավթին յեկա, վորոնց ընդառաջ գնացին Շահն-
շահը (Շանշեն), Ավագը, վորին թաթարները մեծ պատիջներով

* Բնագրում՝ Չարմաղանի:

** Var. Իորի յեղերքին abs.:

բավարարեցին, ... Շոթա Կուպար* թորեցին⁷, Վահրամ (Վարամ) Գարթլիի իշխանը...

... Ավագը, վորին Ռուսուդան թագուհին (թագավորն) ամիր-սպասալարուծյան փոխարեն աթաբակ եր նշանակել, ուղարկվեց Չաղատ-Նոյի մոտ... Յեվ խլաթի սուլթանն ել տարորինակ ճա-նապարհով գնաց... [Յեվ] Ավագն ու խլաթի սուլթանն... առաջին-ներն եյին, վոր ուղարկվեցին թաթարների մոտ...

[Ռուսուդանի մահից հետո] Շահնշահին (Շանշեյին) հանձնե-ցին նրա և Ավագի կալվածքը, Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն հանձ-նեցին ամբողջ Սոմխիթն... և թորեցի Գամրեկելիին... Ջավախքը (Ջավախեթը), Սամցխեն և վերին յերկիրը մինչ Կարնո-քաղաք...

[Յեվ Եգարսլանի հպատակության ներքո եյին] մեծ և պատ-վական Շահնշահ (Շանշե) մանդատութութուցեան և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին և բոլոր այլ իշխանավորները...

... Ասորիքում (Շամում) գտնվող թուրքերը՝ լսելով վրաց ան-տերության (անթագավորության) և վրաց զորքի Ալմութ** գնալու մասին թաթարների մոտ... Ժողովեցին բազմություն մարդկանց, մոտ վաթսուն հազար, վորոնց ղեկավարն (տերն ու տնորենն) եր հուշակավոր Ղարախանը, Վրաստանն ավերելու համար, և յեկան Ալաշկերտի (Վալաշկերտի) յերկիրը, վորն այն պահին Շահնշահն (Շանշեն) ուներ գրաված, և սկսեց[ին] ավերել Վրաստանն ու Ա-լաշկերտն (Վալաշկերտն) և Արաքսի (Ռախսի) հայնկույս [գտնվող] յերկիրը մինչ Սուրմար (Սուրման), վորը նմանապես [նույն] Շահնշահ (Շանշե) մանդատութութուցեան ուներ գրաված: Վեր-ջինս՝ տեսնելով [այս յերկրներ] ավերումը՝ հրամայեց իր և Ա-վագ աթաբակի զորքին ժողովել, և՛ յերեսուն հազար ընտիր հե-ծյալներով անցնելով Արաքսը (Ռախսը)՝ հասավ Ալաշկերտ (Վա-լաշկերտ), ուր կանգ եր առել Ղարախանը... Տեղի ունեցավ սոս-կալի պատերազմ, ուր անթիվ բազմություն կոտորվեց [թուրքե-րից]: Իսկ Շահնշահի (Շանշեյի) զորքը փրկվեց բարեխոսությամբ կենարար խաչին (ճշմարիտ փայտին)... Ղարախանն ու նրա զորքը պարտվեց, վորոնք փախուստի գիմեցին. իսկ [Շահնշահի զորքը] հետամուտ յեղավ նրանց մինչ խլաթ... ապա հաղթող վերադար-ձավ Անի, վորը [Շահնշահի] տունն ու աթոռանիստն եր:

Քանի վոր լուրը Վրաստանի անտերության (անթագավորու-թյան) մասին ամենուրեք տարածվել եր, բոլոր ազգերը գլուխ

* Var. Կուպրի:

** Var. Արմութ:

եյին բարձրացրել վրացոց ավերելու նպատակով. ապա վոտքի յեկան Հունաստանում (Բերձենաստանում) գտնվող թուրքմեններն ու Յերզնկայի (Եդինկի) սուլթանն և ուրիշ քաղաքներում գտնվող ամիրաները. և ժողովեցավ անթիվ բազմություն [զորաց], վորը գիմեց Վրաստան: Լսելով այս՝ տայեցիք և շավշ-կղարջք և կողա-արտա[հա]ն-կարնիփորեցիք հուզվեցին և մարդ ուղարկեցին Սամ-ցխե՝ Ղվարղ՝վարեցի յիսխաջվարեցի Ջաղ՝ելու մոտ, վորպեսզի ոգնի նրանց... իսկ թուրքմեններն յեկել եյին Բանա, վորն և պատել եյին, քանի վոր Ուղթիքն (Ոլթիան) և Բաղաթուրն (Բալթա-ղ՝ուրն)* արդեն գրաված ունեյին, և ավերում եյին Տայքը (Տա-ոն)... [Ապա տեղի ունեցավ պատերազմ], ուր հույներն (բերձեն-ներն) ու թուրքմենները պարտվեցին, վորոնք և սկսեցին փախչել... [Ապա վրաց զորքը] պատերազմ ունեցավ Ուղթիքում (Ոլթիսում), վորն և գրավեց, նաև՝ Բաղաթուրի** բերդը, և հույժ հաղթող... խաղաղ տուն վերադարձավ...

... Այս խառնակության պահին Վրաստանի հայնկույս և հայս-կույս գտնվող բոլոր իշխանավորները ժողովեցան Կոխտայի ծայ-րին՝ [Շահնշահ (Շանշեն)], Եգարսլանը, Յոտնե Դադյանը, Վահ-րամ (Վարամ) Գագեցին, Ղվարղ՝վարեն, Շոթա Կուպրին..., թորեցի Գամրեկելը, Սարգիս Թմոզվեցին... [սրանք բոլորը] վորոշեցին պատերազմ սկսել [թաթարների դեմ]... Իսկ թաթարները՝ լսելով վրաց [իշխանավորների] ի մի ժողովելու մասին... յեկան Կոխ-տայի ծայրը... և կալանավորեցին ու քշեցին նրանց Անիի յեր-կիրը՝ Շիրակավան կոչված տեղը... [Ապա] Յոտնե Դադյանը [վորը գնացել եր զորք ժողովելու], իր զորքով հանդերձ յեկավ Բիլինիս-ջվարի կոչված տեղը, վորը Սամցխեյի և Ղադոյի միջևն ե գտնվում: Լսելով Վրաստանի բոլոր իշխանավորների Անի քշելը՝... սա յեր-կու մարդու [ուղեկցությամբ] գնաց Անի... Անցավ Սամցխեն, Ջա-վախքը (Ջավախեթն) և հասավ Անի:

Այս ժամանակ վերոհիշյալ Նոյինները (Բիչու և Անգուրգը) մտել եյին քաղաք, իսկ [վրաց] իշխանավորները, վորոնք կալա-նավորված եյին և կապանքներով կապած, մերկացյալ նստած եյին հրապարակի վրա...

... Յեվ Ուլուղ՝անի որոք... Հորս Նոյինները կառավարում եյին ամբողջ նրա տերությունը. նախ ... Խորասանն, Իրաղն, Ատրպա-

* Var. Բուղաթաղ՝ուրի:

** Var. Բուղաթաղ՝ուրի:

տականը (Աղարբաղազանը), Մովականը, Պարտավը (Բարդավը), Շիրվանը (Շարվանը), Վրաստանն, ամբողջ Խլաթն և մեծն Հուսաստանը (Բերձենստանը) մինչ Ասիա...

[ԴԱՎԻԹ՝ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳՈՒ ՎՈՐԴՈՒ, ՅԵՎ ԴԱՎԻԹ՝ ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻ ՎՈՐԴՈՒ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Յերբ Ռուսուդանի վորդի Դավիթն Ալտաղունն եր Ուլոյի մոտ, նրան ձերբակալեցին և ուղարկեցին ձմրան [բնակա]տեղն՝ Պարտավ (Բարդավ)։ հասնելով Նախիջևան (Նախճևան)՝ Ռուսուդանի վորդին յերկու մարդով ուղևորվեց դեպի Ափխազք (Ափխազեթ)...

... Յեվ յերբ Նարին-Դավիթը մոտեցավ Ավագ աթաբակի յերկրին, ... նրան նկատեց վորսի գնացած Սմբատ (Սումբատ) Ուրբելը։ [Գեորգ] թագավորի կողմից Ուրբելների դեմ սկսած հալածանքի (բնաջնջման) պատճառով Նախիջևան (Նախճևան) եր փախել Լիպարիտ կոչվածը։ Վերջինս յեկավ Ելիկումի յերկիրը։ Ելիկումը՝ տեսնելով Լիպարիտ Ուրբելուն՝ իբրև փեսա ընդունեց և իր դստեր հետ ամուսնացրեց, վորից ծնվեցին յերկու տղաներ, վորոնց կոչեցին՝ մեկին Ելիկում և մյուսին՝ Սմբատ (Սումբատ)։ և [այս] Սմբատին Ելիկումն իբրև վորդի ընդունեց. և այս Սմբատի թոռն Սմբատի հետ հանդիպեց Դավիթ [թագավոր]ը, վորն և տարավ նրան իր յերկիրը։ Յեվ Դավիթն աղաչում եր Սմբատին չհայտնագործել իր մասին...

... [Դավիթ թագավորը] շրջեց Հովհան (Իվանե) աթաբակի վորդուն՝ Ավագ աթաբակի յերկիրը. և այդ ժամանակ վախճանվել եր Ավագը, վորը չեր թողել տղա, այլ միմիայն աղջիկ՝ Խվաշագ անունով։ Յեվ թագավորը գնաց Բջնի (Բիջնիս)⁸ վողբալու, և տեսավ Ավագի կնոջը, վորը Ռաճի իշխանների՝ Կախաբեքների դուստրն եր՝ Գվանցա անունով, հույժ գեղեցիկ։ Սիրահարվելով վերջինիս վրա՝ [Դավիթը] մի քանի ժամանակից հետո իր հետ տարավ նրան իբրև կին և թագուհի, և բերեց իր յերկիրը։ Իսկ Ավագի դստեր թողեց հայրենյաց հողում՝ խնդրելով Սագուն Մանկաբերդեցուն, վորն իմաստուն և խելոք մարդ եր, բարեմիտ, հաջող, բարձրահասակ և գեղեցկադեմ, ուժեղ և մրցող, [հովանավորել նրան]...

... Յեվ Գվանցա թագուհին ու նրանից [ծնված] վորդի Դեմե-

տրին (Դեմիտրին) [Դավիթը] թողեց Ավագի տանը՝ Բջնիում (Բիջնիսում)...

... Ուլո-դ'անը... գնաց ձմրան բնակատեղը, վորն այժմ Դաբարադ⁹ և Մուղան ե կոչվում...

... Արդուն-[խանը]¹⁰ քսան հազար հեծելազորքով յեկավ և պատեց Գանձա[կ]ն ու Սոմխիթն, ապա մոտեցավ Տփղիսին...

... [Յերբ Արդունը] մտավ Տփղիս, նրան ընդառաջ գնացին Վրաստանի բոլոր իշխանավորներն ու իշխաններն և վոմն Բադին*¹¹, վորը հայ եր ծագումով...

... [Յեվ] բերին Սադունին իբրև թարգմանիչ, վորին Ուլոն շատ եր սիրում և պատվում, քանի վոր նա խելոք մարդ եր և քաղցրալեզու... [Յեվ այս] Սադուն Մանկաբերդցին քաղցր ճառում եր...

... [Յեվ Ուլո-դ'անը] Սարգիս Զաղելուն շնորհեց Կարնո-քաղաքն ու շրջակա յերկիրն, իրադ'ով հանդերձ... Յեվ գնաց [Դավիթ թագավորն] Ելզոն-Նոինի մոտ՝ ասելով. «Յեթե դ'անը Սարգսին կտա Կարնո-քաղաքը, թող թագավորությունն ել նրան տա»։... Յեվ չտվին [Սարգսին] այլևս Կարնո-քաղաքը...

... Այս պահին Ուլո-դ'անին դավաճանեց Շահնշահի (Շանշեյի) վորդի Զաքարիա ամիրսպասալարը...

... Յեվ սպանեցին Գվանցա թագուհուն, վորը Ավագի նախկին կինն եր, ինչպես ասում են, նրա դստեր՝ Խվաշագի ձեռքով, վորը Սեվիփարդավի Խոջա-Շամշադինի կինն եր, վերջինիս դրդմամբ...

... Ապա թաթարներն անցան Զավախքն (Զավախեթն) ու Թուրքըն (Թրիալեթն) և Ռուսթավում անցան Կուրը, և շատ տեղերին մոտեցան թաթարներն ու Սոմխիթի զորքերը...

... Գարնանը [Ուլո]-դ'անը յեկավ Սաքո և նրա վորդի [Թան]-քուն յեկավ Գեղարքունիք (Գելաքուն), քանի վոր Գեղարքունիքը (Գելաքունին) նրա ամուսնու բնակավայրն եր... [Ապա Թան-քունը] յեկավ Տփղիս և կարգավորեց Վրաց (Քարթլիի) և Հայոց (Սոմխիթի) զործերը...

... Արադա-դ'անը... զորք կանգնացրեց [այնտեղ], ուր Կուրն և Արաքսը (Ռախսը) միանում են, և այնտեղից մինչ Մցխեթ...

... Այս պահին Սադուն Մանկաբերդցին սկսեց ուժեղանալ սրան նախ Ուլո-դ'անն յեղավ հովանավոր... ապա Արադա-դ'անն ել պատվեց, ինչպես և Ս[ահ]իբ-դիվանը, քանի վոր նրա կնոջ՝

* Var. Շադին:

Ավագի դուստր Խվաշագի (Խվաշաքի)՝ շնորհիվ սենեկապանի (հեշիբի) պաշտոն ստացավ...

...Աբաղե[~ղ'անը թաթարներին] տրամադրեց՝ իբրև ամառվա բնակատեղ՝ [ամբողջ լեռնաստանը] մինչ Արարատյան լեռները, իսկ իբրև ձմրան բնակատեղ՝ Արաքսի (Ռախսի) յեզերքն ու Նախիջևանը (Նախճևանը)...

...[Ապա Թեգութարը] շարժվեց և ուղղվեց դեպի Ղադոյի, Կարցխալի և Կարսի լեռները, վորոնք Շավշեի (Շավշեթի) և Աճարայի միջև են գտնվում...

Այս պահին Սադուն Մանկաբերդցին ուժեղացավ առավել քան ժամանակակից բոլոր այլ իշխանավորները, քանի վոր նրան Աբաղա~ղ'անը սիրաշահեց, և նա խնամակալ դարձավ Վրաստանի գործերին։ ...Յեվ Խվաշագն սենեկապետություն (հեշիբություն) տվեց նրան։...

[Յերբ Դեմետրին] նստացրին հայրենյաց գահի վրա, ...ներկա եյին բոլոր իշխանավորները Վրաստանի, Հերքի (Հերեթի), Կախքի (Կախեթի), Սոմխիթի, Քարթլիի, Ջավախքի (Ջավախեթի) և Տայքի (Տաոյի)...

[ԴԵՄԵՏՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...[Յեվ] հույժ մեծարեցավ Սադունը ղ'աննի կողմից, և ի խնամակալություն ստացավ Թելաֆն ու Բելաքանն և բազում յերկրներ, և Սադունը բարվոք վարում էր Վրաստանի գործերը...

...Յեվ Ավագ աթաբակի մեծ Ս[ահ]իբ~ղիվանը սրա (Դեմետրի) մոտ էր, և նրա դուստր Խվաշագին (Խվաշաքին) բերել էր ի կնոթյուն։ Այսպես մեծարեցավ Ուլո~ղ'աննի կողմից, և Սադունն էլ նրանից էր մեծարյալ, և ղ'աննի ամբողջ պետությունը սրա ձեռք էր և սրա հրամաններին էր հնազանդ։ Յեվ սա գնեց բազում յերկրներ, և արքաներն էլ նրան նվիրեցին Կարսը, և նա նստեց Կարսում ու նրա հարևան յերկիրն էլ նենգաբար խլեց Ախալցխեցվոց ձեռից։ [և] Ախալցխեցվո դուստրն էլ ի կնոթյուն բերեց... և վրաց, և սոմխիթցի, և հեր~կախեթցի իշխանազուններն թագավորի կից եյին...

Այս պահին ուժեղացավ Սամցխեյի սպասալարն և գանձաբանապետ Սարգիս Ջաղ'ելին ու նրա վորդի Բեքան, վորոնք տիրում էյին Սամցխեյին։... [Յեվ] Բեքան զրավեց յերկիրը Տասխա~կարից սկսած մինչ Կարնո~քաղաքը, Սամցխեն, Աճարան, Շավշքը

(Շավշեթը), Կղարջքն (Կլարջեթն) և Տայքի (Տաոյի) մեծագույն մասը, Վաշլովանը, Նիգալի~ձորն, Արտանուջն, յերկոտասան ա~նապատները, Կողան (Կոլան), Կարնիփորան և յերկու Արտանան~ները (Արտանը), նաև Ջավախքի (Ջավախեթի) բազում գյուղերը...

...Արդունն ուղևորվեց Սամցխե՝ Սարգիս Ջաղ'ելու տեսության..., անցնելով Սոմխիթը, Տփղիսն ու Քարթլին... Վերադառնալով Սամցխեյից՝ [Արդունն] յեկավ Սոմխիթ...

[ԴԱՎԹԻ ՅԵՎ ԳԵՈՐԳԻ՝ ԴԵՄԵՏՐԻ ՎՈՐԴՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...Յեվ գնաց Դավիթ [Թագավորը] Թուրքալ~ղ'աննի մոտ, վորը կանգ էր առել Արարատյան լեռներում..., քանի վոր Արարատյան լեռներն էր յեկած։

...Ապա Թուրքալը՝ լսելով Բայդու~ղ'աննի մահն՝ անցավ Սամցլխե Բեքայի մոտ, վորը տիրում էր Տասխա~կարից մինչ Կարնո~քաղաք...

[Նավրոզի ուղարկած մարդը՝ կամենալով ավերել Վրաստանը]՝ նախ և առաջ յեկավ Նախիջևան (Նախճևան)...

...Ղազան[~ղ'անն]ն անթիվ զորքով ուղարկեց Խուսուր~շա[ն] զորապետին, [վորն] յեկավ Սոմխիթ... [Թաթարներն] ավերեցին Սոմխիթը, Քարթլին, Թիանեթը, Երծոն...

[Ապա Ղազանն] ուղարկեց Ղուրումշին և վոմն Աղինջին... և Շահնշահ (Շանշե) Մխարգրձեկին...

...[Յեվ] ուժեղացավ Բեքան, վորը զրավել էր Տասխա~կարից սկսած մինչ Սպեր և մինչ ծովը, Սամցխեն, Աճարան, Շավշքը (Շավշեթը), Կղարջքը (Կլարջեթը), Նիգալի~ձորը... [իսկ Կոմնե~նոս Միքայել թագավորինն էր] Տայքի (Տաոյի) մեծ մասն, Արտանանը (Արտանը), Կողան (Կոլան), Կարնիփորան (Կարնիփոլան), Կարսը (Կարի)...

[Խուսուր~շահի Տփղիս գալուն պես] այնտեղ դիմեցին բոլոր Թաթարներն, և վրացիք, և Սամցխեյի տեր Բեքայի վորդի Սարգիս սպասալարը, թորեցիք, թմոգվեցիք և սոմխիթցիք, քանի վոր Շահնշահ (Շանշեն) արդեն այնտեղ էր։

[ՎԱԽՏԱՆԳԻ ԴԵՍԵՏՐԻ ՎՈՐԴՈՒ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Յեւ չափատառն յեղավ Վախտանգի թագավորությունը*, քանի վոր Դադանը նրան հանձնեց [Վրաց] թագավորությունն, և նա գրավեց Տփղիսն ու ամբողջ Սոմխիթը, Դմանիսն և Սամշվիլը-դեն...

... [Թուրքերն Աղատ-Մովսեսի ղեկավարությամբ կամեցան] ավերել բովանդակ Վրաստանը. և նա (Աղատ-Մովսեսը) մտավ Բասեն (Բասիան) և Տայք (Տաո), և սկսեց այն նենգորեն ավերել... Իսկ Բեքան՝ լսելով թուրքերի գալու մասին՝ կոչեց իր բոլոր հպատակներին սկսած Տասիս-կարից մինչ Բասեն (Բասիան)՝ մեսխերին, շավշերին, կղարջերին, կողա-արտահան-կարնիփորեց-վոց և տայեցոց մեծամասնությանը..., նաև թմոզվեցվոց և թուրեցվոց..., [վորոնք] և զնացին թուրքերի դեմ... [Իսկ] թուրքերն յեկել էին Բեքայի յերկիրը՝ Սամցխե, Քարթլի և Սոմխիթ...

... Լսելով թուրքերի փախուստը Վաշլովանից՝ Բեքան հույժ ուրախացավ և շտապ-շտապ ղեմեց դեպի Սպեր և Բաբերդ, ուր կանգ էյին առել թուրքերը...

... Յեւ թուրքերի չնչին մասն ապաստան եր գտել Սպեր քաղաքում ու բերդում և վոմանք Նոր-քաղաքում**...

... [Թաթարական արշավանքներին մասնակցող Վախտանգի զորքի հետ] մասնակցում էին սոմխիթցիք, վորքան ել նրանց մեջ կային ձիավորներ...

... Յեւ վերադարձին Վախտանգը մտավ Նախիջևան (Նախ-ձևան***)...

* Var. + Սամցխեյի յերկրում:

** Var. + Բեքան շրջապատեց Սպեր քաղաքն, ... իսկ Սարգիսն... ավերեց Նոր-քաղաքը... Դանձելով անթիվ հարստություններ Սպեր և Բաբերդում՝ [Բեքան] հաղթող վերադարձավ տուն. և [ճանապարհին] վողջունեցին Կարնո-քաղաքի տերերը, և մատուցին նրան ընծաներ և ավար. և սրանց վոչնչով չմնաց...

*** Var. + Նույն Նախիջևանում (Նախձևանում) նա (Վախտանգը) հիվանդացավ փորացավով և մեռավ՝ արքայական թագով պսակյալ. և [նրա աճյունը] բերին և թաղեցին Դմանիսում: Յեւ թողեց նա յերկու վորդի՝ Դեմետր (Դիմիտրի) և Գեորգ (Գիորգի). Դեմետրը (Դիմիտրին) իշխում եր Դմանիսում, իսկ Գեորգը (Գիորգին) Սամշվիլեյում...

... [Ապա] անհամար զորքով յեկավ Չոփան, ... [վորը] նախ մտավ Կողա (Կոլա) և Արտահան (Արտան), ... ապա անցավ և իջավ Սոմխիթ...

[ԳԵՈՐԳ ՊԱՅԾԱՌԻ ՔԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Ուշաթ սուլթանը [հրամայեց] ... ամբողջ Վրաստանը միավորել Գեորգու (Գիորգիի) թագավորության ներքո՝ նշանակելով նրա մոտ Շահնշահ (Շահնշե) Մխարբրձեղուն և Ավագի դուստր Խվաշագից ծնված Զաքարիային*...

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Աթաբաղկոթյան» մասին տես. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը (վրացերեն), գ. II, մ. I, Տփղիս 1928, էջ 179—182:

2 Վրաց արքունիքի և կեղեքիչ «բարձր դասի» անվայել բարքի մասին, ինչպես հայտնի յե, կցկտուր տեղեկություններ կան նաև հայ պատմիչ-վարդապետների մոտ: Որինակ, Մաղափա աբեղան (Պատմութիւն վասն ազգին նեոողաց, ի լոյս ընծայեաց Ք. Պլաղանեան, ՍՊԲ. 1870, էջ 20) գրում ե. «Իսկ բարեսէր և գեղեցիկ թագաւորն Վրաց Դաւիթ հանապաղ իւր ամենայն թագաւորութեամբն կայր ի մեծ ուրախութեան և ի գինարբուս յիւր թագաւորանիստ քաղաքն Տփղիս. և յաւուր միում էր մեծ ճաշ և ուրախութիւն առաջի թագաւորին. և սովորութիւն է վրաց հանապաղ ամբարտաւանել և մեծամեծ բանս խօսել: Նույն իմաստով խոսում ե մի այլ դէպքի առնչությամբ և Թովմա Մեծոփեցի (Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, ի լոյս ընծայեաց Կարապետ Վ. Շահնազարեան, Պարիս 1860, էջ 122—123):

3 Հատ Մ. Բրաւիլի (Histoire de la Géorgie, I, 2, p. 92, n. 2) 1220 թ.:

4 Սագիմ թերևս այժմյան Ձեզամ գետն ե: Համենայն դեպս, Լեոնիդս Ռուխեցվա (XI դ.) խոսքերը, թե Վրաստանի սահմանն արևելքից Բերդուջ գետն եր, պիտի մեկնել այն իմաստով, վոր վերջինս նույն Սագիմ կամ Ձեզամն ե և վոչ թե Դեբեդն (Դեբեդա-ձայն), ինչպես մինչ այժմ կարծում էին, համ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետը Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc.

* Var. + ... Այս Պայծառ Գեորգը (Գիորգին) տիրեց Վրաստանին, Սոմխիթին, Հեր-Կախերին, Քարթլին, Մեսխերին, Տայոց, Շավշ-Կղարջներին՝ մինչ Սպեր և ծովը...

... Նոյններից մեկը տիրեց Ատրպատականին (Ադրբայջանին), և սկսեց գրավել Սոմխիթը, Ռանն ու Մովականը...

... Սակայն ապագայում [Գեորգ թագավորն] առավել ևս հնազանդեցրեց Ռանը, Մովականն ու Սոմխիթը...

վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 7—8, ծան. 2: Նաև Ս. Կակաբաձեի գրախոսականն Խվ. Զավախիշվիլու խմբագրությամբ հրատարակած Վրաստանի պատմական քարտեզի մասին, վրացերեն, «Bulletin Historique» 1924, գ. I, էջ 294—295:

5 Հմմ. ե. գլխի 6 ծանոթությունը:

6 «Թրեքերթ» ձևը՝ սովորական «Թրեխլեթ»-ի փոխարեն՝ ինչպես Մ. Բրոսեն յես (op. cit., p. 507, n. 1) մատնանշեց, հիշեցնում է հայկական «Թռեղթ»-ը:

7 Ինչպես այս՝ «Կուպար», resp. «Կուպրի», նույնպես և վերևում հիշված «Կուպր» մականունը, համաձայն պրոֆ. Յուսիֆ Աբուլաձեի հետազոտության (տես նրա հրատարակած «Վագրենավորը». հատկապես նորագույն հոդվածը՝ «Ինչպես պետք է հասկանանք Շոթա Կուպրի», վրացերեն, «Կոմունիստ» որաթերթ, 1935 թ. 12. IV № 87) նույն իրանական-արաբական «քուֆրի»-ն է, վոր նշանակում է անհավատ, անասված, անտեղ, քանի վոր Շոթա Ռուսթավելու յերկում պարզապես արաբական-մահմեդական աշխարհն է ներկայացրած: Հմմ. նաև Պ. Ինգոռովլա, Rusthveliana, վրացերեն, I, Տփղիս 1926, էջ 199—215, ուր Շոթան մանիքեյացի յե հռչակված, ապա՝ Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմությունը, վրացերեն, II, Տփղիս 1924, էջ 98—99 և այլուր: Ընդ մին հետաքրքիր է մատնանշել, վոր Պ. Ինգոռովլայի (Rusthveliana, էջ 205—242, մանավանդ 213—215) կարծիքով, Շոթա Ռուսթավելին (Ռուսթավելին) ծագումով վրաց Բագրատունյաց տոհմիցն պիտի լիներ: «Շոթա» անվան առնչության մասին «Աշոտ»-ի հետ տես. А. Хаханов, Очерки по истории грузинской словесности, в. II, Москва 1897, стр. 244. Н. Марр, Грузинская поэма „Витязь в барсовой шкуре“ Шоты из Руставы и новая культурно-историческая проблема, — Изв. Акад. Наук“ 1917 г., стр. 446. Հմմ. Լ. Մելիխեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականության մեջ, — «Գեղարուեստ» № 7, Տփղիս 1921, էջ 35—37:

8 Կիրակոս Գանձակեցի (Ղուկասեան Մատենադարանի հրատ. III, Տփղիս 1910, էջ 305), խոսելով «վասն կոտորածին՝ զոր արար զօրն Թաթար յաշխարհին Վրաց», 1249 թվականի ներքո հաղորդում է հետևյալը. «Ի ՈՂԸ թուականին Հայոց ... մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ. և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի»: Վարդանը (Վենետիկ 1862, էջ 148) գնում է այս դեպքը 1250 թվի ներքո, յերբ գրում է. «Ի վեցհարիւր իննսուն և ինն թուին մեռաւ Աւագն՝ որդին Իւանէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում, այր անագահ և պատերազմասէր և աղօթական»: Ըստ իս, պետք է ընդունել, վոր Բջնիի Պղնձահանքումն է վոչ միայն Ավագի, այլև Հովհաննի (Իվանեյի) գերեզմանը: Յեվ, անշուշտ, այդ իմաստով պետք է հասկանալ նույն Կիրակոսի խոսքերը Հովհաննի (Իվանեյի) մասին (էջ 210): «Վախճանեցաւ... Իվանէ, եղբայր Զաքարէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի դուռն եկեղեցոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց՝ զՎրացի վասն արար. և մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր և դուռն յիշխան ոմն իւր սնուցած՝ Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին: Սա խնդրեաց յԱւագէն, յորդուոյն Իւանէի, զվանքն Գետիկ, իւր տեղի գերեզմանի. և վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ ետ նմա. գնեաց գիւղ մի ի նմանէ, Վաշիճ անուն, մերձ յԱղստե, ետ զայն ի վանքն, և այլ բազում արդիւնս, գրեանս և խաչս և անասունս»: Ապա Կիրակոսը խոսում է Հաղարծնի մասին: Մի այլ տեղ՝ խոսելով «վասն աւերածոյ Հայոց աշխարհիս և Վրաց ի

[թաթարէն], նույն Կիրակոսը. (էջ 224) գրում է. «Յառաջ դքան զսակաւ ժամանակս մեռեալ էր Իվանէ, տարան թաղեցին զնա ի Պղնձահանքն՝ զոր իւր շինեալ էր վանս (վասն, sic) Վրաց, առեալ ի Հայոց»:

Զնայած այն հանգամանքին՝ վոր Կիրակոսն ու Վարդանը վորոշակի պատմում են, վոր Ավագը թաղվել է նույնտեղ, ուր և վերջինիս հայր Հովհաննի (Իվանեյի), կապելով յերկուսի ևս գերեզմանն Աղստեի շրջանի և մասամբ Գետիկի ու Հաղարծնի մոտերքում գտնվող Պղնձահանքի հետ, վորը նույն թուրքերին «Միսխանա»-ն է (այսպեղից է, ի միջի այլոց, «Միսխանա» կոչված լեռնաշղթայի անունը), հայ և ոտարագգի բանասերներն այդ Պղնձահանքը վորոշում են Լոռի-Տաշիրում, իսկ վոմանք նույնիսկ նույնացնում են այժմյան Ախտալայի հետ: Այսպես, որինակ, Վենետիկում 1862 թվին հրատարակված «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի յուսաբանեալ»-ի համապատասխան ծանոթության մեջ (էջ 148) կարդում ենք. «Պղնձահանքն էն ի Լաւլար յերինս Սոմխէթու, ընդ մէջ Տաշրաց և Մոսթփորայ, ուր եկեղեցի և վանս կանգնեալ էր յաւուրս իշխանութեան Զաքարեայ և Իւանէի»: Ա. Յեթիցյանը 1872 թվին (А. Ерицов, Монастырь Ахтала, — «Кавказская Старина» № 1, стр. 21)՝ մեկնելով հայ պատմիչների տվյալները Պղնձահանքի մասին՝ նշում էր, վոր «ныне он известен под именем Ахтала»: Դ. Բախրաձե 1875 թվին (Д. Бахрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, — «Записки О-ва Любителей Кавказской Археологии», I, стр. 34), մի կողմից, համաձայնվում է Ա. Յեթիցյանի հետ, վոր «очень может быть, что Ахтала есть армянский Пгндзаханк», մյուս կողմից, անհրաժեշտ է գտնում անել և այսպիսի մի նկատողություն. «При всем том, пока Ахталский храм и окружающие его церкви не будут обстоятельно исследованы в археологическом отношении, мы не можем считать себя в праве высказать по этому вопросу решительное слово»: Ապա 1901 թվին է. Թապալաիլի (Е. Тахтайшвили, Грузинские надписи Ахталы, — «Сборник материалов для опис. м. и п. Кавказа», в. XXIX, отд. I, стр. 30) գրում էր. «Местность Ахтала, где всегда добывалась медная руда, могла называться Пгндзаханком»: Ըստ յերկուսի, այս տեսակետի ազդեցությամբ է, վոր Յե. Լալալյանն ևս նույն 1901 թվին (Բորչալուի գաւառ, — «Ազգագրական Հանդէս», VII—VIII, էջ 429) գրում է. «Ախտալի պղնձահանքում հին ժամանակից, V դարից (sic. Լ. Մ.-Բ.) կանգնած է եղել եկեղեցի, որի մօտ հետգհետէ շինուել են միւս եկեղեցիները, և ի վերջոյս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, հաւանականօրէն Իւանէի ժամանակ և սրա ջանքով (sic. Լ. Մ.-Բ.), ապա և Լեոն (Սահմանավէճեր, Տփղիս 1919, էջ 65)»: «Իւանէն... թաղուում է Ախտալայի վանքում, որ ինքն էր շինել և որ այսպիսով ներկայացնում էր միակ (sic. Լ. Մ.-Բ.)՝ հայ-քաղկեդոնիկ եկեղեցին Լոռու պահմաններում»:

Համեմատարար ավելի զգուշ վերաբերմունք են ցույց տալիս դեպի Պղնձահանքի ուր գտնվելու հարցը Մ. Զամշյանը, Հ. Շանխարովյանը, Դ. Ալիսանն ու Հ. Տաւլանը: Մ. վ. Զամշյանը (Պատմութիւն Հայոց, III, 1786, էջ 179, հմմ. 204, 225) նշում է. «Պղնձահանք [է] աւան և վանք ի Տաշիրս»: Հ. յեպ. Շան-

* Լոռի-Տաշիրի քաղկեդոնիկ մենաստանների մասին տես. Լ. Մելիխեթ-Բեկ, Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց, էջ 57—59:

խաթունյանը (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի II, 1842, էջ 200—201) գրում է. «Հեռի յեկեղեցեացն Կեչարուաց ընդ արեւմտեան հիւսիս աւելի քան զմի ժամ՝ հանդէպ Թաշարուս գեղջի ի հարաւակողմն գետակին ի հիւսիսային լանջի անդ անտառախիտ առապարին ի տափարակ գիրս է եկեղեցի բարձրակամար և անսիւն օրոցածէ կառուցեալ՝ միջակ մեծութեամբ. ուր հետախոյզ եղեալ մեր չգտաք զարժանաւոր գրուած ինչ հայացի, այլ ի բարձրութեան անդ եկեղեցւոյն արտաքուստ յստորե քան զգոլէսն տանեաց տեսանէր միակարգ գրուած շրջապատեալ զեկեղեցաւն վրացի տառիւք. ունէր տաճարն շուրջ զիւրե սենեկաց թաղեալ ի մացառուստ և ի թուփս, ուստի և եղեալ է յառաջագոյն մենաստան՝ թերեւ յիշխանութեան Վրաց ի ժամանակ Զաքարիա մեծանուն սպսոսալարի հայազգէտ: Աստի ի վեր անդր ի ձորամիջի՝ ուր փոքր ինչ հեռի յարեւմուտս, է Պղնձահամբն՝ որ այժմ կայ անգործ, և առ նովաւ աւերակը շինուածոց՝ թերեւ գործաւորաց նորին: Ի ձորամիջի աստ ընթացայ շուրջ փոքր և մինչև ցոխտամալ գիւղ Վարաժնունեաց աճի բաւականաչափ և է առաջին ճիւղ սկզբնաւորող զՀրազդան գետ: Գրեթե նույնը կրկնում է և Ղ. Ալիւանը (Այսպատ, 1890, էջ 258—259). «Որպէս յարեւմտակողմն Բջնոյ լեռին յայտնեցան կապարահանք, նոյնպէս և ի հիւսիսային արեւելակողման ճանաչին Պղնձահամբ անգործք, և աւերակ բնակութեանց առ նոքօք՝ թերեւ գործաւորաց նոցին, ի ձորամիջի. ընդ որ վտակ մի խաղաղեալ յարեւելս կոյս՝ վարարէ զՀրազդան գետ, հանդէպ Ռնտամալ գեղջի Վարաժնունեաց, և համարի մի յաղբերաց նորին: Սակաւուք ի ստորեւ ի Հր. Եւ. Պղնձահանիցն և ի հարաւոյ գետակին՝ յառապար լանջակողման լեռին՝ կայ հին և լեռն մենաստան, օրոցածեւ անսիւն բարձրակամար եկեղեցեալ, չափաւոր մեծութեամբ, զորոյ ստորոտս քուոց տանեացն շուրջ առեալ պատէ մեծատառ արձանագիր վրացի. իսկ ի ստորեւ զեկեղեցեաւն ածեալ կայ պարիսպ քառակուսի, և սենեակը բնակութեան, այլ ծածկեալ վայրենամոլ թփովք և մացառօք: Նման իմն է տեղիս հռչակաւոր Պղնձահանիցն Տաշրաց, սեփականութեան և գերեզմանի Իւանէի Աթաբէկի: Խոսեալով վրաց վանքի մասին, «որուն անունն էր Պղնձահանք», Հ. Վ. Տաշարը (Մատենագրական մասն ուսումնասիրութիւնք, հետազոտութիւնք և բնագիրք, մ. I [Աղբ. Մատ. ԺԶ], Վիեննա 1895, էջ 30)՝ հենվելով Ալիւանի վրա՝ նշում է. «Այս անուամբ տեղ մը եւ նաեւ աւերակ հին մենաստան կայ նաեւ Բջնոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը: Վերջապէս, Տաշիր-Մոքոփորումն է ցույց տալիս Պղնձահանքը H. Hübschmann-ը (Die altarmenischen Ortsnamen, Strasbourg 1904, s. v.):

Պղնձահանքի մասին տարբեր կարծիքներ կոյությունը բացատրվում է նրանով, վոր, իրոք, հնում յերկու կամ, գուցե, եւ ավելի Պղնձահանքեր եյին հայտնի, մեկը Բջնիի, իսկ մյուսը Ձորագետի (Բորչալուի), վորոնցից առաջինը կոչվում էր նաեւ «Միսխանա» և «Միսխանե», իսկ յերկրորդն ինչպէս «Միսխանա», նույնպէս և «Միշան» (Հմմ. П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, I, СПб. 1869, стр. 337): Իսկ վրաց աշխարհագիր Վախուսթ XVIII դարում վերջինիս մասին գրում է (Description géographique de la Géorgie, par M. Brosset, p. 148). «Այստեղ, Միսխանայում արդյունահանվում է պղնձի շատ հանքեր, նաեւ արդյունահանվում է հողից կարմիր և շատ ամուր, փայլուն և մաքուր քար»:

Հարցիս բազմակողմանի լուսաբանության համար, մեր կարծիքով, պիտի

ողտազործել վոչ միայն հայ պատմիչների ցուցմունքները Պղնձահանքի մասին, այլև ձեռագրաց հիշատակարանների և արձանագրությունների ցուցմունքներն այս առթիւ: Ստեփանոս Որբեյանը (Տփղիս 1911, էջ 355—357) հիշատակում է Պղնձահանքն, ուղիղ ասած՝ Պղնձահանքի վանահորն և Բջնիի յեպիսկոպոսին այն անձանց շարքում, վորոնք Հովհան (Իվանե) աթաբակի կողմից հրավիրվել էյին Դվին քննելու այն վեճը, վոր ծագել էր «վասն սուրբ Խաչին»:

Ը Ս Տ Ս. Ո Ր Բ Ե Լ Յ Ա Ն Ի

Վ Ե Ր Ա Վ Ա Ն Գ Ն Ա Մ

զԲուրակն և զմարծուանն, զԻվան դըպէյն և զմեմնաշաղէյն, զմեծ ձղաւնդիտէյն, որ եկեալ էր ի թագաւորութենէն, զծիրամ ծղաւն Վարձէոյ և զծիրամ ծղաւն Պղնձահամբն և զմեծ մամթավարն Գարշտէոցն, զԳաղեցին և զՄաճնաբերդեցին և այլ բազում դէպաւորք և և զղատին Տփղեաց և զղատին Անւոյ և զղատին Դվնայ և զանուանի շէխն Սուրմարոյ. ընդ որոց և զմեծ եպիսկոպոսն Անւոյ և զեպիսկոպոսն Բջնոյ և զեպիսկոպոսն Հախբատայ:

Պրոկի Պիադոխոսի «Շաղկապը աստուածբանականը»-ի հայերէն թարգմանության հիշատակարանում (Յ. Վ. Տաշեան, օր. cit., 29) ասված է. «Թարգմանեցաւ զիրքս Պրոկի Պիադոխոսի պղատնական իմաստասիրի ձեռամբ Միմէօնի անպիտան քահանայի և կրօնաւորի ի վրաց լեզուէ ի հայ լեզուս յերկիրս Հայոց, ի Վանս Վրաց, որ կոչի Պղնձահամբ, ի յաւիտենից թուականին 820Զ (= 6756 կամ 1248 Յ. Ք.)» (Հմմ. նաեւ ձեռագիր Եջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 3016, էջ 143 ա, նոր հավաքածուի № 1532, էջ 247 v):

Գրիգոր Նյուսացի «Ժողովողին Մեկնութիւն» կոչված գրության հայերէն թարգմանության հիշատակարանում կրկնվում է գրեթե նույնը (տես ձեռ. Էջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 1013, էջ 241 v). «Գրեցաւ և աւարտեցաւ զիրքս Գրիգոր Նիւսացոյ եպիսկոպոսի յընդիր և լաւ աւերինակաց հնոց, որ թարգմանչացն գրած էր, ձեռամբ մեղապարտ և անարժան կրաւնաւորի Միմէօնի, յերկիրս հայոց, մերձ ի Լաւոէ ի վանքն, որ կոչի Սպլեմահան*», ընդ հովանե[աւ] սուրբ աստուածածնին, յիշխանութիւն Իվանէ աթապակին շինողի վանիցս, զոր յերկար ժամանակ արասցէ տէր որդովքն իւրով հանդերձ. արդ աղաչեմ, որք ընթեռնոյք կամ աւերինակէք, յիշման արժանի արարէք և որք յիշէք, յիշեալ լիցիք ի տէր»:

«Պղնձահանք»-ը հիշվում է նաեւ հայերէն արձանագրությունների մեջ՝ յերկու անգամ: Սրանից մեկն է այսպէս կոչված Ջուխտակ վանքի 1247 թ. արձանագրությունը (Մակար Վ. Բաղիւսկարեան, Արցախ, էջ 363 = Կ. Կոստ.)

* Հմմ. Իվ. Զալախիւսի, Վրաց ժողովողի պատմությունը, վրացերէն, II, 654—655. նույնը, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերէն, II, 2, Տփղիս 1929, էջ 480.

** Ավելի մոտ վրացական ձևին՝ սպլեխնի պիլիմ բառից:

մեջ «Հայկական աղբյուրները Վրաստանի մասին. Թովմա Մեծոփեցի» (վրացերեն), վոր հանձնված է տպագրության Տփղիսի պետ. համալսարանի հրատարակչության:

10 Ի դեպ, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, վոր այս Արղուն-խանն է, վորն Ավանի 1285 թվի մի արձանագրության Հով. յեպ. Շահխաթունյանի (Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի, II եջ 160) սխալ ընթերցման հետեանքով «Արղութեան»-ի է վերածվել թե նույն Շահխաթունյանի և թե նրա հետեորդների՝ Ղ. Ալիեանի (Այբարատ, 293) և Կ. Կոստանյանի (Վիմական տարեգիր, 127) մոտ: Ինչպես Ավանի, նույնպես և Արունի 1285 թ. արձանագրությունների մեջ պարզորոշ կերպով կարդացվում է «Արղուն-խան». Ավանի մի արձանագրության մեջ՝ «[Յաշխ]արհակալութեան արքայից արքային | Ա[րղունին]» ես ամիր-սպասալար Պոլթու Բուդայ | որդի սպա|սալար Սաղունին» etc., մյուսում՝ «Ի թվիս Չլի յաշխարհակալութեան արքայից արքային Արղունին, ի թագաւորութեան Վրաց և Հայոց Դէմէտրի, ես Դաւիթ որդի Դէմէտրէ թագաւորին» etc.: Արունի արձանագրության մեջ՝ «+ի թուիս Հայոց Չլի, ի փառշահութեան | Արղունին խանին, ի թագաւորութեան Դէմէտրէի, ի պարոնութեան սպասալար Պարկրժեալին եղբաւրն Իվանէի որդւոցն մեծին Շա|հնշահի» etc.:

11 Հետաքրքիր է պարզել, ունի՞ արդյոք այս անունը վորեւէ կապ «Բուդ», resp. «Բուտ» անվան հետ, վորը VII դարուց սկսած ծանոթ է հայերեն արձանագրությունների մեջ. տես. Н. Марр, Имя Бут или Буд в армянской надписи VII в. по р. Хр.—«Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва», т. VII, 1893, стр. 322—326. И. Орбели, Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII века,—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 126—130. Арх. Гарегин Овсепян, Потомство Тарсанч'а Орбеляна и Минахатуны,—«Христ. Восток», т. II, стр. 241, ևլն:

Ը.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.)

«ԿԱՐԳԱԴՐՈՒՄՆ ԱՐՔՈՒՆԻ ԴՐԱՆ»

«Կարգադրումն արքունի դրան»՝ այսպես ենք մենք կոչում այն պատմա-իրավաբանական վավերագիրը, վորը հայտնի է վրացերեն «Խեղմծիփիս կարիս դարիգեբա» անվամբ: Վավերագիրն յերևան հանեց և ապա հրատարակեց Ե. Թադևոսյանը՝ Institution des cours royales [Monumenta Georgica. IV. Leges. № 1, Publicatio Universitatis Tphilisiensis], վրացերեն, Տփղիս 1920, եջ XXXVIII + 32:

Այս վավերագիրն, ըստ նույն Ե. Թադևոսյանի, հետազոտության (ibid., III—IX, հատկապես VIII), կազմված պիտի լինի 1295—1469 թ. թ. միջոցին, ավելի ուղիղ՝ Դեորգ (Դեորգի) Պայծառի թագավորության որոք՝ 1318—1346 թ. թ.: Հեղինակն անհայտ անձնավորություն է, վորը, համեմատյալ դեպս, մոտ պիտի լիներ կանգնած վրաց արքունիքին, հավանական է նրա աստիճանավորներից մեկը (Ե. Թադևոսյանը, op. cit., XIV—XVI; հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, I, Տփղիս 1928, եջ 62—68):

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ՏԵՂԸ ՎՐԱՑ ԱՐՔՈՒՆԻՔՈՒՄ]

...Տրապիզոնի [արքա]ներն և Շարվան-շահն ու հայոց (սոմեխների) արքան¹ [յերբ գալիս են Վրաց արքունիքը], չորեքյան հավասար չեն նստում... Չե՞ վոր ոսաց (ոսերի) յերկու արքաները, և կախից (կախերի) արքան, և աղվանից (աղվանների) արքան, ծանարաց արքան, [և] տայոց յերեք արքաները, և հայոց

(ստմեղմների) արքան², և տրապիզոնցիք և Շարվան-շահն * յերբ
գալիս են Նաճարմագե, տասներկուսն ել տեղ են գտնում նստե-
լու, հապա չորեքյան ինչո՞ւ չպիտի տեղավորվեն:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ «Հայոց (սովետների) արքայի» հիշատակութիւնն այստեղ, անկասկած, անաբրոնիզմ է, քանի վր ՅՈՒՆՏՈՒՆ—ՎՈՒՆՏՈՒՆ դարերում հայ Բագրատունյաց կամ Կոնստանդնուպոլսի «արքաների» մասին խոսք չի կարող լինել, իսկ Ռուբինյանները դժվար թէ գալիս լինեին Վրաց արքունիքը:

2 *Σπλιντερ:*

P.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ (XV դ.)

«ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈԾՄԱՆ ԾԻՍԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ».

«ՍԱՄՑԻԷ-ՍԱԱԹԱԲԱԳՈՅԻ ԹԵՄԵՐԻ ԶՈՒՑԱԿԸ».

XV դարում, համենայն դեպս նույն XV դարուց վոչ անաջ պիտի լինին սահմանված այն յերկու վավերագրերը, վորոնց մեջ ներկայացրած են վրաց թեմերի ցուցակները։ Այդ վավերագրերից մեկն է «Թագավորական ոծման ծխակարգությունը» (վրացերեն՝ «գանգերա դարբազոբխա»), այսինքն սահմանադրումն պալատական ցերեմոնիալի), իսկ մյուսը՝ Սամցխե-Սաաթաբադոյին յենթակա թեմերի ցուցակը։ Յերկուսն ել մեզ համար հետաքրքիր են այն աստիճան, վորքան ել պարունակում են իրենց մեջ վրաց յեկեղեցուն յենթակա քաղկեղոնիկ թեմերի անունները թե Վրաստանում և թե Վրաստանից դուրս, մասամբ Հայաստանում։

Առաջին վավերագիրը՝ «Թագավորական ոճման ծխակալ-
գությունը»՝ հայտնի յե մի քանի վարիանտով, վորոնցից մեկը
հրատարակել ե Թ. Ժորգանիան իր «Քրոնիկաներ»-ի I հա-
տորում, Տփղիս 1892, էջ 45—46, մյուսը՝ Ա. Յագարելին՝ А.
Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письмен-
ности, т. I, в. 3, Спб. 1894, стр. 294—295, հաւ XXXVI, յեր-
րորդն ու չորրորդն Ե. Թադեայշվիլին՝ Հնագիտական ուղե-
վորութիւններ և ծանոթագրություններ, վրացերէն, գ. I, Տփղիս
1907, էջ 78—80, 83—85:

Յ երկրորդ վավերագիրը՝ Սամցխե-Սաաթաբագոյին յեն-
թաւա թեմերի ցուցակը՝ հայտնի յե յերկու վարիանտով, վոր
հրատարակել են, նախ Դ. Բաքրաձէն՝ Д. Бакрадзе, Ар-
хеологическое путешествие по Гурии и Адчаре, Спб. 1878,
стр. 81—82, ապա վերոհիշյալ Ե. Թադէայշվիլին՝ Հնագի-
տական ուղեվորու թշուհներ էն, էջ 76—77: Ռուսերեն թարգմա-
նութիւնը տես՝ Н. Марр, Исторический очерк грузин-

* Բնագրում՝ Շարվան-շահենները:

ской церкви с древнейших времен, — «Церковные Ведомости», 1907, стр. 137—138, прил.:

Ստորև մենք առաջ ենք բերում յերկուսից կատարած այն քաղվածքները, վորոնք հայ-քաղկեդոնիկ թեմերին են վերաբերում:

ԲԱՆԿԵՐՈՆԻԿ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ՀԱՅՔՈՒՄ

I

Յերբ ոծվում ե ու գահ բարձրանում թագավորը, յեպիսկոպոսները պիտի նստեն հետևյալ կարգով.

1. Հրամայե Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսը, և նստի թագավորի աջ կողմը բազմոցով ու բարձով...

3. Ներս մանի Մեծ Հայքի (Սոմխիթի) մետրապոլիտն* և նստի կաթողիկոսից ցած բազմոցով ու բարձով...

10 || 8 || 11 Իշխանցին...

15 Արտահանի (Երուզնելի)...

25 || 23 || 26 Ալաշկերտցին (Վաղարշակերտցին)...

— 26 || 27, 29 Անեցին...

27 || 25 || 28 Կարուցն (Կարեղին)...

II

3. Իշխանցու հոտը՝ Գուրջի-Բողազից սկսած այս կողմը (հյուսիս), ամբողջ Թորթումը, Տասիս-կարիի ներքև, Արտանուշի՝ Սակ-րուլավի կոչվածից այս կողմը, Որդոխի լեռան լանջի այն կողմը, Սակավկասիձոն ամբողջ, Իսպիր-Տրապիզոնի լեռան այս կողմը:

8. Արտահանցու (Երուզնելի) հոտը՝ Տալաշոյի վերին մասը, Արտահանը մինչև Կողայի (Կոլայի) սահմանը:

9. Ալաշկերտցու (Վաղարշակերտցու) հոտը՝ Կաղզվանի վերին մասը, Ալաշկերտի (Վաղարշակերտի) այս կողմը, Խնուսն և Դեմա-Բոխի այս կողմը:

10. Անեցվո հոտն՝ ամբողջ Զարիշատը (Զարիշտիանին) և Շիրակավանն (Շիրակոսանի) և Մաղասբերդը (Մաղասբերեթի):

11. Կարսեցվո հոտն՝ ամբողջ Կարսն և Կողայի (Կոլայի) ու

* Բ. վարիանտում՝ «Մեծ Հայքի մետրապոլիտ»-ի փոխարեն՝ «յեպիսկոպոսապետը (Սամթավրոյի)»:

Ուղթյաց (Ութիի) սահմաններից այս կողմը գտնվող Գգչեվանքն (?) ու Կաղզվանը:

13. ...

Բոլոր այս յեպիսկոպոսները ձեռնադրվում են Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսից, վորը սրանց տերն է, իսկ նրանք սրա ստորադրյալներն...

¹ Այսինքն Գեորգ (Գիորգի) VII, 1395—1407:

² Այսինքն Յերնջակը:

Ժ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XV Դ.)

«ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆ ԻՇԽԱՆԱՑ»

«Հուշարձանն իշխանաց» (ձեզլի երխաթավթա)¹ այսպես է կոչվում անանուն հեղինակի այն յերկասիրությունը, վորն՝ իբրև յուրատեսակ պատմագրական գրվածք՝ առաձնահատուկ տեղ ունի գրված վրաց գրականության մեջ: Գրվածքը հրատարակել է Թ. Ժորդանիան իր «Գրոնիկաներ»-ի II մասում (վրացերեն), Տփղիս 1897, եջ 1—19: Իսկ համեմատաբար ավելի վաղ Մ. Բրոսսեն հրատարակեց նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB, 1851, p. p. 372—384 (Addition XXI. De l'origine des éristhaws du Ksan): Մանրամասն ուսումնասիրությունը տես՝ Ի վ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը (վրացերեն), ա. տպ., եջ 213—218:

Այս յերկասիրությունը, վորը Քսանի իշխանների (երխաթավթաների) տոհմային պատմությանն է վերաբերում, ըստ յերևույթին, XIII դարուցն է սկսվում և հասնում մինչ XV դարու սկզբները՝ Լանգ-Թեմուրի արշավանքներին հետևող անցքերի նկարագրությամբ (Ի վ. Ջավախիշվիլի, 216): Այս պատճառով հեղինակը XV դարու պատմիչ կարող է համարվել:

[ԳԵՈՐԳ VII-Ի ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ ԱԼԻՆՁԱՅԻ ՎՐԱ]

... Ապա Գեորգ (Գիորգի) Թագավորն¹ արշավեց Ալինջա[յի վրա] վրաց, իմերցոց, մեսխերի և շիրվանցոց ամբողջ զորքով, հասավ Ալինջա² և կոտորեց սուլթանի վորդու զորքը, վորն Ալինջա (Ալինջանի) բերդումն եր կանգնեցրած, և նրան հանեց [այնտեղից], Քրիստոսի 1396 թվին, [կոտորեց] Թեմուր-ղանին [հեծելազորքն] և հաղթող վերադարձավ...

ԺԱ.

ԲԱԳՐԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (XVI Դ.)

«ՆԻԿՈՐԾՄԻԴԻ ՍԻԳԵԼԸ»

«Ափխազաց, վրաց, ռանաց, կախից և հայոց, շահնշահ և շար-վան-շահ, արքայից արքա... Բագրատն ու կողակիցն՝ Հեղինե թա-գուհին» 232 քրոնիկոնին կամ 1544 թվին տված իրենց սիգելում (հրովարտակում), վորը վերաբերում է Նիկործմիդի տաճարի վե-րանորոգման, մի առ մի թվում են այդ գյուղերն ու ճորտերին, վորոնց նրանք նվիրաբերել են այդ տաճարին: Այդ սիգելն, ուր առանձնապես մեզ համար հետաքրքիր է «նզովքներ» պարունա-կող վերջին մասը, հրատարակել է Ս. Կակաբաձեն՝ «Կանոնա-դիր Բագրատ Կյուրապաղատը» (վրացերեն), Տիֆլիս 1912, էջ 6—8:

[ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՅԵՆԹԱԿԱ ԻՇԽԱՆԱՎՈՐՆԵՐԸ]

[Նիկործմիդի յեկեղեցվո իրավունքները խափանող ով ել ու-զում է լինի]՝ դրսի պատրիարքները, կամ Ափխազքի (Աբխազեթի) պատրիարքը, կամ Վրաց (Քարթլի) պատրիարքը, կամ Ափխազ-քի (Աբխազեթի)¹ արքայից-արքան, կամ իշխանաց-իշխանները, թեկուզ աթաբակներն ու սպասալարները, կամ Դադյանն ու Գու-րիելը, կամ Շ[ի]րվանի և Հայքի (Սոմխիթի) իշխանաց-իշխան-ներն ու իշխաններն² և կամ Ռաճի իշխանը՝ կամ բերդապետները կամ հսկիչներն և կամ տանուտերներն կամ ամիրաց-ամիրան, ... [նզովյալ լինին] ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1 «Ափխազք»-ը արևմտ. Վրաստանի իմաստով է գործածված:

2 Թե այս դեպքում Հայոց վոր իշխանաց-իշխաններին և իշխաններին ունի ի նկատի այս վավերագիրը, դժվար է ասել:

ԺԲ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.)

«ՄԵՍԻԱԿԱՆ ՍԱՂՄՈՍԻ ՄԱՅՅԱՆԸ»

«Մեսիական սաղմոսի մատյանը» (մեսիուրի դավիթնիս մա-տիանե) նույնպիսի նշանակութուն ունի վրաց պատմագրության համար, ինչպես մեզ արդեն ծանոթ «Հուշարձանն իշխանաց»-ը, գուցե ել ավելի, քանի վոր պարունակում է իր մեջ տեղեկու-թյուններ վոչ միայն Սամցխե-Սաաթաբագոյի, այլև Վրաստա-նի այլ շրջանների մասին: Այս ուշագրավ գրվածքից միմիայն մի չնչին մասն է հասել մեզ, ուր պահպանվել են տվյալներ զա-նազան անցքերի մասին սկսած 1561 թ. մինչև 1587 թ.: «Մա-տյանը» հրատարակել է Ե. Թադ՝ այլ լի լին՝ Յերեք պատմական քրոնիկա (վրացերեն), Տիֆլիս 1890 թ., էջ 81—115 (Մեսիական սաղմոսի քրոնիկան), ռուսալեզու թարգմանությամբ հանդերձ, էջ CXXVII—CXLI. Նույնը ռուսերեն թարգմանությամբ՝ Е. Такай-швили. Источники грузинских летописей—Три хроники (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, в. XXVIII, 1900), стр. 183—214 (III. Хроники Мес-хийской Псалтири):

Ի վ. Ջավախիշվիլի (Հին վրացական պատմական գրա-կանությունը, ա. տպ., 231) ասելով, «Մեսիական սաղմոսի մա-տյանը, իբրև ժամանակակից և [անցքերին] մասնակցի գրած յեր-կասիրություն, մեծ ուղղակի անգնահատելի նշանակություն ունի» վրաց պատմության համար, «քանի վոր յուրաքանչյուր դեպքի մասին [սոսելիս] վորոշ թվահամար ունի ցուցադրած»:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XVI ԴԱՐՈՒՄ]

... Գրոնիկոնի 266-ին¹... ուրումք ավերեցին Գորին և կանգ առան Ջարիշատում...

... [Ոգոստոսի] 9-ին, շաբաթ առափոտ, Ջուրձանի և Ծինծալի միջև յեկան Ա[ր]գրումի և Վանի փաշա[ները] ...

... [Նույն ոգոստոսին] Լոռի մտավ [և այնտեղից] Տփղիս հա-
սավ [Լալա]-փաշան... Սոմխիթեցիք շատ ֆեստեցին [վերջինիս]...

... [Հոկտեմբերին] Լալա-փաշան կանգնած եր Գարթլիում,
[վորտեղից] յեկավ Սոմխիթ, [ուր սկսեց] բանակեցել [Գարթլիի
Սիմեոն թագավորի հետ], վորն ել հիվանդ եր...

... Պատրոն Ղվարդ՝ վարեյի մոտ [Լալա-փաշայից] մարդ յե-
կավ, [և] նրան այլևս չթողին Ուղթիքում (Ութիում), [այլ] տարան
Ա[ր]գրում՝ ծննդյան [տոնի] նախորդյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին², մարտի 23-ին, պատրոն Մանուչարն ու-
ղևորվեց Ա[ր]գրում, [իսկ] Ա[ր]գրումից պատրոն Ղվարդ՝ վարեն և
պատրոն Մանուչարը գնացին Կոստանդնուպոլիս. նրանք մեկնե-
ցին ապրիլի 20-ին, յերկուշաբթի [որը]...

[Նույն քրոնիկոնին] Լալա-փաշան յերկրորդ անգամ յեկավ և
վերանորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 268-ին³... հունիսի կեսին վերադարձրին Բեքային,
և յերկուշաբթի տերերը (Ղվարդ՝ վարեն և Բեքան) գնացին Լոռի,
վորն ավերեցին. ապա հաղթող վերադարձան...

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.:

² Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.:

³ Այսինքն 268 + 1312 = 1580 թ.:

ԺԳ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.)

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՔ»

XVII—XVIII դ. դ. անանուն բազմաթիվ ժամանակագիրներին
մեկն ե այն, վորը կցված ե «Վրաց պատմա-ազգագրական ն. ըն-
կերության» հավաքածուի № 342 ձեռագիր խորհրդատետրին
(«Ժամն-գուլանի»-ին): Ժամանակագրությունը սկսվում ե 1388
թվից և համաճում մինչև 1656 թ.: Ըստ հիշյալ ձեռագրի, վոր ար-
տագրված ե 1661 թվին, տեկտը հրատարակել ե Ե. Թադա ա յ-
շվիլին՝ «Վաղեմի Վրաստան» (վրացերեն) II, 1911—1913, էջ
77—79:

Մնացած նմանորինակ «Ժամանակագրությունները», վոր
կազմված են XVIII դարում կամ XIX-ի սկզբներում, մենք կղե-
տեղենք հետևյալ հատորում:

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XVI ԴԱՐՈՒՄ]

227¹—այստեղ հայերը (սոմեխները) շեղվեցին² և Թեոփորյան
կյուրակեյին ուտիս ունեցան:

323³—այստեղ հայերը (սոմեխները) կրկին շեղվեցին⁴:

325⁵—այստեղ խոնթքարը դուրս յեկավ և Յերեանը գրավեց,
և նույն թվին շա[հ]-Սեփին խլեց այն նրանից:

ԾԱՆՈթՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Այսինքն 227 + 1312 = 1539 թ.:

² Պոսքը ծոպատկի մասին ե, վորն առաջներում պատրվակ եր հանդի-
սացել հայ-վրացական ընդհարումների, այն ե 1197 թ. (տես. Л. Меликсет-Бе-
ков, О междоусобице в Тифлисе в 1197 году по поводу Кривой пасхи,—
«Из. Кавк. Ист.-Арх. Инст.», т. III, Тифл. 1925, стр. 49—60), նաև 1102 թ.,
ինչպես և հետագայում:

³ Այսինքն 323 + 1312 = 1635 թ.:

⁴ Տես ծանոթ. 2:

⁵ Այսինքն 325 + 1312 = 1637 թ.:

ԺԴ.

ՓԱՐՍԱԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՁԵ (XVII Դ.)

«ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ», «ՈՍՄԱՆՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Փարսադան Գորգիջանիձեն XVII դարու վերջերի աչքի ընկնող հեղինակներից մեկն է, վորի գրչին են պատկանում մի շարք պատմագրական և բանասիրական գրվածքներ, ինչպես ինքնուրույն, նույնպես և թարգմանական (պարսկերենից) և սրանց թվում «Վրաստանի պատմությունը» (մի քանի մասից բաղկացած՝ սովոր հատորով), «Ոսմանյոց թագավորների պատմությունը», «Ջամի-Աբաս» (մահմեդական որենագիրքը)*, «Վրաց-արաբերեն-պարսկերեն բառարանը» ևն:

Այս Փարսադանն իսկապես Գորեցի էր, բայց թե ո՞վ էր իր տղամական ծագումով, սրա մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: Հանգուցյալ Մ. Ջանաշվիլու (Փարսադան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը, վրացերեն, Տփղիս 1896, էջ 21—22) կարծիքով, նա բնիկ վրացի պիտի լիներ, և ազգանունն՝ «Գորգիջանիձեն»՝ Գորգի Ջանիձե կամ Գեորգ (Գիորգի) Ջանաշվիլի յե նշանակում. մինչդեռ M. Brosset (Histoire de la Géorgie, t. II, livr. 1, SPB 1849, p. 510) ու, նրան հետևելով, Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. հրատ., 1916 թ., էջ 234—235) այն կարծիքի յեն, վոր նա հայ պիտի լիներ: Մասնավորապես հետաքրքիր է Իվ. Ջավախիշվիլու (ibid.) դրույթը:—Չնայած այն հանգամանքին, վոր Փարսադանն իր «Ջամի Աբաս»-ի վրացերեն թարգմանություն մեջ ինքն իրեն անվանում է «գորեցի քարթվելի» գորեցի վրացի (M. Brosset, op. cit., 513), հարգելի վրացագետն, այնուամենայնիվ, համոզված

* Վորը Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող ն. ընկերության № 174 ձեռագրում «Մուսուլման դավանություն» է կոչվում:

է, վոր նա «հայ» պետք է լինի, քանի վոր իր «Վրաստանի պատմությունը» յերկի մեջ պատվավոր տեղ է տալիս հայոց պատմության տվյալներին. բացի դրանից, Փարսադանի «հայ» լինելն, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու, նկատվում է նրանում, վոր նա իր այդ յերկի մեջ յերևի իր վաղեմի ազգային զգացմունքից դրված՝ ձայն է բարձրացնում ի պաշտպանություն վոմն թուլմանիշվիլու, վորին Բարաթաշվիլիները մեղադրում էյին Լուարսաբ արքայազնի սպանությունը մասնակցություն մեջ: «Գարթլիում վրացիք, —ասում է Փարսադանն իր պատմության մեջ, —բազմաթիվ են և հզոր, [իսկ] հայերը (սոմեխները) փոքրաթիվ և անզոր, և նրանցից (հայերից) այսպիսի բան դժվար է սպասել (ասել)». ապա թե վոչ վրացիք ուզում էյին այս (արքայազնի) արյան [մեղքը] հայու վզին փաթաթել» (հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235. տեկտը տես ստորև, էջ 114):

«Ջամի Աբաս»-ի թարգմանություն մեջ Փարսադանը վորոշակի տեղեկություններ է տալիս իր կենսագրության զանազան կետերի մասին: Այսպես, որինակ, նա նշած ունի, վոր 1691 թվին, յերբ նա ավարտել է այս յերկի թարգմանությունը, 65 տարեկան է յեղել (M. Brosset, op. cit., 511, 513). հետևապես, պետք է յեղրակացնել, վոր նա ծնված պիտի լինի 1626 թվին: Մյուս կողմից, իր «Վրաստանի պատմություն» յերկի մեջ Փարսադանը նշած ունի, վոր այն ավարտել է 70 տարեկան հասակում, ասել է 1696 թվին (հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235—236): Նույն յերկից տեղեկանում ենք, վոր նրան մնել է՝ իբրև հարազատ վորդուն՝ Վրաց Ռոստոմ թագավորը, վորը քրոնիկոնի 344 = 1656 թվին նրան Սպահան է ուղարկել, ուր և նա հաստատել է մշտական բնակություն՝ մնալով Պարսկաստանում 40 տարի, և ծառայելով շահ Աբասին ու նրա վորդի Սուլեյմանին, ուրեմն 1656 թվից մինչև 1696 թ.:

Ինչպես իր ժամանակին ևս M. Brosset (op. cit., p. 511) կարծիք հայտնեց, Փարսադանը Պարսկաստանում մահմեդականություն պիտի ընդուներ, քանի վոր այս առթիվ վորոշակի խոսում է պարսից պատմիչ Իսկանդեր Մունչին: Յերբ շահը Վրաստանի խանից (Վրաց թագավորից) պահանջեց, վոր իր ներկայացուցիչը նշանակե Սպահանում, Ռոստոմն առաջարկեց Փարսադան-բեգին. սրան շահը պատասխանեց, վոր կհամաձայնվի, յեթե Փարսադան-բեգը Իսլամ ընդունի. Փարսադան-բեգը համաձայնվեց և ստանձնեց պաշտոնը (B. A. Dorn, Beiträge zur

Geschichte der Kaukasischen Länder und Völker, aus morgenländischen Quellen. III. Erster Beitrag zur Geschichte der Georgier. Hauptsächlich nach Iskander Munschi und Geschichte der Szafiden [„Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de SPB“, VII série, t. VI, livr. 4—5, 1844, p. 431], Հմմ. Ի վ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 236—237): Նույն Փարսադանն, ըստ M. Brosset-ի (op. cit., 514), վախճանված պիտի լինի 1703 թվին 77 տարեկան հասակում:

Հայաստանի և հայերի մասին տվյալները Փարսադանն ամփոփած ունի գլխավորապես «Վրաստանի պատմություն» յերկի մեջ, վորը նրա գլուխ գործոցն է, մասամբ էլ «Ոսմանցոց թագավորների պատմության» մեջ: Առաջինը դեռ ամբողջապես հրատարակված չէ. նրա միմիայն վերջին՝ չորրորդ մասը նախ հրատարակեց Դ. Չուբինով մի փոքր կրճատված՝ «Քարթլիս Յխովրեբա», հ. II, ՍՊԲ 1854, էջ 517—569. Նույնը ֆրանսերեն թարգմանությունը M. Brosset-ի՝ Histoire de la Géorgie, II partie, 1 livr., SPB 1856, p. p. 514—515. ապա յերկրորդ անգամ հրատարակեց լրիվ՝ կցելով յերրորդի մի մասն էլ՝ ըստ Վրաց Պատմա-Ազգագրական նախկին ընկերության հավաքածուի № 2140 ձեռագրի՝ Սարգիս Կակաբաձեն. «Փարսադան Գորգիշանիձեյի պատմությունը», — „Bulletin Historique“, վրացերեն, Տփղիս 1925 թ., հ. II, էջ 198—320 (բնագիրը՝ 209—316), նաև առանձին արտատպությունը, Տփղիս 1926, էջ XIII + 112 (բնագիրը՝ 1—108): Իսկ «Ոսմանցոց թագավորների պատմությունն» ի թիվս Փարսադանի մասը յերկերի և, ի միջի այլոց, «Վրացերեն-արաբերեն-պարսկերեն բառարանի», հրատարակել է Մ. Ջանաշվիլին՝ «Փարսադան Գորգիշանիձեն և նրա յերկերը», վրացերեն, Տփղիս 1896, էջ 72—78:

Փարսադան Գորգիշանիձեյի «Վրաստանի պատմության» հիմնական ձեռագիրը, վոր գտնվում է Լենինգրադում՝ Դիտտլթյանց Ճեմարանի Արևելագիտության Ինստիտուտի (նախկին «Ասիական Թանգարանի») Georgica № 6-ում, իրոք, մի քանի մասից է բաղկացած, վորոնց ընդհանուր բնութագիրը տալիս է Ի վ. Ջավախիշվիլին (op. cit., 234—251):

Նայած թե վճռադրյալները վրա յե հիմնում հեղինակն իր պատմությունը, նրա յերկասիրությունը, —ասում է Ի վ. Ջավախիշվիլին (ib., 240), — կարելի չէ չորս մասի բաժանել: I—Վրաց և Հայոց դարձից սկսած մինչ Թամարի թագավորությունը

(IV—XIII դ. դ.), II—Թամարից սկսած մինչ Լանգ-Թեմուր (XIII—XIV դ. դ.), III—Լանգ-Թեմուրից սկսած մինչ 1636 թ., և IV—1636—1696 թ.: Այս վերջին՝ IV մասն է, վոր հրատարակել է Դ. Չուբինով, իսկ Մ. Կակաբաձեն՝ յերրորդի մի մասը: Ի վ. Ջավախիշվիլին վաղուց պատրաստած ունի տպագրություն III մասն ամբողջապես:

Սոսկելով Փարսադանի «Վրաստանի պատմության» զանազան մասերի մասին, վորոնք տարբեր արժեք ունին՝ նայած թե ինչ աղբյուրների վրա յեն հենվում և վորպես են գրված, ի նկատի պիտի ունենալ հետևյալը:

«Առաջին մասը... գլխավորապես բանավոր և «լսած» տեղեկությունների վրա յե հիմնված և այս պատճառով նա հեքիաթային ընույթ է կրում, քանի վոր նրա յերկու գրական աղբյուրներն ևս, ինչպիսի յեն, որինակ, Հայոց պատմությունն և Սոսրովի ու Շիրինի զրույցն, ավանդությունների վրա յեն հիմնված» (Ի վ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 243): «Քանի վոր Փարսադան Գորգիշանիձեյից առաջ այս շրջանի մասին արդեն գոյություն ունեյին, համեմայն դեպս ավելի լավ, իսկ VIII—XII դ. մասին արժեքավոր պատմական յերկասիրություններ, այս պատճառով Գորգիշանիձեյի գրվածքի այս առաջին մասն, — ըստ Ի վ. Ջավախիշվիլի իրավացի գնահատման (ibid.), — վոչ մի նշանակություն չունի և վոչ էլ ժամանակակցի համար է ունեցել: Անալի՝ զարմանալի տգիտությունը լի այս մասը ֆնասից զատ ընթերցողին վոչ մի ոգուտ չեր տա: Այն միմիայն մի բանով է ուշադրավ. յեթե այսպիսի մի բարձրաստիճան և թագավորին մերձակա ծառայողն ու պատմիչն, ինչպիսին յեր Փարսադան Գորգիշանիձեն, այսպես խառնախորտիկի նման ուներ խառնած հայրենի յերկրի անցյալն ու անցքերն, այսպես հեքիաթաբար ուներ ներկայացրած այն, իսկ վրացական լավագույն պատմական աղբյուրները վոչ միայն կարգացած, այլև նույնիսկ աչքով տեսած չունեն, ֆնացած ժողովուրդը, սովորական, միջակ կարողության և ուսման տերն՝ էլ լինչ պատկերացում պիտի ունենար: Ի հարկե, վոչ մի... Այս բանը պարզ ապացուցում է Փարսադան Գորգիշանիձեյի աշխատության առաջին մասը»:

«Յերկրորդ մասը, — նույն Ի վ. Ջավախիշվիլի հետազոտության համաձայն (op. cit., 242—244), — ամբողջապես հենված է Քարթլիս-Յխովրեբայի վրա: Այստեղ հեղինակն իր աղբյուրին է հետեւում, և բնագրի բովանդակությունն յերբեմն մոտավորա-

պէս ունի առաջ բերած, յերբեմն՝ ավելի ռամկորեն»։ Իսկ «ընդհանրապէս, այս՝ յերկրորդ մասն ել պատմության համար վոչ մի նշանակութիւն վոչ ունեցել եւ և վոչ ել ունի, քանի վոր լաւագոյն արժեքի բնագիւղը նրա աղբյուրի՝ հասել եւ մեզի»։

Համեմատաբար արժեքավոր եւ, ըստ Ի վ. Ջավախիշվիլի, պատմության յերրորդ մասը, վորը «XIV—XVII դարերին եւ վերաբերում», քանի վոր «հենց այս շրջանն եր, վոր չեք նկարագրված Գարթլիս-Յիսովբեայի մեջ մինչ Վախտանգ VI-ը [և] հենց այս շրջանն եր, վոր Վախտանգ թագավորի կողմից ժողոված գիտնականների հետազոտության առարկան եր կազմում։ Հետևապէս Փարսաղան Գորգիշանիձեն եւ Վախտանգյան հանձնաժողովն այս տեսակետից միևնույն նպատակն են ունեցել՝ վերականգնել Վրաստանի պատմութիւնը» (ibid., 249)։ «Ինչպէս կատարեց Փարսաղան Գորգիշանիձեն իր պարտականութիւնը։ Վոչ մի վրացական աղբյուր եւ վավերագիր, վորի գտնելը հեշտությամբ կարող էյին Վախտանգի գիտնական մարդիկն եւ իրոք ձեռին ել ունեյին, նա (Փարսաղան) Սպահանում չուներ։ Այս պատճառով Գորգիշանիձեն այս շրջանն եւ կամ համաձայն բանավոր ավանդութիւնների պիտի գրեր, — հապա նրա յերկասիրութիւն այս մասն ել իր նշանակութիւնն կկորցնէր, — կամ թե չե պարսկական պատմական աղբյուրներից պիտի քաղեր բոլոր տեղեկութիւններն, ինչ վոր Վրաստանի վերաբերյալ այնտեղ կգտնվեր։ Բարեբաղդաբար, Գորգիշանիձեն այս յերկրորդ ճանապարհով գնալն եւ գերադասել» (249—250)։ «Նրա տեղեկութիւնները քաղված են գլխավորապէս Միրոն Հուսեյնի եւ Իսկանդեր Մուշեղի յերկասիրութիւններից։ Ընդ սմին, նա հաճախ բառացի յե թարգմանում բնագիրը։ Նրա ժողոված տեղեկութիւններն ընդարձակ եւ նոր նյութեր են տալիս Վրաստանի պատմութիւնն այնպիսի՝ մթությամբ պատած շրջանի մասին, ինչպիսին յեն XIV—XVII դարերը» (եջ 250)։

Յեկա առավել արժեքավոր եւ Փարսաղան Գորգիշանիձենի վերջին՝ չորրորդ մասը, վորը պարունակում ե 1636—1696 թ. թ. անցքերի նկարագրութիւնը, վորը նա գրի յե առել իրել ժամանակակից եւ ակնադետ, քանի վոր հենց ինքն այս առթիւլ ասում ե. «Յես, Փարսաղանս, ասում եմ այս. ճշմարիտ աստվածն վկա. տաս քարեկան հասակից սկսած մինչ յոթանասուն տարին ինչ վոր ինձ պատահել եւ և արժանի յե գրոց մեջ գրելու համար, ճշմարիտն այս ե» (հմմ. Ի վ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235)։

Զնայած այն հանգամանքին, վոր Փարսաղան Գորգիշանիձենի

«Վրաստանի պատմութիւն» ա. մասը լուրջ պատմական յերկասիրութիւն տպավորութիւն չի թողնում, այլ առասպելի բնույթ ե կրում, այնուամենայնիւ այն առանձնապէս հետաքրքիր ե հայագիտական տեսակետով, քանի վոր պարունակում ե, ի միջի այլոց, Հայոց դարձի պատմութիւնն ու Սոսրովի ե Շիրինի զրույցն ամենայն մանրամասնությամբ, վորը հեղինակը գրի յե առել գըլ-խավորապէս բանավոր ավանդութիւններն հիման վրա, մասամբ ոգտագործելով (Հայոց դարձի վերաբերմամբ), ինչպէս մենք պարզած ունինք, եւ գրավոր աղբյուրները, բայց այլանդակ ձեւով (Ագաթանգեղոս, Սորենացի, Դաշնաց Թուղթ, Վարդա Սաչի պատմութիւնն ըստ «Յայսմաւուր»-ի ևն)։ Այս նյութից Հայոց դարձի պատմութիւնը մենք ամբողջական թարգմանությամբ դնում ենք ստորեւ, իսկ Սոսրովի ե Շիրինի զրույցը, վորն ավելի գեղարվեստական քան պատմական յերկի նշանակութիւն ունի, տանում ենք IV հատորն, ուր, ի միջի այլոց, ամփոփած կունենանք համապատասխան նյութեր վրացական գեղարվեստական գրականութիւնից ու բանահյուսութիւնից։ Բացի դրանից, ներկա հատորում մենք տալիս ենք մի կտոր՝ քաղված նույն Ա. մասից՝ Բագրատունյաց ծագման վերաբերյալ։ Իսկ նույն Ա. մասի մնացած նյութն, ինչպէս ե Բ. մասի ամբողջ նյութը մենք դիտմամբ բաց ենք թողնում, քանի վոր այն լոկ կրկնութիւն ե Քաթլիս-ցեորեբայի մեջ ներմուծած յերկերի հայտնի տվյալներին, վոր մենք արդեն տված ունինք ներկա հատորիս սկզբնական գլխերում։ Իսկ ինչ վերաբերում ե յերրորդ և չորրորդ մասերին, վորոնք նախորդ մասերի հետ համեմատած ավելի արժեքավոր են, այն մենք ոգտագործած ունինք ինչպէս հարկն ե։

Քաղվածքների թարգմանութիւնը «Վրաստանի պատմութիւն» Ա. անտիպ մասից մենք կատարած ունինք անմիջապէս Լենինգրադի Գիտութիւնաց Ճեմարանի Արևելագիտական Ինստիտուտի (նախկին Ասիական Թանգարանի) Georgica № 6 ձեռագրից (in folio՝ շքեղ կազմով, վորը հետեյալ փոսկեզոծ մակագրութիւնն ունի. „Исторія Грузии собранній Фарсадана Георги Джанизева“), նաև Գ. ե Դ. մասերից՝ համաձայն Ա. Կակաբաձեյի հրատարակութիւն՝ «Փարսաղան Գորգիշանիձենի պատմութիւնը», Տփղիս 1926, եջ 93—106 ե 1—92, իսկ քաղվածք-

ները «Ոսմանցոց թագավորների պատմութիւնից» համաձայն Մ. Զանաշվիլի ու հրատարակութեան՝ «Փարսադան Գորգիջանիձէն և նրա յերկերը», էջ 72—78*.

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, վոր Փարսադան Գորգիջանիձէյի Պատմութեան Ա. մասից քաղած [1—9] գլուխները, վոր վերաբերում են «Հայոց դարձի» պատմութեան և հատկապես Տրդատին, Հռիփսիմեյին, Գրիգորին ևն, բացի նրանից, վոր տենդեցիող են, նաև ըստ եյության ամբողջապես առասպելի բնույթ են կրում:

* Փարսադան Գորգիջանիձէյի մասին տես, ի միջի այլոց. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ, — «Գեղարուեստ» VII, Տիփ. 1922, էջ 44—45:

Զարմանալի զուգահիշումը վրան Փարսադան-բեկ վորոշ դեր է խաղում Վրաստանի պատմութեան մէջ XVIII դարու սկզբներին: Բայց այդ Փարսադանը Տիփլիսեցի յե՛ ազգանունով Ղուզանենց, վորին ուս պատմաբան Ս. Սողովիլը «Форседан-бек» է անվանում. Տես. С. Соловьев, История России с древнейших времен, т. XVIII, М. 1868, стр. 31. Մերոպ եպիսկոպոս [Տէր-Մովսիսեան], Զաքարիա նկարչի ձեռագիրը և Դավիթ-բէկի մասին յիշատակաբան, — «Բանբեր էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի», I—II, 1922, էջ 135. Լեո, Պոլշայական կապիտալ, Յերեվան 1934, էջ 265: Հետևապես, այդ յերկու Փարսադաններին չպետք է շփոթել իրար հետ:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Ա. ՄԱՍԻՑ¹

[1.] ԱՅՍԵՂ ՓՐԱՆԳՍԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՏՐ
ՀՈՒՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՈՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻ) ՈՒ ՆՐԱ
ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) թողեց աշխարհիս հաճույքներն ու թագավորութիւնն և քառասուն անբիծ կանանց հետ հանդերձ յալ աշխարհն վորոնելու յեկավ (յեկան) Հայոց յերկիրը (սոմեխ-նեքի թագավորութիւնը): Նրանք յեկան Վաղարշապատ (Վաղարշափաթ) քաղաքն՝ Տրդատ (Տրդադ) թագավորի հողը (յերկիրը), այնտեղ, ուր այժմ Եջմիածնի (Եջմիածինի) յեկեղեցին է գտնվում (կանգուն է), և ուր հայոց (սոմեխների) պատրիարքի [աթոռա]-նիստն է: Յեվ այս կանանց պատմութիւնը** ստորև կգրվի, թե ինչպես անարդարացի կերպով նահատակվեցան իրենց ուղեկիցներով հանդերձ: Այն կինը, վորը վիրապի (հորի) մեջ Գրիգորին հաց ու ջուր (ջուր ու հաց) եր հասցնում՝ հապաղելով՝ ժամկետն անց յեկավ և յերկար սպասելուց հետո նույնպես հաց ու ջուր (ջուր ու հաց) բերեց և վիրապի (հորի) մեջն իջավ. իսկ Գրիգորը վիրապից (հորից) ձայն տվեց. «Մեզ ինչո՞ւ մոռացար»: Նա այսպես զեկուցեց. «Անիծյալ է Տրդատ թագավորը, վորն այսպիսի անարդար և անիրավ գործ կատարեց, վոր ամբողջ այս յերկիրն այն ամենից, ինչ վոր կատարվեց, զթութիւնից և կարեկցութիւնից լաց է (են) լինում»: Այն կանանց գործն ամբողջապես Գրիգորին զեկուցեց: Նա ևս հույժ վշտացավ և այն կնոջը ձայն տվեց. «տակավին կենդանի յե՞ այն խողը»: Բավական եր, վոր նա այս ասեր, յերեք որ անց Տրդատը խող դարձավ և զահնկեց յեղավ (զահից վայր ընկավ) և նրա ծառաներն (հպատակներն) ու իշ-

* Բնագրում՝ ամբավի (հմմ. հայերեն «համբավ» բառը):

** Նույնը:

պատմում [և] քարոզում: [Յեւ] բոլորը փառաբանեցին աստծուն՝ իբրև ստեղծողին, ու նրա սրբերին: Այն որը բոլորը սուրբ Գրիգորի ձեռք մկրտվեցան: Յեւ ջրից դուրս գալով՝ բոլորը հարյուր քսան հազար եյին, և բոլորը սպիտակ շորեր հագան: Սրանից հետո սուրբ Գրիգորը սկսեց յերկրներ շրջել, ամեն տեղ շինել տվեց յեկեղեցիներ և քարոզությամբ [նոր] կրոնը ներմուծեց, մեռն տվեց [հայերին]²:

[2.] ՀՌՈՍԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ (ԿՈՍՏԱՆՏԻՆ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԱԼՈՒ ՈՒ ՆՐԱ (ՆՐԱՆՑ) ԳՈՐԾԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Տրդատի (Տրդադի) թագավորության տաճակյոթ տարին լրանալուն պես լուր (ամբավի) հասավ, վոր Հռոմի Կոնստանդին (Կոստանտին) թագավորը քրիստոնյացավ: Այս լուրը շատ դուր յեկավ Տրդատին (Տրդադին) ու Գրիգոր Աստվածաբանին (sic)**: Յեւ Յերեմիանի յերկրից (sic) վաթսուն հազար մարդ յերեք տարվա պաշարով ու ռոճիկով, ձիով, գնաքով ու շորով ապահովված՝ իրենց հետն տարան Տրդատ (Տրդադ) թագավորն ու Գրիգորը մեծ ընծաներով հանդերձ՝ բազում զանձերով, ձիր ու պարզկնեքով (փեշքաշով), և գնացին Հռոմ (Ոհոմ?) Կոնստանդին (Կոստանտին) թագավորի տեսության: Հենց վոր վերջինիս զեկուցին, վոր հայոց (սոմեխներ) թագավորը ձեր տեսության ե (են?) յեկել վաթսուն հազար մարդով և Գրիգոր Աստվածաբանն (sic)*** ել առաջնորդում ե նրանց, հրաման յեղավ Կոնստանդին (Կոստանտին) թագավորից և Պետրոս (Պետրե) պապից՝ իրենք իրենց զորքով ընդառաջ գնան նրանց: Յերեք յերկրքյան թագավորներն ու հայրապետներն իրար տեսան, հույժ հավանեցին (սիրեցին) Տրդատի (Տրդադի) ու Գրիգորի հեղությունը և սրանց քրիստոնյանալով ուրախ եյին, քանի վոր վաթսուն հազար մարդով յերեք տարի ժամանակով այսպես տքնել եյին մի տեսության համար. և ինչ աշխարհս հիմնավորվել ե, այսպիսի գործ ուրիշ վոչոք չի կատարել, վոր Հայքից (Սոմխիթից) վաթսուն հազար մարդով Հռոմ զան քրիստոնեյությունն ուժեղացնելու նպատակով: Յեւ

* Բնագրում՝ ամբավի, հմմ. սույն հատորի եջ 89, ծանոթ.:

** Ուզում ե ասել՝ Լուսավորչին:

*** Տես նախորդ ծանոթ.:

ինամիշարար և յեղբայրաբար յերգեցին և բազում թանկարժեք պարզկնեք նրանց (հայերին) ել մատուցին: Վաթսուն հազար մարդկանց վեց ամիս հյուրասիրեցին: Ինչ վոր [հայերն] ուզում եյին, [յերեք] մերժում չեյին ստանում. [ամեն ինչ] տալիս եյին նրանց (հայերին) անհաշիվ: Բազում զանձեր մատուցին Տրդատ [Տրդադ] թագավորին, և նմանապես սուրբ Գրիգորին մատուցին պատրիարքական զգեստն և գլխին դրին ականակուռ թագը, և ականակուռ խաչն ու գավազանն ել տվին ձեռին: Յեւ Կոստանդնուպոլսից (Կոստանտինոպոլսից) հայսկույս [բոլոր կողմերում] պապը նրան իրեն փոխանորդ-պատրիարք ձեռնադրեց և շնորհեց նրան իրավունք ապաշխարանքի ու նզովքի, այնպես վոր ում թողություն տա, կապաշխարվի, և ումն [եւ] ճշմարիտ դատաստանով նզովե, անիծյալ կլինի: Այսպես հարստացյալ՝ ճանապարհ գցեցին նրանց: Խաղաղ և ուրախ վերադարձան իրենց պետությունն, և ուրախություն ընկավ [նրանց] յերկրում: Բազմեցին իրենց զանի վրա [և] սկսեցին ճշմարիտ կերպով [կառավարել], յերկրը [վերա]շինեցին. և հենց վոր յերկրը խաղաղվեց, Տրդատը (Տրդադը) զորքն ու թագավորական տունը կարգավորեց. ապա ցանկացավ իր հոր արքայն վերծն հանել Արտաշի (Արտաշի) փոխարեն Շապուհ (Շափր?) թագավորից³:

[3.] ԱՅՍԵՂ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ [ԻՐ] ՀՈՐ ԱՐՅԱՆ ՎՐԵԺՆ ՀԱՆԵԼՈՒ* ԱՐՏԱՇԻ (ԱՐԴԱՇԵՐԻ) ՎՈՐԴԻ ՇԱՊՈՒՅԻ (ՇԱՓՈՒՐԻ) ՎՐԱ

Այս ժամանակ Արտաշի (Արդաշի) վախճանված եր: Նրա վորդի Շապուհին (Շահուրին) թագավոր կացուցին: Տրդատը (Տրդադը) մեծ զորք ժողովեց, Շապուհի (Շահուրի) դեմ յեկավ և ավերեց նրա յերկրն՝ ամայի դարձնելով քաղաքներն ու քանդելով բերդերը: Այս լուրը կուսակալները շտապով ծանուցին թագավորին, [այն ե]՝ վոր Տրդատը (Տրդադը) մեծ զորքով հարձակվել ե ու ավերել յերկիրը: [Շապուհը] շտապեց, ամեն տեղից զորք վել ե ու ավերել յերկիրը: [Շապուհը] շտապեց, ամեն տեղից զորք ժողովեց և գնաց ընդդեմ [Տրդատի]: Յեւ հանեցին զորք յերկու կողմից և կազմեցին ռազմեր, նշանակելով աշակողմյան ու ձախակողմյան և առաջապահ ու վերջապահ [գնդեր]: Յեւ սկսվեց պայքար... Շապուհը (Շահուրը) [ստիպված յեղավ] փախչել, իսկ

* Բնագրում՝ վորոնելու:

Տրդատին (Տրդադին) իրավամբ տրվեց [իւր] հոր արքան [վրեժն] հանեւն [ու] հաղթելը: Յեւ փախաւ Շապուհն (Շահփուհն) և նրա զորքը. և հայոց (սոմեխների) զորքը հետամուտ յեղավ՝ ամենուրեք գրավելով բերդեր ու քաղաքներ: Յեւ Տրդատը (Տրդադը) հետամուտ յեղավ մինչ Հնդկաստան նահանջող Շապուհին (Շափուհին): Յետևից ընկան, և Իրանի յերկրում ել վոչ մի տեղ չբնաց, վոր նա չգրավեր. և ամեն տեղ իւր մարդկանց նշանակեց թագավոր ու իշխան, և ինքն իւր աթոռանիստն (թախտն) վերադարձավ: Ապա նրա (Տրդատի) մոտ դեսպաններ յեկան Շապուհից (Շափուհից) աղաչանքով, բայց նա ունկնդիր չեղավ, և դեսպանները հուսահատ վերադարձան: Շապուհը (Շափուհը) հույսը կրտրեց և այլ ձանապարհով, Կոնստանդին (Կոստանտիլ) արքային դեսպան ուղարկեց աղաչելու և շատ ձիւր (նվերներ) ուղարկեց և նամակ գրեց, վոր միջնորդ հանդիսանա [նրա ու] Տրդատի (Տըրդադի) միջև և հաշտեցնի նրանց, վորպեսզի [Տրդատը] սրանից ել ավել չավերի նրա (Շապուհի) յերկիրը: Կոնստանդին (Կոստանտիլնե?) արքան այսպես գրեց Շապուհին (Շահփուհին). «Յեթե դուք հաշտվել եք ուզում, պահ տվեք ինձ Դավիթ մարգարեյի թագը, վորը ձեր գանձարանումն ե պահվում, վորպեսզի նրա տեսակ մի թագ շինել տամ ինձ համար, և ձեր թագն ելի ձեզ կվերադարձնեմ: Յես իմ թագը նրա հորինվածքով պիտի շինեմ: Այս՝ Դավիթ թագավորի թագն՝ առաջներում, յերբ Նաբուքոդոնոսոր (Նոփոքոնե?) Բաբելոնի* արքան Յերուսաղեմն ավերեց, այնտեղ գտավ և նրանից հետո այն ժառանգությամբ Իրանի արքաներն ունեյին»: Յերբ կայսեր պատասխանն ու թագ խնդրելը Շապուհին (Շափուհին) զեկուցին, վերջինիս այս դուր յեկավ, և նա վստահելի մարդու ձեռքով ուղարկեց այն թագը կայսեր: Կայսրը՝ տեսնելով թագը՝ չափազանց հավանեց այն. և հրավիրեց լավ վարպետներ, վորոնց ձեռը գցեց թագը և հրամայեց նրանց մի այսպիսի թագ շինել, այնպես վոր վոչոք չկարողանա ասել վո՞րն ե նոր և վո՞րը՝ հին: Վարպետները սկսեցին շինել և այնպես շնորհքով շինեցին, վոր հին և նոր թագերը բերողի առաջն դրին և ասացին. «Քո բերածն ելի յետ տան»: Սա նորը վերցրեց և հինը թողեց: Յեւ Կոնստանդինն (Կոստանտիլնե) ել այս եր ուզում: Ապա [Կոնստանդինը] դեսպան ուղարկեց և Տրդատ (Տրդադ) արքային ու Շապուհին (Շահփուհին) հաշտեցրեց:

* Բնագրում՝ Բաղդադի: XVII—XVIII դ. դ. վրաց աղբյուրներում Բաբելոնի փոխարեն սովորաբար Բաղդադ ե գործածվում:

[4.] ԱՅՍՏԵՂ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՀՆ ՅԵՎ ՆՐԱ ՎՈՐԴՈՒ՝ ԽՈՍՐՈՎԻ՝ ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԱԼԸ

Տրդատը (Տրդադը) վաթսուն վեց տարեկան վախճանվեց: Նրա վորդին Հոռմի (Հոռոմի) արքայի աջակցությամբ դարձավ թագավոր. իննը տարի թագավորեց: Շարդիդը (sic) սրա ձին եր և Շիրինն ել սրա աղջիկն եր. զավակները փոքր ֆնացին. և խոսրովը վախճանվեց և թագավորում եր նրա քույր Մահրանուն (Մահրանուն) (sic): Շարդիդի և Մահրանուի ու Շիրինի պատմությունն ու գործերը, [նաև] Իբանի խոսրով թագավորի Շիրինի վրա սիրահարվելը տես ներքև: Իբանի թագավորները [ցանկ]ում դասված ե (գրվում ե). Մահրանուն (Մահրանուն) Տրդատի (Տրդադի) աղջիկն ե և խոսրով յերկրորդ թագավորի քույրը: Յեւ խոսրովից հետո նրա վորդի Տիրանը (Տերանը) թագավորեց: Սա ևս յերկու վորդի թողեց. մեկի անունն եր Արշավիր (Արշվիր) և մյուսինը՝ Վաղարշակ (Վաղար շափաթ): Արշավիրն (Արշվիրն) [իւր] հորից հետո թագավորեց. իշխեց քսան տարի: Սրանից հետո սրա վորդի Պապին Ներսես հայրապետը* թագավորեցրեց, [և Պապը թագավոր դարձավ] նրա (Ներսեսի) վկայությամբ: [Իսկ Պապը] սպանեց մեծն Ներսեսին՝ սուրբ Դրիգորի ազգականին: Սա (Պապը) վատաբարո յեր: [Ներսեսը] սրան արգելում եր [վատ բաներ անել], և նա չեր հրաժարվում այդ անելուց: Յեւ լավ բաներ սովորեցնելու համար [Պապը] Ներսես պատրիարքին թույնով մահացրեց: Հենց վոր Հոռմի մեծ արքա Թեոդոսը (Թեփոթոսը) լսեց այս լուրը՝ պատրիարքին թույնով մահացումը, ձերբակալել տվեց հայոց (սոմեխների) արքային և նրան ել սպանել տվեց և արքայությունն Արշակունյաց շառավիղ Վարազդատին (Վարազային) տվեց: Սա (այստեղ) Վարազդատը (Վարազան) յոթը տարի իշխեց հայոց (սոմեխների) յերկրում և գնաց կայսեր մոտ ու Իրանի արքա Շապուհի (Շափուհի) հետ սկսեց բանակցել՝ այսպես ասելով. «Յեթե ձեր քրոջն ինձ կտաք [ի կնություն], յես ել [ձերը կլինեմ] և իմ յերկիրն ել ձերը կլինի: Վոմանք ծառաներից (հպատակներից)՝ յերկմիտ լինելով՝ այս լուրը ծանուցին կայսեր: Վերջինս զորք կանչեց, և խաբուսիկ կերպով տարան Վա-

* Բնագրում՝ «հալրապիտ» բառն ե, վորը հայերենի վրացերեն տրանսկրիպցիան ե Տփղիսի հայերի արտասանությամբ:

բազմաթիվ (Վարադաթի) և սպանեցին: Սրա սերունդն էլին յերեք յեղբայրներ. սրանց իշխեցրեց. մեկը անունն եր Պապ, մյուսինը Արշակ, յերրորդինը Վաղարշակ (Վաղարշաթ): Այս պահին Հռոմի արքա Թեոդոս (Թեվաթորս) վախճանվեց: [Յեվ] մինչ այս հայոց (սոմեխներ) արքաներն ու կաթողիկոսները Տրդատից (Տըրդադից) և Գրիգորից հետո Հռոմի արքային ու պապին հնազանդ էլին: [Իսկ] նրանից հետո, ինչ Թեոդոս (Թեվաթորս) կայսրը վախճանվեց, Իրանի արքայի հրամանով իշխեցին [Արշակունիք]: Թեոդոսից (Թեվաթորսից) հետո հայոց (սոմեխներ) յերկրում իշխեց Շապուհը (Շափուրը)՝ Արշակունյաց շառավիղը:

[5.] ՅԵՐՐՈՐԴ ԽՈՍՐՈՎԻՆ ԻՇԽԵՑԻՆ

[Այս Շապուհը] կարճ ժամանակ տիրեց և սա ել սխալմունք գործեց, և սրան ձերբակալել տվեցին ու գերի տարան: Յերե Շապուհին (Շամփուրին) իշխեցրին, այն ժամանակ Իրանի արքա յերրորդ Շապուհը (Շամփուրը) վախճանվեց, և նրա յեղբայր Զաքիին (sic) թագավորեցրին. և սա ել իր վորդի Շապուհին (Շահփուրին) թագավորեցրեց հայոց (սոմեխների) յերկրում. վեց տարի կացավ Զաքիին՝ Իրանի արքան, ապա մեռավ: Նրա վորդին՝ հայոց (սոմեխների) արքան՝ հենց վոր լսեց իր հոր մահվան մասին, թողեց հայոց (սոմեխների) թագավորութունն և գնաց՝ [իր] հոր գահի (թախտի) վրա բազմելու (թագավորելու). և հայոց (սոմեխների) տերութունն յերեք տարի անտեր եր: Յեվ Սահալ պատրիարքն Իրանի արքայից խնդրեց հայերի (սոմեխների) համար թագավոր [նշանակել]: Շապուհը (Շափուրն) իր վորդի Վահրամին (Վարամին) հայոց (սոմեխների) տեր նշանակեց (տվեց), սակայն հայոց (սոմեխների) իշխանները՝ չընտելանալով նրա հետ՝ չուղեցին նրան ու վռնդեցին: Կրկին մնաց հայոց (սոմեխների) տերութունն անտեր՝ յերեսուն տարի: Արշակունյաց հարստութունը (տոհմը) բնաջինջ յեղավ, [նաև] նրանց թագավորութունը: Մինչ այս հայերի (սոմեխների) և վրացիների (քարթվեխների) վրա թագավորում էլին Արշակունյաց շառավիղները, և այդ ժամանակ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնն եր համարվում (գրվում) յերեք հարյուր յերեսուն և վեցն⁵ Արշակունիներից հետո: Արշակունիներից հետո [ամբողջ յերկիրն] այս ծովից մինչ այն ծովը Բագրատունիները գրավեցին: Են գլխից Աշոտը (Աշոթանը) տիրեց, հինգ տարի լավ տիրեց և վախճանվեց: Ապա տի-

րեց Աշոտի (Աշոթանի) վորդի Սմբատը (Սունբատը). սա քսան և չորս տարի տիրեց, և սա ել վախճանվեց: Յեվ սրա յեղբորորդի Աշոտը (Աշոթան) տիրեց. սա յոթը տարի տիրեց, և սա ել վախճանվեց: Ապա տիրեց Աշոտի (Աշոթանի) յեղբայր Աբասը (Աբազը); և սա քսան և չորս տարի տիրեց: Յեվ սրա տերության [որոք] շենացավ հայոց (սոմեխների) տերութունը: Յեվ սա շինեց Սանահնի ամենասրբունու տաճարն և այլ շատ բարություն և վորդորմություն արավ: Յեվ սրանից հետո սրա վորդի Աշոտը (Աշոթանը) տիրեց, և սա ել բարվոք տիրեց քսան և հինգ տարի, ապա վախճանվեց: Յեվ սրա վորդի Սմբատը (Սունբատը) տիրեց, և տիրեց տասն և յերեք տարի ու վախճանվեց: Յեվ սրանից հետո սրա քեռորդի Մուշեղը (Մուշիեղը) տիրեց, տասը տարի տիրեց և մեռավ: Սրա վորդի Աբասը (Աբազը) տիրեց, տասնումեկ տարի տիրեց, և վախճանվեց: [Յեվ տիրեց]... և ապա վախճանվեց: Յեվ տիրեց Սմբատի յեղբայր Գագիկը (Գոգին). սա տիրեց տասնևյերկու տարի և վախճանվեց: Յեվ սրա վորդի Սմբատը (Սունբատը) տիրեց հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի չորս հարյուր վաթսուն և չորսին⁶: Մինչ այս վերոհիշյալ տերերը հայեր (սոմեխներ) էլին: Ամենից առաջ Քարթլիի տեր (sic) Իվանեն վրացի դարձավ, և տիրեց յոթը տարի, և վախճանվեց. և վրացիք իրենց կրոնի ծիսակատարությամբ հանձնեցին նրան հողին: Յեվ սրա վորդի Գեորգին (Գիորգին) տեր դարձրին, և սա լավ կառավարեց յերկիրը Վրաստանի և իրենն ել: Սա իր կենդանության որոք իր վորդի Դավթին տվեց [յերկիրն] և սա շինեց շատ տաճարներ և վանքեր, և կոչվեց Դավթի Շինող. քսան և հինգ տարի թագավորեց, և վախճանվեց և իրեն իսկ [ձեռա]կերտ խախուլի [աստվածածնա] Գեթաթում թաղվեց: Յեվ սրա վորդի Գեորգը (Գիորգին) թագավորեց, և ուր ել սրա հայրը շենք եր սկսել կառուցել և անավարտ թողել՝ տաճարներ թե վանքեր, սա վերջացրեց և նշանակեց յերեցներ-վարդապետներ... և վախճանվեց: Յեվ սրա վորդի Դեմետրը (Դեմետրեն) տիրեց, և սա շինեց Մետեխի տաճարը... Յեվ սրա վորդի Դավթի տիրեց՝ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի յոթը հարյուր քառասուն չորսին⁷: Մինչ այս ժամանակ հայերից (սոմեխներից) հետո տիրում էլին վրացիության մեջը (sic). յերեցն ուժեղ թշնամուց շատ անգամ (sic) անտեր են մնացել և ցիբ ու ցան յեղել՝ կազմելով յոթն [իշխանություն] (?): Վերոհիշյալ թագավորներն յերեք հարյուր քսան տարի յեն տիրել: Մինչ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի յոթը հարյուր քառասուն յերկու թվա-

կանը⁸ վերոհիշյալ տերերն են տիրել: Սակայն սրանցից հետո բաժանման առաջ և հետո ել շատ Բագրատունիներն են տիրել, վորոնց բոլորի գործերն ու անուններն և ծագումն (հայր և վոր-դիուկություն) և նրանց ժամանակն և նրանց հայրերի անունները մասամբ չեմ գտել և մասամբ ել, ինչ գտել եմ, ստորև կգրվի աս-տուծով⁹:

[6.] ՓՐԱՆԳՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՏՐ ՀՈՒՓՍԻՄԵՅԻ
(ՀՈՌՈՍ-ՍԻՄԵՅԻ) ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՍՈՒՐԲ
ՆՈՒՆԵՅԻ (ՆԻՆՈՅԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Ավելի վերևն և [այս] պատմությունը^{**}, բայց այստեղ ել վո-չինչ չի խանգարի [գրել], այն պատճառով, վոր նախ մեծն ար-քա-կայսեր դստեր Վաղերիա (Վեղեթո) թագուհուն ենք հիշում, նրա բարեքններն ու աստված[ասիր]ությունը ... [վորը] Պետրոս առաքյալի քարոզչությամբ քրիստոնեյացավ, յեկավ Յերուսաղեմ աղոթելու.... Սուրբ Հակոբի յեղբորից ստացած ունեք կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը, [վորը] հասցրեց Հռոմ (Հոռոմ), և այնտեղ մնաց, ուր նրա վորդիք ու սերունդը հասան մինչ սուրբ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն): Այս Վաղերիա (Վեղաթո) թագուհին քրիստոնյաներից եր ծնված: Սա թողեց հարսնությունն և յերկ-րիս բարեքններն, ու սքեմ հագավ և խուովեց անցողական [կյան-քից], և նրա վորդին դիմեց կանանց ու կուսանց, նամանավանդ ամենասրբուհի Մարիամին ու նրա յեկեղեցուն: Յեվ այնտեղ նրան հանդիպեց, իբրև ծնող մայր, Գայանեն՝ աստվածային գոր-ծոց ուսուցանող կինը:.... Այս ժամանակ Հռոմում (Հոռոմում) նըս-տած եր Դիոկղետիանոս (Դեվա-կլիտիանե) կայսրը, [վորը] կռա-պաշտ եր: Սա ամուսնանալ (կին ուզել) ցանկացավ: Կանչեց նկա-րիչներին, վորոնց իր թագավորության [լանազան կողմերն] ուղարկեց. և ամեն տեղ այսպիսի հրաման գրեցին. «Ով վոր ան-բիծ աղջիկ ունենա, ցույց տվեք, վորպեսզի այս նկարիչներն այս-պես նրանց տեսնեն ու ամբողջ կազմվածքը պատկերագրեն [և] վորպեսզի իբրև կենդանի յերևա, վորին հարսնացու յենք ուզում»: Ուր ել գնացին, թագավորի հրամանը կատարեցին, և ամբողջ յերկիրն ու քաղաքները շրջեցին, յեկեղեցում, տանը և դաշտի

* Բնագրում՝ ամբավի: Հմմ. եջ 89, ծանոթ.*:

** Նույնը:

վրանումը նստածներին դիտեցին. և ով վոր աղջիկ ունեք, բոլո-րին կենդանի պատկերագրեցին և վորոնք՝ անբիծներն՝ անցողա-կան կյանքն ղեջեցին և աշխարհից հեռացան՝ աղերսելու ամենա-սրբուհու տաճարին, սրանց յեվս պատկերագրեցին. և վոր տա-ճարումն ել սուրբ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) մտած եր, նույն տաճարի դուռն կոտրեցին: Հռիփսիմենյին (Հոռոմ-սիմենյին) ամբողջ կազմվածքով և գեղեցկությամբ իբրև կենդանի պատկերագրեցին և ուղարկեցին թագավորին: Թագավորը հենց վոր տեսավ Հռիփ-սիմենյին (Հոռոմ-սիմենյին), վորը աշխույժ և գեղեցիկ եր, չափա-զանց դուր յեկավ: Հրաման արձակվեց թագուհու կայարանը բե-րել Հռիփսիմենյին (Հոռոմ-սիմենյին) և թագավորի հարսանիքն անել: Այս լուրը ծանուցին Հռիփսիմենյին, և նա կանչեց՝ իբր իր ծնողին՝ իր դայակ Գայանեյին և նրա դաստիարակներին (վար-դապետներին) ու կից գտնվողներին¹⁰:

[7.] ԱՅՍՏԵՂ ՀՈՒՓՍԻՄԵՅԻՆ (ՀՈՌՈՍ-ՍԻՄԵՅԻՆ) ԽՐԱՏ
ՅԵՎ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՏԱԼԸ

[Հռիփսիմեն] դայակով ու դաստիարակով և ուղեկիցներով հանդերձ այնտեղից փախավ (փախան) և հասավ (հասան) Յե-րուսաղեմ: Յեվ կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը նա կախած ունեք վզից և կանգ առավ այնտեղ, ուր [Քրիստոսի] սուրբ գերեզմանն եր: Սրանք ևս գնացին համբուրելու այն և աղոթե-լու. շատ զոհեր ընծայեցին և աղաչում էին իրենց վորդիների փրկության մասին, վորպեսզի սատանայի վորդագայթից պահպան-վեն և ծածկած մնան: Գնացին Գեթսեման (Գեսամանիա), դայակ Գայանեն սուրբ Հռիփսիմենյին (Հոռոմ-սիմենյին) ձեռից բռնեց և յերկրպագեց, և հողի վրա ընկավ, և զոհաբերեց, և սկսեց աղո-թելու-աղերսել կանանց մեջ գոված ամենասրբուհի Մարիամին, [և] արտասվալից աչքերով ու ծնկաչոք աղաչեց նրան (Մարիամին). «Հռիփսիմենյին (Հոռոմ-սիմենյին) պահիր քեզ ծառա, և վոչոքի չզիջես՝ վոչ հզոր արքաներին և վոչ ել գայթակղիչ սատանային. այս՝ մեծ արքայի դուստրն՝ անբժուկյամբ քո հարսն ու ծառան դարձրու»: Նույն գիշերն ամենասրբուհի Մարիամն յերազում յե-րևաց և այսպես հրամայեց. «Այստեղից գնացեք Միջագետք յեր-կիրն՝ Ասորիք (Ասորիստան), այնտեղ քաղաք Ուռհայում (Հու-ռապարում?) կտավի վրա պատկերագրած ե Հիսուս Քրոստոսի յերեսն, [այն ժամանակ], յերբ հայոց (սոմեխների) արքա Արգա-

ըը (Աքբարը) ստրկութեան եր կարոտ և այն կտավի վրա յերես-
սը նկարել տվեց: Հենց վոր այս յերազը տեսան, գնացին Ասո-
րիք (Ասորիստան), տեսան կտավի վրա անձեռագործ պատկերը,
հայտնապես յերկրպագեցին, շատ զոհաբերութիւն արին և այն-
տեղ ել ամենասրբունուն տեսան յերազում: [Ամենասրբունին] հրա-
մայեց. «Այստեղից գնացե՛ք հայոց (սոմեխներ)՝ պետութիւնն,
ուր սուրբ Թագետոն (Թաթետոն)՝ Հիսուս Բրիստոսի աշակերտն՝ ե
թաղած»: Այնտեղից (Ուռհայից) յեկան և հասան Վաղարշա (Վա-
րաքի) բարձր սարը. դեպի արևելք այն սուրբ սարից տեսան
(տեսավ) կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը¹¹. [ամենասը-
բունին] դարձյալ յերևաց յերազում և հրամայեց. «Յես ցանկացա
կանգ առնել այստեղ. դուք գնացե՛ք. աստված ձեզ կառաջնորդե»: Սը-
րանցից ծերերն ու տկարներն այնտեղ կենարար խաչի (ճշմարիտ
փայտի) նշանին ապավինեցին: [Իսկ] Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն)
ու Գայանեն յերեսուն և վեց քահանաներով ու վարդապետներով
և անբիծներով ու ուղեկիցներով հանդերձ հասան Վաղարշապատ
(Վաղարշաբաթ) քաղաքն, ուր այժմ Նշմիածնի (Ինչմիածինի)
տաճարն ե կանգուն Յերեանյան յերկրում. այնտեղ մի այգու
հնձանին [կից] տանն իջան. սրանցից վոմանք մի քիչ ուլունք ու
մանրուք ունեյին հետն, հաց առնելու գնացին, առան և բերին
ու կերան, քաղցից ազատվեցին: Այսպես թե այնպես, առաջվա
պատմութեանը* հասանք, նույն տեղը հասանք: Դիոկղետիանոս
(Դեվակլիտե) արքան իր ամուսնութեան զործը կարգադրեց, և
թագավորներին ու իշխաններին մեծապես զարդարելով ուղարկեց,
վորպեսզի Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) հարսնացու բերեն: Յերբ
գնացին այնտեղ, այլևս չհանդիպեցին նրան: Տեղացիները գե-
կուցին. «Վաղուց ե, ինչ այստեղից գնացին»: Այս լուրը ծանու-
ցին Դիոկղետիանոս (Դեվակլիտեանե) արքային, [վորը] չափա-
զանց ցավեց և բարկացավ, և ամեն տեղ գիր ու մարդիկ թրուց-
րեց նրան վորոնելու, և այլ թագավորներին ու արքաներին յեկս
նամակներ գրեցին այսպես. «Այս կանայք մեզանից գնացին. ում
գավառն (թեմն) ել մտնեն, մեզ մոտ ուղարկեցե՛ք»: Յեվ մի
նամակ [ե] Տրդատ (Տրդադ) արքային գրեցին: Սրանք (հայերն)
ևս կազմակերպեցին վորոնում ու հարցուփորձ: Յեվ քաղաք
Վաղարշապատի (Վաղարշաբաթի) ծայրի մի այգու հնձանին [կից]
տանն եյին իջել: Վորոնողները տեսան Հռիփսիմեյի (Հոռոմ-սի-

* Բնագրում՝ ամբարի: Հմմ. եջ 89, ծանոթ.*:

մեյի) գեղեցկութիւնն ու սքանչելիութիւնը, զարմացան և նրա
մեծ գովասանքը Տրդատ (Տրդադ) արքային գեկուցին: [Տրդատն]
ուրախացավ և սա յեկս նրան իրեն հարսնացու [ունենալ] ցան-
կացավ: Այստեղ Տրդատ (Տրդադ) արքան հարսանիքի պատ-
րաստվեց [և] հրամայեց իր նախարարներին ու զործակալներին
(վեզիր-վեքիլներին) ու արքունականներին գնալ Հռիփսիմեյի
(Հոռոմ-սիմեյի) մոտ:

[8.] ԱՅՍՏԵՂ ՓՐԱՆԳՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՏՐ՝ ՍՈՒՐԲ ՀՌԻՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՈՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻ) ՅԵՎ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Յերբ Հռիփսիմեյի (Հոռոմ-սիմեյի) չքնադութիւնն ու գեղեց-
կութիւնը Տրդատին (Տրդադին) գեկուցին, սա հրամայեց, վոր
թագավորներն ու իշխանները գան և հարսնացուի զարդարանքը
մատուցեն և մեծամեծների մայրերն ու կանայք առջևից ընթա-
նան, մեծ պատվով հարսնացուին տունը բերեն: Սրանք այսպես
եյին կարծում, վոր որիորդին դուր կգա, ավետաբեր ուղարկեցին
[հայտնելու], վոր՝ «Թագավորն իր յերկրի թագունութիւնը ձեզ
մատուցեց, այդ հնձանից դուրս արի՛ և թագավորի տունը գնա՛
գահի (տախտի) վրա նստի՛ր ու թագ դի՛ր գլխիդ»: Հռիփսիմեն
(Հոռոմ-սիմեն)՝ լսելով այս խոսքերը՝ լաց յեղավ և սկսեց ասո-
ծուն աղաչել. «Դու ստեղծեցիր ինձ. ուրիշներին մի տա՛ր ինձ. այս-
քան իմ աշխատանքն ու հոգսերն ապարդիւն մի՛ համարիր»: Այս
աղերսանքի և աղոթքի մեջն եր [Հռիփսիմեն], յերբ թագավորից
ուղարկած բազում այլ և այլ թանկարժեք զործվածքներ, վոսկի,
արծաթ, ալկներ և մարգարիտներ մատուցին մի մասն որիորդին
և մի մասն՝ ուղեկիցներին: Առավել լաց յեղավ Հռիփսիմեն (Հո-
ռոմ-սիմեն), սկսեց գլխին վայ տալ և դիմեց աստծուն լացուկո-
ծով ու աղերսանքով: Ձայն լսեց յերկնքից. «Մի վախի՛ր, յես քոնն
եմ և դու իմն ես, զորացիր»: Յերկնքի այս ձայնը թագավորն ել
լսեց և զորքն ել, և բոլորն յերեսի վրա վայր ընկան և վոմանք
փախան, գնացին ու թագավորին գեկուցին. «Վոչ ձեր ուղարկածը
հազավ, և վոչ ել յեկավ ձեզ մոտ»: Թագավորը բարկացավ և հրա-
մայեց. «Գնացե՛ք թրևելով բերե՛ք, քանի վոր հոժարակամ չի
գալիս»: Գնացին և ուժով բերին: Յեվ նրա ուղեկիցները լացու-

* Բնագրում՝ ամբարի: Հմմ. եջ 89, ծանոթ.*:

կոծ բարձրացրին ու սկսեցին գլխին վայ տալ, հողի վրա ընկան և աղաչեցին աստծուն ու ոգնություն խնդրեցին Հիսուս Քրիստոսից. «Ազատիր Հռիփսիմեյին (Հռոմ-սիմեյին), թագավորություն և բարեքններ չցանկացողին, վորը քեզ ծառայելու յեկավ այս ոտար և անհայտ՝ աղքատ յերկիրը. հզոր և անորեն արքայից ազատիր»։ Տրդատն (Տրդադն) որիորդի մոտ մտավ սենյակը։ [Իսկ] ովքեր ել մեջն եյին, դուրս վռնդվեցին։ Յեվ հարսանյաց ձայները բարձրացրին, սկսվեց գոռում-գոչում և յերգեցողություն ու յերաժը-տական գործիքների ձայնակցություն, ուրախություն և խաղ։ Յեվ արքան գգվելու փաթաթվեց որիորդին, ուզում եր համբուրել։ Որիորդն յետ քաշվեց։ [Թագավորը] նրան բռնեց, դժվարացավ, ինն ժամ մարտնչում եյին։ Ոգնականությամբ աստծո թագավորը հոգնեց։ Իսկ որիորդը նրան անձնատուր չեղավ։ Այսպիսի ուժեղ և անվեհեր մարդն, ինչպիսինն եր, վորպես ամենքը գիտեն, Տըրդատը (Տրդադը), վորից վորքան քաջարի և անվեհեր հզոր մարդիկ են ծեծվել, այժմ Հռիփսիմեյից (Հռոմ-սիմեյից) նեղվեց աստծո ուժով։ Արքան դուրս յեկավ և կանչեց որիորդի դայակ Գայանեյին, վորպեսզի սա հանգստացնե որիորդին, վոր ամուսնանա արքայի հետ։ Գայանեն գնաց և արքայական նշարանի դրանը նստեց [և] ֆրանկերեն լեզվով սկսեց խոսել որիորդի հետ։ Տրդատն (Տրդադն) այնպես եր կարծում, իբր թե հանգստացնում ե իր հետ ամուսնացնելու համար։ Իսկ Գայանեն ասում եր նրան (Հռիփսիմեյին). «Յերանի՛ քեզ, վորդյակ Հռիփսիմե (Հռոմ-սիմե), վոր Հիսուսի վորդի յես հիշվում և ամենասրբունի Մարիամին հյուր ես լինում։ Յերանի՛ քեզ, վորդյակ, վոր սրբությամբ սընվեցիր։ Յերանի՛ քեզ, վորդյակ, վոր անցողական արքայությունը զիջեցիր և մեծ համբերությամբ թողիր գահ (տախտ) [և] պսակը, հեռացար մերձավորներից ու ազգականներից և չցանկացար այս աշխարհի բարեքները՝ Հիսուս Քրիստոսի համար։ Զորացիր, դարձա՛ստում Հիսուսից կորհնվես»։ Այլապես ել [աստված նրա] լախ սիրտըն ամրացրեց։ Թագավորը մի մարդ ունեւ, վորը ֆրանկերեն լեզուն գիտեր. ինչ վոր Գայանեն Հռիփսիմեյին (Հռոմ-սիմեյին) ասում եր, բոլորը լսում եր [և] ամեն ինչ թագավորին ղեկուցեց. «Դուք այս կնոջը (Գայանեյին) բերիք, վորպեսզի որիորդին խաղաղացնե. սա ավելի յեկս ամրացրեց նրան»։ Թագավորը բարկացավ և դուրս թրևեկ ու ատամները փշրել տվեց Գայանեյին, վորին ուրիշ տեղ տարան. իսկ թագավորը նորից որիորդի մոտ մտավ և ձեռները ձգեց գգվելու։ Բայց որիորդն ինչպես առաջ,

այժմ ել ել ավելի ընդդիմադրում եր. ցերեկվա ինն ժամն անցնելուց հետո մինչև գիշերվա ժամի յերեքը [նրանք] մարտնչում եյին, թագավորի շորերն ամբողջ պատառոտեց, մերկացրեց։ Այլա որիորդն անցավ դռնով և գնաց այն այգին, ուր կանգ եր առել, բարձր ձայնով իր ուղեկիցներին կանչեց. «Ուրախացե՛ք, սուրբ մայրեր, աստծո ուժով հաղթահարեցինք կարող և հզոր թագավորին»։ Նաև շատ ուրիշ սրտառու խոսքեր ասաց, և հեռանալով նրանցից՝ մի բարձր ժայռի վրա բարձրացավ և լացուկոծով ու ծնկաչոք սկսեց աստծուն աղաչել։ Ինչ վոր նա աստծուն գանգատվեց և խոստովանեց, բոլորի գրի առնելն անհնարին ե։ Նա աղաչում եր իր հոգու համար և տակավին ծնկաչոք եր, յերբ թագավորի դահիճներն յեկան և անվայել վերաբերվեցին դեպի Հռիփսիմեն (Հռոմ-սիմեն), շատ ծեծեցին և քնքույշ ձեռներն ու վոտները մազե պարանով կապեցին և նախ և առաջ լեզուն կտրեցին և մարմնից սքեմը պատառոտեցին և յերեսով հողին զարկեցին, չորս տեղ ցից դրին և նրաց վրա ձեռներն ու վոտները կապեցին, շուրջը կրակ վառեցին՝ նրան, ով իր որում վարդի տերեկն անգամ չի դիպել, և [մարմնի] արտաքո մասերն այրեցին։ Սրանից ավել ել վոչինչ չեւ ասում. «Մարիամի վորդի, ոգնի՛ր այս ծանր ավել ել վոչինչ չեւ ասում. «Մարիամի վորդի, ոգնի՛ր այս ծանր տանջանքներում կարեկցությամբ առ իմ յերիտասարդությունը։ Հոգիս պարգեւի՛ր ամենասրբունին՝ ձեր մորը։ [Ահեղ] դատաստանի որը կատարվելիք տանջանքը հատուցիր այստեղ»։ Այսպիսի բաներ ասաց և վախճանվեց։ Մինչ նա հոգին կավանդեր, փորը ճղեցին և աչքերը հանեցին։ Հենց վոր հոգին իր տիրոջը հանձնեց, մարմինը պատառ-պատառ արին։ Լացով և գլխին վայ տալով յեկան նրա ուղեկիցները։ Ուզում եյին սուրբ և նահատակ Հռիփսիմեյի (Հռոմ-սիմեյի) մասունքը մի տեղ հավաքել և գերեզմանին հանձնելին. յերեսուն յերկու սուրբ կանայք և անբիծ որիորդներ եյին նրանք։ Յեվ սրանց ել զարկեցին։ Յեվ մեծ ուրախությամբ նահատակվեցին։ Սրանց [ևս] կոտորեցին և սրանց խությամբ նահատակվեցին։ Սրանց [ևս] կոտորեցին և սրանց միսը ջներին շալտեցին։ Յեվ ջները վոռնոց սկսեցին ու չմոտեցան, և փախան ու այն քաղաքից հեռացան։ Նահատակունիներն իրենց սքեմով յերեսները հողին ընկած եյին։ Մյուս ուրը դայակ սուրբ Գայանեյին իր յերկու ընկերներով դուրս հանեցին ձախ կողմն [և] ընկերների հետ միասին բազում տանջանքով սրանց ևս նահատակեցին։ Սրանցից յերեք քահանա [և] մեկ կին՝ սուրբ Նունեն (Նինոն) փախուստի դիմեցին։ Նունեն (Նինոն) գնաց Քարթլի, [ուր] և տարածեց քրիստոնեյությունն և Միհրան (Միրիան) թա-

գալորի յերեք որվա ննջեցյալ վորդուն կենդանացրեց: Նմանապես Նունայից (Նինոյից) Գորգասալությամբ մկրտվեց Վախտանգը (sic): ... [Յեւ] այս[պիսի] հրաշագործությամբ քրիստոնեայցան Գիւանի ծովից սկսած մինչ Ափխազք (Ափխազեթ). չհավատացին [միմիայն] զիդոները, [վորոնք] տեղահան յեղան Արմազից (sic) և զեպի Յալբուզի բարձր սարը գնացին և ամուր տեղում բնակվեցին: Յեւ յերեք Տրդատ (Տրդադ) թագավորը խող դարձավ՝ սուրբ Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) նահատակելու պատճառով, Գրիգոր Աստվածաբանն (sic)* Արաքսի (Արաղի) ափին [Խոր]-Վիրապի վանքում եր: Իբրև գերի՝ նրան աշխտեղից Տրդատի (Տրդադի) ոգնության Վաղարշապատ (Վաղարշաբաթ) քաղաքը բերին: [Գրիգորը] ձայն տվեց թագավորին, [վորը] խող եր դարձած ու տան և հինգ որ մնում եր իբրև խող: Չղջաց իր գործերը: [Իսկ] Գրիգորը նրան որհնեց, [և] նա (Տրդատը) մարդ դարձավ՝ առաջվանից ավելի լավ, և քրիստոնեայցավ՝ [ինչպես] ինքն, [նույնպես] և նրա [ամբողջ] յերկիրն ու զորքը: [Գրիգորը] վեր յելավ և գեկուցեց թագավորին. «Քանի վոր այսպիսի անարդարացի կերպով կոտորեցիր [այն]՝ աստծուն ծառայելու համար իշխանությունն ու յերկրի բարեքները զիջող՝ անբիծ սրբերին ու նրանց ուղեկիցներին, պարտ ե քեզ, վոր դու նահատակության ծիսակատարությամբ նրանց հանձնես գերեզմանին և վկայից տաճար կառուցես»: Թագավորին [այս] դուր յեկավ և Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) իր դայակով և ուղեկիցներով հանգերձ իրենց հին սքեմով [հրապարակ հանեցին] ու նրանց թաղման կարգն կատարեցին և նույն հնձանում թաղեցին ու վրայից մենաստան շինեցին, [վորն] այժմ ել կա. [և] յեպիսկոպոսներ և այլ աստիճանավորներ ու ծառաներ նշանակեցին աշխտեղ, և շատ գյուղեր շնորհեցին: Յեւ պարտ ե քրիստոնյաներին, ով վոր կարողություն ունենա, նրա (Հռիփսիմեյի) նահատակության որը նրանց (Հռիփսիմյանց) գերեզմանի մոտ գնա աղոթելու, համբուրե այն և զոհաբերություն անի և վորդորմություն տա: Սակայն [այն որվանից], ինչ մահմեդականները (մուսուլմանները) քրիստոնյաներից իշխանությունը խլեցին, պարգևած գյուղերը խլեցին: Բայց և այնպես, սրանց գերեզմանի վրա քրիստոնյաները գալիս են աղոթելու, և զոհաբերություն են անում, և մոմի ու խնկի գին մուծում, աշխտեղ ապրող վանականներին ու աշխարհականներին, սքեմավորներին և ծառաներին ապրուստ տալիս՝ ով ինչի տեր ել ե...:

* Ուզում ե ասել՝ Լուսավորիչը: Հմմ. վերև՝ եջ 92, ծան.*:

[9.] ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ (ԲԱԳՐԱՏՈՆՆԵՐԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*, ՎՈՐ ՀԱՅՈՑ (ՍՈՄԵՆՆԵՐԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ Ե ԳՐՎԱԾ. ՆՐԱՆՑ ԳԱԼԸ ՎՐԱՍԱՆ

... Յոթն յեղբայրներ Հրեյից սերնդից, վոր յեկան Փիլիստիմացվոց (Փիլիստան) յերկրից Ռաքիելի (Արաքիելի) հետ միասին, փոխեցին իրենց անունները. մեկն անվանեցավ Մուշեղ (Մուշիեղ), յերկրորդը՝ Բագրատ, վորը Բագրատունյաց (Բագրատոնյաց) [նախա]հայրն ե, յերրորդը կոչվեց Աբգար (Ափքար): [Այս Ռաքիելը] մեկին տալով տան փեսա իրեն մոտ. [իսկ] սրանցից յերկուսին փեսայացրեց հայոց (սոմեխների) թագավորին: Յեւ չորս յեղբայրները գնացին Քարթլի... Գուրամին նշանակեցին իշխան (երիսթավ) և կուրապալատ. սա Մցխեթում [սուրբ] խաչ յեկեղեցու հիմքը դրեց: [Իսկ] մնացած յերեք յեղբայրները գնացին փեսայացան Ներսեսի վորդի Բակուրին¹²...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Փարսադան Գորգիշանիձեյի նկարագրած Հայոց դարձի պատմությունը տարբերվում ե վրացերեն լեզվով վաղուց գոյութուն ունեցող համապատասխան աղբյուրներից, վորոնք են՝ «Գրիգոր Պարթևի վկայաբանությունն» ու «Հռիփսիմյանց վկայաբանությունը» (սրանց մասին տես այս մեր աշխատության Ա. հատորի Գ. գլխի 3-րդ ծանոթությունը, եջ 20—23): Սա փայլուն ապացույց ե նրան, վոր հեղինակը բավականին անտեղյակ ե յեղել վրաց հին գրականությանն ու նրա առանձին նշմարներին, իրեն հետաքրքրող մասնավոր հարցերում անգամ:

2 Վորքան ել առասպելական լինի այն վոճը, վորով Փարսադան Գորգիշանիձեն նկարագրում ե Հայոց դարձի պատմությունը, մի բան վոր սկզբից և յեթ աշքի յե ընկնում ընթերցողին, այդ՝ այն ե, վոր նա անմիջապես թե միջնորդաբար (հավանական ե յերկրորդը) գտնվում ե, բացի Ագաթանգեղոսից և Պրեկնացուց, այսպես կոչված «Դաշանց Թղթի» աղբյուրից յանհետ: Հմմ. Կարապետ վ. Շանճաղաբեկ, Դաշանց թուղթ. Քննութիւն և հերքումը, Պարիս 1862:

3 Տես նախորդ ծանոթ.:

4 Պոստով և Շիրինի զրույցը տես այս աշխատության IV՝ հատորում:

5 Այսինքն $336 + 551 = 887$ թ. (?):

6 Այսինքն $464 + 551 = 1015$ թ. (?):

* Բնագրում՝ ամբալի: Հմմ. եջ 89, ծան.*:

7 Այսինքն $744 + 551 = 1295$ թ. (?):

8 Այսինքն $742 + 551 = 1293$ թ. (?):

9 Այս գլուխն ևս, առավել քան նախորդ և հետագա գլուխներն, առասպելի բնույթ է կրում:

10 Այս գլխում նկատվում է Դիոկղետիանոսի կնոջ Պրիսկայի և դստեր Վաղերիայի անցքի նկարագրության ազդեցությունը (Dictionnaire universel et complet des conciles, par l'abbé Ad. Ch. Peltier, Paris 1847, t. II, p. 514), «որոնք հալածուեցան քրիստոնեությունը չունանալու համար, սակայն անոնք ըստ ոմանց տկարացան և կուռքերու զոհեցին» (Մաղափա ա. ե. Օրմանեան, Ազգապատում, I, 81):

11 Այս գլխում նկատվում է «Յայամաուրը» գրքում «մեհեկի Ի և փետրվարի ԻԶ» ներքո մուծած հատվածի՝ «Տօն երեման Վարագայ սուրբ նշանին և սքանչելեաց նորին»՝ ազդեցությունը: Տես՝ Յայամաուրը, Կ. Պոլիս 1834. J. Bayan, Le Synaxaire Arménienne, Paris 1930, pp. 94—95 (1138—1139):

12 Այս տեղեկությունները կրկնություն են Սմբատ՝ վորդու Դավթի «Բազրատունյաց պատմության» համապատասխան տվյալների, վորոնք կրկնվում են և Քարթլիս-ցխորեբայում (տես այս աշխատության Ա. հատորի յերկրորդ պրակի Ա. գլուխը, եջ 135):

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գ. Մ Ա Ս Ի Ց

[ԼԱՆԳ-ԹԵՄՈՒՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ]

... Թավրիդում նստած Թեմուրին լուր հասավ, «Վրացիք մոտեցան Նախիջևանին (Նախչավանին), սուլթան Մահմադի վորդի սուլթան Թահրից Ալինջի բերդը խլեցին և Արաքսի (Արազի) հայնկույս [գտնվող յերկրները] գրավեցին»...

... [Ապա] Թեմուրը գնաց Ղարաբաղ ու ձմեռն այնտեղ անցկացրեց. և զարնանը նրան լուր հասավ, վոր Բագրատ [Վրաց] թագավորը¹ Տփղիսումն է գտնվում առանց զորքի. աննկատելի կերպով Թեմուր արքան Ղարաբաղից գնաց... [Գրավելով Տփղիսը՝ Թեմուրը] հանվեց քաղաքից, և Բագրատ թագավորին հետն վերցնելով՝ գնաց Ղարաբաղ... [իսկ] Բագրատ թագավորը Թեմուրի (Թեյմուրի) զորմամբ (հրավերով) մահմեդականացավ (թաթարացավ) Ղարաբաղում...

... Թեմուր արքան իր վորդի Մի[հ]րան-շա[հ]ի հետ խոռվեց այն պատճառով, վոր վրացիք սուլթան Թահրից Ալինջի բերդը խլեցին...

... Թեմուր արքան գրավեց Թուրքստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, Ղիչախի դաշտը (դաշտի Ղիչախի), Խորասանը, Զաբուլստանը, Խորասանը, Գի[ա]ն-Մաղանդարանը, Իրան (Երան)-Արաղը, Փարսն ու Արաքստանը, Լորստան-Քյուրդստանը, Շիրազն ու Քիրմանն, Ադրբեջանն ու Հայաստանը (Սոմխիթը), Դաղստանն ու Գուրջստանը, Մալաթիայից հայսկույս [գտնվող] Անատոլիայի յերկրեր... [և] յերբ Մալաթիայից հայսկույս [գտնվող յերկրեր] գրավեց՝ Դիարբեքիրով իջավ...

... [Յերբ Թեմուրը գտնվում էր] Բաղդադ քաղաքում, ... Ադրբեջանից լուր ստացավ, «Տասը տարի յե կռվում ենք և Ալինջի բերդը չենք կարողացել գրավել. դարձյալ վրացոց ձեռին է այն»: Զայրացավ Թեմուր արքան և Բաղդադից Թավրիդ յեկավ և չորս

ամսվա հանգիստ տվեց զորքերին Վրաստանի վրա յեղնելու համար...

...[Յերբ Թեմուրն] յեկավ Թավրիդ, նրան ղեկուցին. «Արդեն տասը տարի յե, վոր [Թաթարաց] զորքն Ալինջի բերդի համար պատերազմ ե մղում և չի կարողանում այն վերցնել. դարձյալ վրացիք ունին այն գրաված»։ Այս լուրն արքային վիշտ պատճառեց, և Վրաստանի վրա արշավեց։ Յերբ [Թեմուր] արքայի արշավանքի մասին Ալինջայում գտնվող վրացիք իմացան, հոժարապես դատարկեցին բերդը, նաև դատարկեցին Գեղարքունյաց (Գեղարքունի) ծովի շրջակայքն ու Անի քաղաքն շրջակա բերդերով, հանվեցին տեղից և գնացին Վրաստան...

Այս տեղից մեծ զորք կանչեցին Յերզնկայի (Երզնգի) յերկրի վրա։ Այս կողմերում, ուր քրիստոնյաներ եյին բնակվում, վոմանց կոտորեցին, վոմանց գերի տարան և ավերեցին, և յեկեղեցիներն ու վանքերը քանդեցին, տներն այրեցին, ծառերն ու այգիները կտրատեցին, քաղաքներն ու բերդերն և գյուղերը քանդեցին ու ավերեցին, և ուր ել տղամարդ ընկավ նրանց ձեռք, կոտորեցին և կանանց ու յերեխաներին գերի տարան։ Այս այն պատճառով յեղավ, վոր Ալինջի բերդում գտնվող վրացիք նրանց յերկրն եյին յեկել, արքան խնդրեց [հանձնել այն իրեն] և նրանք մերժեցին ասելով, թե նրանք մեր յերկրումն չեն գտնվում...

Թեմուր արքան Հովհան (Իվանե) աթաբեկին և [Վրաց] թագավորի յեղբայր Կոնստանդնին զորագլուխ նշանակեց և Սամցխեյից (sic) Ափխազք (Աբխազեթ) կանչեց... Լաշա-Գեորգի (Գիորգի) վորդի Դավիթը... լեռն[աստան]ից հայսկույս [գտնվող] յերկրն մինչ Արաքս (Արազ) գետն ինքը տիրեց...

...[Թեմուրը] Քարթլիով անցավ, Տփղիս քաղաքում հյուրասիրվեց Բագրատ թագավորի կողմից և ձիաներին ու զորքին հանգստացրեց, Ղարայազում վորսի յելավ... և այստեղից հանվեց ու վորսով Ղարաբաղ գնաց...

...Արաքս (Արազ) գետից մեծ առու անցկացրին, յերկայնությամբ վեց աղաջ, լայնությամբ տասն հինգ աղլի², խորությամբ տեղ-տեղ յերեք աղլի, տեղտեղ հինգ աղլի և տեղտեղ վեց և ութ աղլի փորեցին, ակունքը պինդ կապեցին, այնպես վոր ծանծաղուտի ժամանակ Արաղի ջրի յերրորդ մասին կհավասարվեր։ Քառասուն որվա ընթացքում փորեցին...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն Բագրատ V, 1360—1395:

2 Յերկարության չափ եր հին Վրաստանում, հավասար 10,160 մետրին (Իվ. Զավալիսցվիլի, Վրացական նումիզմատիկա-մետրոլոգիան, վրացերեն, Տբիլիսի 1925, էջ 134—135):

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գ. և Դ. ՄԱՍԻՅ

[XVI—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

...Գասկրի տեր և Աստարայի տեր Մուրադ սուլթանը Թալիշի գործով... Աստարայից Շիրվա[ն]ի վրա գնացին և հեշտությամբ վերցրին Բագվի բերդը, նաև գրավեցին Շ[իր]վան-Շամախիան. այստեղից անցան Ղարաբաղ, ուր նրանց առանց պատերազմի ներկայացան ախտեղի իշխաններն ու զորապետները. այստեղից [եւ] Նախիջևան (Նախիջևան) հասան և՛ ախտեղի զորքն եւ հեռւ վերցնելով՝ գնաց[ին] Թավրիզ...

Շահ-Իսմայելի վորդի Շահ-Թամազն իր հորից հետո թագավոր նստեց քրոնիկոնի 190-ին¹: [Այս] Շահ-Թամազ ղ'աննը գնաց Ղարաբաղ, ուր տերերից վոմանց փոխեց և վոմանց եւ բեգար և խարաջա դրեց, իր անվամբ փող կտրեւ տվեց վրացիներին, մեսխերին, կախերին և շամախեցոց...

...Լուարսաբ (Լվարսաբ) Գարթլիի թագավորը² չհանգստացավ, և վոչ եւ ընծաներ մատուցեց [Շահ-Թամազին], և ավերում եր Գանձակը (Գանջան), Յերեվանն (Երեվ[ա]ն) ու Շիրվանը...

Շահ-Թամազ ղ'աննն արշավեց Գարթլիի Լուարսաբ (Լվարսաբ) թագավորի վրա քրոնիկոնի հարյուր ութսուն ութին³. Շահ-Թամազ ղ'աննը գնաց Ղարաբաղ... տասն և յերկու հազար ընտիր ձիով... և ... առանց զգուշացնելու Լուարսաբին (Լվարսաբին) մոլթ գիշերը կանչեց... Մտնելով Տփղիս քաղաքն և՛ [ախտեղ] բերդապան ու բերդապահներ նշանակելով՝ Ղարաբաղ վերադարձավ...

[Շահ-Թամազն] Անիի ճանապարհով գնաց Շորագյալ (Շորեկալ), վորտեղից անցավ Սամցխե...

...Արզրումի բեգլարբեգ Սկանդար-փաշան [քրոնիկոնի 235-ին]⁴ յեկել եր... ու Արտանուշի բերդը պատել...

...Շերմազանը, վոր Լուարսաբ (Լվարսաբ) թագավորից եր

[կարգված] Լոռի-Փամբակի (Լորի-Փանբակի) տեր, Շահ-Թամազը սպանել տվեց, [և] նրա տեղը՝ Լոռի-Փամբակն (Լորի-Փանբակն) ու Աղջա-ղալան՝ ղ'աննը տվեց Ղվարդ՝ վարեյի (Ղորդ՝որեյի) վորդի աթաբակ Գայխոսրովին... ապա [ղլլբաշները] Ղարաբաղ վերադարձան, ուր թագավորը ձմեռը [ք]իշլաղ (եշլաղ) եր սարքել...

...Յերբ Լուարսաբ (Լվարսաբ) թագավորն Աչաբեթի ամրոցում եր կանգնած, ղ'աննը Գորուց հանվեց և գնաց դեպի Ղարաբաղ...

...Շա[հ]վերդ սուլթանը՝ Գանձակի (Գանջայի) տերը՝ վորը ղ'աննից կուսակալ եր նշանակված... [քրոնիկոնի 240-ին]⁵... Արաքսի (Արազի) հայսկույս [գտնվող] զորքերը ժողովեց և յեկավ [Լուարսաբ] թագավորի դեմ...

[Յերբ Լուարսաբի (Լվարսաբի) վորդի Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը⁶ մտադրվեց Տփղիսը գրավել], այս լուրը Ղարաբաղի աիրոջը հասավ. [և] նա եւ Արաքսի (Արազի) հայսկույս [գտնվող] զորքերը ժողովեց և ոգնության յեկավ քաղաքին...

...Քրոնիկոնի յերկու հարյուր քառասունին⁷... [Տփղիս] քաղաքի ու Սոմխիթ-Սաբարաթիանոյի թագավորությունը [ղ'աննը Սիմեոնի յեղբայր Դավթին] շնորհեց... իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը հանգիստ չեր թողնում նրան և... Սոմխիթ-Սաբարաթիանոն ավերում եր և ջանում եր քաղաքը գրավել, սակայն չվերցրեց: Քրոնիկոնի 250-ին⁸ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը զորք ժողովեց՝ Վրաստանի հեծելազորն և հետևակ զորքը, և քաղաքի վրա յեկավ. և այս լուրը Դավթի թագավորին ղեկուցին, և նա եւ զորք ժողովեց՝ Սոմխիթ-Բարաթյաններին, քաղաքացիներին և թաթարներին, և իր յեղբոր դեմ գնաց պատերազմելու...

...Մեծ զորքով յեկավ Լալա-փաշան և գրավեց Ադրբեջանը, Քյուրդաստանն և Յերեվանը (Երվանը), և Նախիջևանը (Նախջևանը), և Ղարաբաղը, և Շիրվանը (Շրվանը), [Տփղիս] քաղաքն ու Գորին, Լոռին (Լորեն) և Աղջա-ղալան, և Ախալցխեն, և մեսխերի յերկիրը, և բոլոր բերդերում պահապաններ՝ նշանակեց...

...[Ապա] յեա կանչվեց Լալա-փաշան, վորը գրաված ունեւր Կախքը (Կախեթը), Շիրվանը (Շրվանը), Դաղստանը, Գանձակը (Գանջան) և Ադրբեջանը, Քյուրդաստանը, Վանն ու Նախիջևանը (Նախջևանը), Սամցխեն ու Յերեվանը...

...Շահ-Աբաս արքան այն ձմեռը Թավրիզում քնաց, գարնանը Յերեվանի (Երեվանի) բերդը պատեց, Գեորգ (Գիորգի) թա-

գավորը⁹ Գարթլիի զորքով և Կախքի (Կախեթի) տեր Աղեքսանդրը (Ալեքսանդրեն) զորքով նրան ոգնության հասան:

Գեորգ (Գիորգի) թագավորի և Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) տիրոջ Յերեվանին (Երեվանին) ոգնության հասնելը զորքով: Գեորգ (Գիորգի) թագավորը Գարթլիի զորքով և Կախքի (Կախեթի) տեր Աղեքսանդրը (Ալեքսանդրեն) զորքով ոգնության գնացին Յերեվանին (Երեվանին) և բերդը գրավեցին. և դ'անենը վրացիներին և կախերին շատ բաներ ընծայեց:...

... Մեծ զայրույթով և բազում զորքով [Շահ-Աբաս] դ'անենը յեկավ Ղարաբաղ:...

... Ութսուն հազար ծուխ վրացիներից, հայերից և հրեաներից, նաև իշխաններին և ազնվականներին տեղահան արին և Մազանդարանում տեղավորեցին և վոմանց այլ յերկրները ցրեցին...

... Յերեվանի խանի մի յերամակ (թաբուն) սուլթանը խնդրեւ եր դ'անենից:...

... Ղարաբաղի բեգլարբեգն անմիտ և հպարտ մարդ եր...

... Վրացիք, իմերներն (իմերեկներն) և կախերը Գանձակը (Գանջան), Պարտավն (Բարդան) ու Ղարաբաղն ավերեցին...

Թեյմուրազ տերը Գանձակ (Գանջա) Ղարաբաղն ավերեց. Լևոն (Լեվան) Դադյանը (Դադիանը) Ողիշի զորքով, Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) թագավորն Իմերքի (Իմերեթի) զորքով, մեսխերի իշխաններն ու ազնվականները, վրացիք և կախերը՝ բոլորը ժողովեցան և ավերեցին Գանձակ (Գանջա) Ղարաբաղը մինչ Արաքս (Արազ): Թեյմուրազ տերը Պարտավումն (Բարդալումն) եր նստած և Գանձասարի հայոց կաթողիկոսը¹⁰ մեծ զորքով և պարզեով Թեյմուրազ տիրոջ մոտ յեկավ և այսպես զեկուցեց. «Խոնթքարն ու դ'անենը վոտքի յեն յեւել. սրանից լավ ժամանակ այլևս չի կարող լինել. յոթնեքյան Վրաստանի զորքերը հետդ ունիս, քառասուն հազար թվանքի յես կտամ քեզ, սույն զորքով թավրիզ գնա և յոթնորում թավրիզն ավերիր... և մինչ վորտեղ ել դ'անենը զորք ժողովի, Աղբեջանի տերերին փոխեցեք, ամեն տեղ ձեզ հլուներին նստացրեք և ինձ ել խոնթքարի մոտ ուղարկեցեք, վորպեսզի նրանից զորք հասցնեմ ձեզ ոգնության: Յեթե դ'անենը վոտքի յենի, կռիվ սկսենք և նրանք վրացիների հետ չեն կարողանա պատերազմել, այն պատճառով, վոր վրացիք փախչելու ճանապարհը հեռու ունեն. իսկ յեթե փախչեն, գիտեն, վոր չեն փրկվի:

Նրանց ճանապարհին կկոտորեն. ուրեմն փախչելու միտք վոչոք չի ունենա. նրանք հարկադրված կլինեն պատերազմ սկսել և պայքարել, և հաղթանակը ձեզ կմնա, և իշխանավոր արքաներիդ ել կորհնենք և քրիստոնեյական աշխարհն ել քեզնով կազատվի ու կուժեղանա»:

[Թեյմուրազ] տերն այս հեռու [տանող խոսքերն] ըմբռնեց և այսպես պատասխանեց. «Դեռ Ղարաբաղն ունիմ գրաված և Շիրվանում իմ հպատակի վորդին ե տիրում. այս ձմեռը կգնամ Գարթլի, խոնթքարին ընծա կուղարկեմ, զորքս կհանգստացնեմ և գարնանն ավելի մեծ զորքով կգամ»: Կաթողիկոսն հասկացավ այս և իր լեզվով ասաց. «Կոկի գուղեո» (sic): Տերը նկատեց, թե ինչ ասաց, ժպտաց և այսպես պատասխանեց. «Քեզ ել և Դաուդխանին ել հետս կտանեմ, Գորի կհասնեմ: Զորքն ընչպե՞տ կհասնի տուն»: Վանականը նորից բացահայտ զեկուցեց. «Տավար-վոչխարի համար Դադյանին (Դադիանին) և իմերցոց թագավորին վոր հետդ չբերեյիր, Գարթլիում և Կախքումն (Կախեթումն) ել կզբոսնեյիր այդ, և Իրանի (Երանի) արքան միթե այդքան քեզ թույլ կտա, վոր դու այսպիսի զորք կրկին ժողովես: Այսու-վաղը զորքիդ կֆլասեն և տավար-վոչխարի փոխարեն քեզ գերի կտանեն»: Զեղավ, [Թեյմուրազը] վանականին չլսեց, Գանձակից (Գանջաից) տեղահան յեղավ, և Դաուդխանին ընտանիքով և նրա ամբողջ իրերով ու կայքով, նաև հայոց կաթողիկոսին ել իր աթոռի գարդով Գորի տարավ¹¹... Դաուդխանի յերկմտությունը, Ղաջարների բնաջինջ անելը, Թեյմուրազ տիրոջ կողմից Գանձակ (Գանջա) Ղարաբաղի ավերումը, Դաուդխանին Գարթլի տանելը՝ այս բոլորը Շահ-Սեփի-դ'անին զեկուցին:

... Դաուդխանն Իման-դուլի-խանի յեղբայրն եր, դ'անին պալատական, Ղարաբաղն ավերել տվեց և ինքն Ուրում գնաց...

... Դ'անի մոտ եյին... մեկը Սադաթը, Սոմխիթի մեկը Աթաբեգն իր յեղբայրներով... Սոմխիթի մեկըն նամակ գրել տվեցին Վրաստանի իշխանների հասցեյին...

... Հրաման ստացվեց դ'անից, վոր սարգարն իր զորքով գնա Վանի բերդի վրա և Շիրվանի բեգլարբեգը Ղարաբաղի զորքով Ռոստոմ թագավորի¹² պահապան կանգնի...

... Զխարում բնակվում եյին հայ վաճառականները...

[Ռոստոմ] թագավորը ժողովեց Սոմխիթի ու Սաբարաթիանոյի զորքերն, և գնաց Գորի...

Սուլթան Մուրադ խոնթքարի գալը և Յերե-

վանի (Երեվանի) բերդի գրավումը քրոնիկոնի 325-ին¹³։ Խոնթը[ա]րը գրավեց Յերեվանը (Երեվանը), հասավ Թավրիդ, ավերեց Ադրբեջանն, և Քյուրդստանի ճանապարհով վերադարձավ, ութերորդ ամսին Շահ-Սեփի-ղանն յեկավ և բազում զորքով ու պայքարով Յերեվանը (Երեվանը) կրկին գրավեց, և շատ մարդ կոտորվեց...

... [Ռոստոմ] թագավորը հրամայեց [Տիգրիս] քաղաքի մոտ ընկնել։ «Զորքի մեջ կանչիր, ով վոր պատրաստ լինի՝ թաթարներին, վրացոց և հայերին (սոմեխներին)»...»...

... Դիսսամիձե կաթողիկոսն և Ռեվազ Բարաթաշվիլին ու Սոմխիթի մելիք Դորխմազ-բեգը բազում սպանալիքների տակ խաբվեցին...

... Սոմխիթի մելիքը ղանից վախեցավ և նրա ցանկացածն ու գրած նամակները [Ռոստոմ] թագավորին մատուցեց...

... [Մարիամ] թագուհին... Սոմխիթի Դարբազ գյուղը [Մցխեթի] Սվետի-ցխովելի [տաճարին] նվիրեց...

Այս պահին Բարաթաշվիլի Սիաոշն ու Թումանիաշվիլի Բայանդուրը (Բախդուրը) իրավացի իրար կպան։ Բոլոր որենսդրությանց մեջ ճշմարտապես ընդունված է, վոր թագավորներին չպետք է վիրավորել և պետք է խուսափել նրանց դատելուց, նամանավանդ չպետք է համարձակվել նրանց անվայել բան ասել և նրանց արյան մեջ խառնվել։ Քարթլիում վրացիք բազմաթիվ են և հզոր, [խել] հայերը (սոմեխները) փոքրաթիվ և անզոր, և նրանցից (հայերից) այսպիսի բան դժվար է սպասել (ասել)՝ ապա թե վոչ վրացիք ուզում եյին այս (արքայազնի) արյան [մեղքը] հայու վզին փաթաթել։ Այս պատճառով ի վիճակի չեյին հայերը (սոմեխները), վոր այլապես՝ յերզումով և հավաստիացումով կլուծվեին [հարցը], և Սիաոշ Բարաթաշվիլին հայանեց, վոր Թումանիաշվիլի Բայանդուրը (Բախդուրը) հրացանով զարկեց արքայազնին¹⁴։ Նա ասաց՝ հեռացիր։ Այս պատճառով դատի կանչեցին Բայանդուրին, և ասածն հրամանով յեղավ դատաստան։ Յերևու կողմերն յեվս ըստ իրենց կրոնի ծիսակատարություն արին։ Թագավորն ու թաթարները հայերի (սոմեխների) կողմը կանգնեցին և թագուհին ու վրացիները Սիաոշի կողմը կանգնեցին... [Յերբ] Բայանդուրը (Բախդուրը) սուրը վերցրեց և... Սիաոշի քթին զարկեց..., թաթարներն ու հայերը բարձրաձայն սկսեցին աղաղակել՝ ալահ, ալահ¹⁵...

Քրոնիկոնի 344-ին¹⁶... Ռոստոմ թագավորը Սպահանի (Իսպահանի) մոտերավորթյունն ինձ՝ Փարսաղանիս՝ տվեց...

[Ապա] Ադրբեջանի վեզիրից չափար յեկավ [հաղորդելու, վոր] Ռոստոմ թագավորը վախճանվել է Գորում և Ադրբեջանի վաչկատուն [ները] գլուխ են բարձրացրել ու Արաքսի (Արաղի) ջուրն անցել...

... Սոմխիթի մելիքի յեղբայր Մահմադ-սուլթանին հյուրընկալ (մահմանդար) կարգեցին և ուղարկեցին իբրև չափար, վոր Թեյմուրազ-տիրոջն առաջնորդե և մեծ պատիվներով ղաննի մոտ գա...

... [Աղեքսանդր (Ալեքսանդր) արքայազնի] քույրը Լոռիի տեր՝ Շահ-վել[ը]-խանի հետ ամուսնացավ...

... Գուրիելը հասցրեց Բագրատին Արզրում... Արզրումի փաշան Շիխալի-խանն [եր]...

... Իրանի (Երանի) սարգարը Ղարաբաղումն եր կանգնած [իր] զորքով...

... Մինչ դեսպանը Յերեվան (Երեվան) կհասնե, սուլթան Սուլեյման խոնթը քաղաքը վախճանվեց...

... Գանձակի (Գանջալի) խան Աբաս-Ղուլի-խանը յերբ իշխում եր Կախքում (Կախեթում), նրան հրամայեցին. «Նազարալի-խանի մոտ գնա Տիգրիս»։ Յերևույան Տիգրիսում հավաքվեցին, և Գուրգի-խանն յերբեմն Քարթլիումն եր լինում և յերբեմն Սոմխիթ-Մարաթաթիանո յեր գնում...

... Ղաննի մայրը... Հեղինե (Ելենե) թագուհուն այսպես եր հրամայել... «Այժմ արքան վողորմած է [դեպի քո վորդին], վորին Քարթլիի թագավորությունը շնորհեց, և Կախքը (Կախեթը), և Թուշերին, և Գանձակի (Գանջալի) խանն ու Արաքսի (Արաղի) հայնկույս [գանվող] զորքը ոգնության հասավ»...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն 190 + 1312 = 1502 թ.:

2 Այսինքն Լուարսաբ I, 1534—1558.

3 Այսինքն 188 + 1312 = 1500 թ. (sic):

4 Այսինքն 235 + 1312 = 1547 թ.:

5 Այսինքն 240 + 1312 = 1552 թ.:

6 Այսինքն Սիմեոն I, 1558—1600:

7 Այսինքն 240 + 1312 = 1552 թ.:

8 Այսինքն 250 + 1312 = 1562 թ.:

9 Այսինքն Գեորգ X, 1600—1605:

10 Նույնը:

11 Հիշատակելով այս դեպքը համաձայն Քարթլի-ցխոսերբայի ֆրանսերեն

Թարգմանութեան, Լեոն իւր վերջին աշխատութիւններէն մեկում (տես յետմահու հրատարակութիւնը. Լեոն. «Ողջական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ», Յերևան 1934, էջ 150) կցում է հետեյալ մեկնաբանութիւնը. «Հետաքրքրական, իհարկէ, այդ մեթոտմը չէ, այլ այն, Վոր Գանձասարի կաթողիկոսն իր հոգևոր պաշտոնին միացրել էր աշխարհական իշխանութեան գահերեցութիւնը: Ուրեմն, պահպանվել էր այդ հին հիմնարկութիւնը (Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը. Լ. Մ.-Բ.), թեև այլ-լափոխված, կարկատնած ձևի տակ: Յե՛վ յեթե սկսենք վորոհել այդ վեղարակիր գահերեց իշխանի ստորադրված «վաստալներին», այտոեղ կզտնենք ավելի բաղմալողմանի ձևափոխումներ, կարկատաններ: Այս բոլորը թելադրում էր միջավայրի այն կերպարանավորումը, Վոր ստեղծվել էր անկման և ավերման խուլ շրջանում»:

12 1634—1658 թ. թ.:

13 Այսինքն $325 + 1312 = 1637$ թ.:

14 Այսինքն Գարեթիի Լուարսար արքայազնին՝ 1656 թվին:

15 Այս դեպքի մասին համառոտ տես. С. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянские движения в восточной Грузии в XVIII веке, («История классовой борьбы в Закавказьи». Сборник статей. Книга первая, Изд. ЗКУ, 1930, стр. 157):

16 Այսինքն $344 + 1312 = 1656$ թ.:

ՈՍՄԱՆՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Տասն ու յերկու երորդ թագավոր նստեց [ոսմանցոց յերկրում] յերրորդ սուլթան Մուրադը¹: Սրա զորքը գրավեց Նախիջևանը (Նախչվանը), Ադրբեջանը, Շիրվանը, Ղարաբաղն և Տփղիսի ու Գորու բերդերը...

Տասն և յոթ երորդ թագավոր նստեց նրա (սուլթան-Ահմադի) յեղբայր սուլթան Մուրադը²: Սա գրավեց Յերեվանն ու Բաղդադը...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 1574—1595 թ. թ.:

2 1623—1635 թ. թ.:

ծե.

ՍՈՒԼԻԱՆ-ՍԱԲԱ ՈՐԲԵԼՅԱՆ (XVII—XVIII Դ.)

„ԲԱՌԱՐԱՆ“, „ՃԱՆԱՊԱՐԶՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ
ՅԵՎՐՈՊԱ“, „ԳԻՐՔ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԻՔԻ“

Սուլիան Որբելյանը, վորը՝ կուսակրոնություն ընդունելով՝ Սաբա կոչվեցավ և, այդ պատճառով, Սուլիան-Սաբա Որբելյան (Սուլիան-Սաբա Որբելյանի) անունով է հայտնի, վերածնություն շրջանի վրաց հին գրականության ամենանշանավոր գեմքերից մեկն է։ Հայտնի է բազմակողմանի բեղմնավոր գործունեությունը գրականության զանազան բնագավառներում։

Ծագումով վրաց իշխանական Որբելյան տոհմիցն լինելով (նրա ծննդաբանությունը տես. Գ. Զիտաիա. Պիտարեթի և Գուդարեթի տապանաքարերը, վրացերեն, — Bulletin du Musée de Géorgie, III, 1927, հջ 126. Գ. Լեոնիձե, Սուլիան-Սաբա Որբելյան, Գիրք իմաստություն կեղծիքի, վրացերեն, Տրփղիս 1928, հավելված), Սուլիան Որբելյանը ծնվել է 1658 թ. և վախճանվել 1725-ին, ուրեմն 67 տարեկան հասակում։ Ահավասիկ և նրա ինքնակենսագրությունն յերրորդ գեմքով գրված, վորը կըցված է նրա «Բառարան»-ին, համաձայն վրաց Պատմա-Ազգագրական և ընկերության հավաքածուի № 1658 և վրաց մեջ գրագիտություն տարածող և ընկերության № 1510 ձեռագիրների (տես Սուլիան-Սաբա Որբելյան. վրացերեն բառարան, պրոֆ. Հովսեփ Դիփշիձեյի և պրոֆ. Ակակ Շանիձեյի խմբագրությամբ, Տփղիս 1928, հջ 477—478, curriculum vitae).

«Գրքիս աշխատասիրողին Սուլիան-Սաբա Որբելյանուն հիշեցեք աղոթքով՝ Արչիլ թագավորի և Գեորգ (Գիորգի) թագավորի ու արքայազն Լևոնի (Լեոնի) մորեղբոր վորդուն, վրաստանի դատավոր, պատրոն Որբելու վորդուն։ Այս թագավորների հրամանով գրվեց այս գիրքը բազում աշխատանքով և հոգսերով, քանի վոր վրաց (Քարթլի) յերկրում բառարան այլևս չէր

գտնվում և յերեսուն տարում հազիվ կազմեց՝ մեկնաբանությունը, քանի վոր աշխարհական երևալատոհմ և աշխարհիկ գործերից ազատ։ Այն պահին քրոնիկոնի* 1658 եր։ Սրանից հետո կուսակրոն (մոնազոն) դարձավ և Գարեսլի բազմալեռանց սուրբ [Հովհաննու] Մկրտչի վանքը մտավ, քրոնիկոնի 1698 մարտի 18-ին յեղավ կուսակրոն (մոնազոն)։ Քրոնիկոնի 1710 դեկտեմբերի 1-ին գնաց Խորասան (Սվաբասան) Քայխուրո թագավորի հրավերով, և փետրվարի 20-ին յետ ճանապարհ գեցին բազում ընծաներով, մայիսի 11-ին յեկավ Քարթլի։ Քրոնիկոնի 1712 ապրիլի 23-ին վախտանգ թագավորի հետ միասին Սպանան գնաց, նոյեմբերի 2-ին յետ ուղարկեց, դեկտեմբերի 20-ին յեկավ Քարթլի։ Քրոնիկոնի 1713 ոգոստոսի 17-ին փախավ Փրանգստան, տեսավ Ֆրանսիա, Շենուվա, Սիկիլիա. Ֆրանսիական թագավորը, Հոմի պապն և մեծ դուքսը (գրանդուկան) շատ լավ ընդունեցին. բոլոր մարդիկ զարմացան։ Ինչ վոր նրանց յերկրներում հազվագյուտ և թանկագին բան կար տեսնելու, բոլորը ցույց տվին։ Սրբազան (սուրբ) պապը սուրբ խաչի մասը, սուրբ նահատակ Կղեմեսի (Կլեմենտոզի) գլուխն և շատ ուրիշ մասունքներ ընծայեց, ոգոստոսի 18-ին ճանապարհ գեց։ Ճանապարհին սուրբ տանն ու շատ սուրբ տեղերին ուխտ յեղավ։ Հոկտեմբերի 20-ին հասավ Մալթա։ Դեկտեմբերի 8-ին Ֆրանսիական թագավորի նալն յեկավ, ճանապարհ ընկավ։ Քրոնիկոնի 1715 հունվարի 19-ին յեկավ Կոստանդնուպոլիս։ Մի տարով այնտեղ ուղացավ. Ֆրանսիական դեսպանատանն եր իջել ամենայն աջակցությամբ։

«Այնտեղ սկսեց [աւրտա]գրել բառարանն ոգոստոսի տասին և քրոնիկոնի 1716 հունվարի քսանին ավարտեց»։

Այլ ձեռագիրներում կան, ի միջի այլոց, և հետևյալ լրացուցիչ տվյալներ (ibid., 478).

«Ծնվել է Սուլիան-Սաբա Որբելյանը վրաց 348 քրոնիկոնին [= 1658] հոկտեմբերի 24-ին, յերբ լատինացվոց չորս նոյեմբերն է[ր], կիրակի ուրը, կես գիշերվա պահին»։

«Սաբան վախճանվեց Քրիստոսի 1725 [թվի] հունվարի 26-ին մեծն Մոսկվայում, Սեսենցկայում, Արչիլ թագավորի պալատում և նույն [պալատի] յեկեղեցում թաղվեց Դարեջան արքայազններ հրամանով և շատ ծախքերով և հուղարկավորությամբ և մեծ պատվով»։

* Այստեղ և ստորև քրոնիկոնը պետք է հասկանալ իբրև թվական Բ. Մ.-ից հաշված։

Որբեյանի կենսագրությունից առանձնապես հետաքրքիր են նաև տեղեկություններ, վորոնք սփռած են ուրիշ հիշատակարաններում. 1. վոր նա կուսակրոնություն է ընդունել կրկնակի ամուսնությունից հետո. 2. վոր նա կաթոլիկություն է ընդունել Յեվրոպա յեղած ժամանակ, իսկ ըստ Մ. Թամարաշվիլու (Histoire du catholicisme en Géorgie etc., վրացերեն, Տփղիս 1902, էջ 311—347), նոյնիսկ մինչ Յեվրոպա գնալը. 3. վոր նրա ճանապարհորդությունը դեպի Յեվրոպա վոչ թե փախուստ է յեղել, այլ դեսպանություն քաղաքական նպատակով պապական միսիոներների ուղեկցությամբ, յերբ նա քանիցս ներկայացել է Հռոմի պապին, Լյուդովիկոս XIV-ին՝ Վերսալում (1714 թ. մայիսին), յերբ առիթ ունեցավ ծանոթանալու հռչակավոր առակախոս Լաֆոնտենի հետ, ևն:

Որբեյանի գրեթե բոլոր յերկերում մենք այսպես թե այնպես տվյալներ ենք գտնում Հայաստանի և հայերի մասին:

Այս յերկերն են.

1. «Վրացերեն բառարան», ա. հրատ. Ռ. Երիսթավի խմբ., Տփղիս 1884. բ. հրատ. Հ. Ղիփշիձեյի և Ա. Շանիձեյի խմբ., Տփղ. 1928:

2. «Ճանապարհորդություն դեպի Յեվրոպա», հրատ. «Յիսկարի» հանդիսի 1852 թ., հունվար (№ 1), էջ 1—16, փետրվար (№ 2), էջ 17—31, մարտ (№ 3), էջ 32—65, ապրիլ (№ 4), էջ 45—81 (թերի): Բացի դրանից, մեր տրամադրություն տակ եր Տփղիսի պետ. համալսարանի գնած նորագույն ձեռագիրն, ուր, ի միջի այլոց, դետեղված է այս «Ճանապարհորդության» տեկստն ավելի ընդարձակ, քան 1852 թվին հրատարակածը, հետևյալ վերնագրով. «Հանուն հոր և վորդվո և հոգույն սրբո. Սաբա-Որբեյանի վերադարձը Ֆրանսիայից և մուտքն Իտալիա 1711 (sic.) թվի հունիսի տառնահինգին»:

3. «Գիրք իմաստություն կեղծիքի»*, ա. հրատ. ՍՊԲ 1857. բ. հրատ. Պ. Ումիկաշվիլու խմբ., Տփղ. 1871. գ. հրատ. (ընտիր առակներ), Ստ. Զարափովի, Տփղ. 1874. դ. հրատ. Գ. Զարկվիանի և ընկ., Տփղ. 1881. ե. հրատ. Ն. Մթվաբեիշվիլու խմբ., Տփղ. 1892. զ. հրատ. Գ. Լեոնիձեյի խմբ., Տփղ. 1928: Բացի դրանից, կան թարգմանություններ. ռուսերեն՝ Книга мудрости и лжи (Грузинские басни и сказки

* Յեվ վոչ թե «Իմաստության և կեղծիքի», ռուս. мудрости и лжи:

XVII—XVIII стол.) Саввы-Сулхана Орбелиани. Перевод и объяснения Ал. Цагарели. СПб. 1878. *անգլիերեն*՝ The Book of Wisdom and Lies, a Georgian Handbook of the Eighteenth Century, by Sulchan-Saba Orbeliani, translated with notes by Oliver Wardrop. Printed by Wil. Morris at the Kelmscott Press, 14, 1895. *գերմաներեն*՝ Die Weisheit der Lüge. Gesprochen von Sulchan-Saba Orbeliani. Übersetzt aus dem Georgischen von Prof. Dr. M. von Tseretheli. Einleitung von Dr. Surab Awalischwili.

Առաջինում մեզ համար հատկապես հետաքրքիր է «Կտակագրությունը» (անդերձանամակի), այսինքն առաջաբանը, ուր հեղինակը խոսում է ոգտագործած աղբյուրների մասին, ապա՝ բուն բառարանում մի շարք բառեր, վորոնք Հայաստանին և հայերին են վերաբերում: Իսկ յերկրորդում ուշագրավ է հեղինակի տպավորություններն Յեվրոպայում (Հալիկոնիայում, Հռոմում, Կ. Պոլսում) գտնվող հայերի մասին: «Բառարան»-ից քաղած տեղեկություններն առաջ ենք բերում համաձայն 1928 թ. հրատարակության, իսկ «Ճանապարհորդություն»-ից քաղածը՝ համաձայն 1852 թ. հրատարակության և վերոհիշյալ նորագույն ձեռագրի: Ինչ վերաբերում է «Իմաստություն կեղծիքի» գրքից հանած առակին (№ 99. Գլխատապակներ), այդպիսին մենք տանում ենք այս աշխատության IV հատորը, գեղարվեստական գրականության բաժինը*:

Ա. ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԱՆՀԱՏՈՒՆԵՐԸ

[ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԱՆՀԱՏՈՒՆԵՐԸ]

Յես, Սուլխան-Սաբա Որբեյանս, պատանեկության և ջահելության պահին, շատ աշխատանք թափեցի այս գրքի վրա, քանի վոր վրացերեն լեզվով բառարան այլևս չկար [և] քանի վոր

* Որբեյանի բաղմաթիվ յերկերից հիշատակելի յե նաև Քիլիկ և Դամասոյի չափածո թարգմանությունը, վորը մինչ այդ սկսել էր Կախբի թագավոր Դավիթը (վախճ. 1604 թ.) և ապա շարունակել, Վախտանգ VI թագավորի հրամանով, վոմն պարսիկ և ավարտել վոմն հայ՝ Սպահանում: Որբեյանի թարգմանությունը 1839 թ. կրճատել է վոմն Մեղքեղա Աշխարհբեգի Բեբու-թովը (Ե. Такайшвили, Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. I, стр. 347).

այն, վորին Վախտանգ հինգերորդ թագավորը վրացերեն բառափոխը (սիտղ՝վիս-կոնա) կոչեց, ժամանակի ընթացքում անհետացել էր: Քանի վոր այս պատվական գիրքը կորել էր, վրացերեն լեզուն [ել] ըստ իրենց քմահաճույքի այլանդակել էին. [ապա] Վախտանգ թագավորի քեռին՝ Գեորգ (Գիորգի) թագավորը հրամայեց ինձ ձեռնարկել սրան. և յես մի փոքրիկ բառարան տեսա, վորը նրանց (հայերեն) լեզվով բառգիրք է կոչվում¹, և յես ել նրանց որինակով ձեռնարկեցի [սրան] և կազմեցի, վորքան ել ուժս ներում եր...

... Աշխատեցի, վորքան ել ուժս ներում եր, [ոգտվել] հելլեն, լաթին, հայերեն (սոմխուրի), ռուսերեն և արաբերեն գրքերից և քաղվածքներ անել այնտեղից...

ՁԱՆԱԶԱՆ ԲԱՌԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ազրուժ—կարնու-քաղաք (կարնու-քաղաքի):

Արազ գետի ալուժը—(°):

Արմենիա (ոտար)—յերբայերեն Արարատ:

Բաբթուղի մեոս (Բարթումե)—առաքյալ Գալիլեյցի. Հնդկաստանում եր, Քրիստոս քարոզեց. յեկավ Հայք (Սոմխիթ), և այնտեղ հայերը (սոմխները) նրանից՝ կենդանուց՝ կաշին պլուկեցին². նրա մարմինը Զերիփա կղզում եր և ապա Բենեվենթում քաղաքում, իսկ հետո յերբորդ անգամ Ուոն (sic) կայսրը Հռոմ տարավ:

Բիթլիս—(°):

Յեփրատ (Եփրատ) գետը—(°):

Յերզնկա (Երզնիս) —(°):

Թոնդրակեցի (թողրակեցի)—առանց քաղվելու չարություն անող. «սիրում են թոնդրակեցությունը (թողրակեցի) առավել քան լավությունը». «թոնդրակեցի (թողրակեցի) լինի թե՞ աղանդավոր» — Կանոնագիրք:

Կարնու-քաղաք (կարնու-քաղաքի)—Ազրուժ:

Նվիրակ (նիվիրակի || նիրակի) յերկուսն ել հայերեն (սոմ-

խուրի) են, նվիրակ կոչվում է գործակալը (+ Ֆրանկենբեն Նուլնյա)*:

Նվիրակ* — վաղապես (նիրակի) թմոնդուրի — (°):

Սոմենիս (սոմենիս) — հայկազն (հաոսիանի) (3, 38 Յեսայա):

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ի նկատի ունի XVII դարու վերջերում գոյություն ունեցող մի ինչ վոր «բառգիրք» հայերեն լեզվով հավանական է ձեռագիր որինակներից մեկը, կամ Յերեմիա վարդապետի «Բառգիրք Հայոց»-ը (տպ. Յալիֆոնայ 1698): Համաձայն դոց. Իլիա Աբուլաճեի անտիկ հետազոտության, Ս. Որբեյանն, ի միջի ալոց, ոգտագործել է նաև 1666 թ. Ամատերգամում հրատարակած Աստվածաշնչին կցված «Ցանգ մատենական»-ը (եջ 774—829):

2 Իսկապոլիս Հռոմի պապը (II—III դ.) իր հատուկ գրվածքում Περι τω τῷ α' ποστολῳ (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. X, col. 952), գրում է. «Բարթուղիմեոս առաքյալը՝ քարոզելով հնդկաց մեջ և տալով նրանց Մատթեոսի ավետարանը՝ գլխավոր խաչեցավ և թաղվեց Ալանում, վորը մեծ Հայքումն է: Նույնը կրկնվում է Իսկապոլիսի գրության վրացական վերսիայում (տես Տփղիսի ն. Յեկեղեցական Թանգարանի հավաքածուի № 445 ձեռագիրը, եջ 316 V—317 r). «Բարթուղիմեոսը (Բարթումեն) հնդկաց քարոզեց, վորոնց տվեց Մատթեոսի ավետարանը, և գնաց Հայքի (Սոմխիթի) և Ալանաց (Ալանեթի) կողմերն ու խաչեցավ գլխավոր և թաղվեց Հայքի (Սոմխիթի) Ալվանում: Հետագա հեղինակները, որ. Դորսեոս Տյուրացին (VI դ.), Սուփրոնիոս Յերուսաղեմացին (VII դ.) և Նիկիտա Պաթլագոնցին (IX դ.) համապատասխան գրվածքներում նույն հարցի շուրջը կրկնում են Իսկապոլիսի խոսքերը միմիայն այն տարբերությամբ, վոր Բարթուղիմեոսի թաղման տեղն անվանում են «Քորբոնոպոլիս» (Κορβονόπολις), «Ալբանոպոլիս» (Ἀλβανοπόλις), «Ուրբանոպոլիս» (Ὀυρβανοπόλις), ելն: Մասնավորապես, Դորսեոսի գրության վրացական վերսիայում (տես Տփղիսի ն. Յեկեղեցական Թանգարանի հավաքածուի № 95 ձեռագիրը, եջ 162) կարդում ենք. «Բարթուղիմեոս (Բարթումե) առաքյալը Հնդկաստանում ընտրյալների առատ քաղաքացի Քրիստոս տվեց նրանց Մատթեոսի ավետարանը և նշեց մեծ Հայքի (Սոմխիթի) Ուրբանա քաղաքում: Հայ մատենագրության մեջ տես. Մ. Խորենացին Պատմությունն (Տփղ. 1913, եջ 31) և պատասխանը Մահակ Արծրունցին, նու թղթին (Մովսիսի Խորենացու Մատենագրութիւնը, Վեն. 1865, եջ 295), Հայտնավորը (Մ. Վ. Ալեքեան, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւնը, սրբոց, հատ. Թ. Վեն. 1813, եջ 441. Ղ. Ալիբան, Սոփերը Հայկականք, հ. ԺԹ, Վեն. 1854, եջ 26). նաև Միխայի Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Նրուսաղէմ Վեն. 1871, եջ 101—Մանրամասնութիւնները. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, I, Վեն. 1785, եջ 298, 586. Ղ. Իննիքեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց,

* Հարցական նշան ենք դնում այստեղ և ստորև, յերբ բառին կից չկա նրա մեկնութիւնը:

* Բնագրում՝ Նուշա (sic).

** Բնագրում՝ նվիրակաց:

Վեհ. 1822, էջ 509—510. Գ. Սրուանձեան, Համով-հատով, 1904, էջ 95—96.
Մ. Օրմանեան, Ազգապատում, I, 4. Պոլիս 1912, էջ 29, § 10:

3 Որոշքը եղծիածնական նվերականությանն է վերաբերում, վորի մասին հետագայում գրում է և Անտոն Ա. Կաթողիկոսն իր «Հակաճառության» մեջ (տես «Մզամետղ» վեբերա, վրացերեն, Պ. Կարբելովի խմբ., Տիփղ. 1892, էջ 596):

Բ. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

[ՀԱՅԵՐԸ ՅԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ]

[1.] ՀԱԼԻԿՈՒՆԵՍ

...[Այստեղ] տեսա՝ կապանքներում ձգած չորսի չափ վրացի (քարթվելի) քաղաքացիներ եյին, մեկ տերտեր (տերտերա), [և] յերեք ուրիշներ. ինձ գովեցին մի հայոց (սոմեխի) յեկեղեցի, վորը սակայն չտեսա ...

[2.] ՀՈՒՈՄ

[1714 թ.] հուլիս ամսվա 30-ին նրանց (լաթինացի) տոմարով ռզոստոսի տաճն եր, սուրբ Լավրենտիոս (Լավրենտի) սարկավազի տոնը. նախ ինձ տարան ցույց տալու [նրա վանքը], և նրա տներն ու յեկեղեցին տեսանք, պատարագն ախտեղ լսեցինք. ախտեղ դաստիարակվում են հույներ (բերձեններ) և հայերի (սոմեխների) վորդիք՝ պապի հաշվին, վորոնք փախչելով եյին յեկեղ կամ նեղն ընկած լինելով. յերիտասարդ տղաները մեր այցելության պահին քառասունի [չափ] եյին: ...

Ոգոստոս ամսվա 4-ին ... գնացինք Մարիամ Յեզիպտացիո յեկեղեցին. ասում եյին փոքր է, սակայն հին եր և լավ կառուցված. հայերից (սոմեխներից) ովքեր վոր գալիս են [Հոմ], ախտեղ են իջնում, ախտեղ են մտնու ստանում (խմում և ուտում), ովքեր մեռնում են, ախտեղ են թաղվում: [Այստեղ] նկարած է Գրիգոր Պարթևն ու նրա տանջանքները: ...

Ոգոստոս ամսվա 8-ին ... Ճաշից հետո գնացինք ախտեղ, ուր պապի հաշվին դաստիարակվում են հույն (բերձեն), հայ (սոմեխ) և արաբ տղաները, նաև ուրիշները՝ [եթիովպացի], լաթին (°), ռուս, յեզիպտացի, գերմանացի (նեմսա), բոսնացի (բոշնաղ), պարսիկ, յերբայցի, թուրք, ասորի ևն ...

Ոգոստոս ամսվա 9-ին գնացինք մի տեղ, ուր կարդինախներից մեկը վանք եր կառուցել. յեկեղեցին փոքր եր, ուր յերկու

քահանա կար. քանի աղքատ և վնդված լութերան կար, կամ հայ (սոմեխ), թե ասորի, վորքան ել աղանդավոր կգար, [բոլորին] ախտեղ եյին պահում, ուտեցնում-խմեցնում (խմեցնում-ուտեցնում), հագցնում, կրոն սովորեցնում ու արձակում³: Քառասուն մեկ տարի յե, ինչ շինել եյին, յերեք հազար չորս հարյուր ինըսուն և ութ հոգի յեն [կաթողիկ] դարձրել և Քրիստոսին նվիրել. իմ այցելության պահին վաթսունի չափ եյին, բայց բոլորին չտեսա, վոմանք գրսումն եյին...

[3.] Կ. ՊՈԼԻՍ

Հարկատու յեն տասնհինգ տարեկանից մինչ վաթսուն տարեկանը. —

Հույն (բերձեն)՝ քառասուն յերեք հազար.

Հայ (սոմեխ)՝ տասն և յոթ հազար.

Հրեայ՝ տասն և յերկու հազար.

Փրանկ ամբողջն՝ յերկու հազար.

Քրիստոսյա յեկվորները՝ չորս հազար.

Գերի տաժանակիր* և այլ՝ յերկու հազար.

Թուրք (թաթար) [ամբողջը]՝ չորս հարյուր յոթանասուն և հինգ հազար.

Փրանկերն և թուրքերը (թաթարները) հարկ չեն վճարում...

* Բնագրում՝ «կատարդի»-ի, այսինքն каторга.

ՎԱԽՏԱՆԳ VI (XVII—XVIII Դ. Դ.)

ՈՐԵՆՍՊԻՐԲԸ

Լևոն (Լեվան) Վրաց (Քարթլիի) թագավորի վորդի՝ Վախտանգ արքայազնը պատվավոր աեղ ունի գլաված վրաց գրականության մեջ իբրև բանաստեղծ. բայց համեմատաբար ավելի մեծ է նրա հռչակն իբրև «մեկենասի», վորի ձեռնհրեցությամբ 1709 թ. կազմակերպվեց առաջին տպարանը Վրաստանում և ամբողջ Այսրկովկասում (ուրեմն 67 տարով առաջ քան Սիմեոն կաթողիկոսի հիմնածն Եջմիածնում)՝ Տիգրանում, ուր, ի թիվս բազմաթիվ գրքերի (մեծ մասամբ յեկեղեցական), 1712 թվին արտադրվեց Շոթա Ռուսթավելի (Ռուսթավելի) «Ընձենավոր»-ի կամ, ուղիղ, «Վագրենավոր»-ի անդրանիկ հրատարակությունն իր իսկ խմբագրությամբ, վորը մինչ որս չի կորցրել գիտական նշանակութունը։ Նրա պատվերով թարգմանվեց պարսկերենից «Քիլիլա և Դամանա»-ն (վորն ի վերջո գլուխ բերեց Սուլիսան-Սաբա Որբելյանն), և մի շարք այլ յերկեր ու բառարաններ. խմբագրվեց հսկայական՝ «Քարթլիս-ցխորեբա» կոչված Վրաց տարեգրությունն և, վերջապես, կազմվեց 7 զանազան որենսգրքերից ժողոված «Վրաց Որենսգիրք»-ը։

Ծնված լինելով 1675 թվին, Վախտանգ արքայազնն իր հոր՝ Լևոն (Լեվան) թագավորի Պարսկաստան լինելու պատճառով 1703—1712 կառավարում էր Վրաստանը, և հենց այս ժամանակաշրջանին է պատկանում ամբողջ այն շինարարական գործունեությունը, վորը՝ նրա անվան հետ կապելով՝ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրած ունին հետագա վրաց պատմիչները՝ Վախուշտն (Քարթլիս-ցխորեբա, II, 70—73 = M. Brosset, Histoire de la Géorgie, II, p. 99—104) ու Սեխնիա Չխեիձեն (Ք. Ց., II, 323), վորոնք, ի միջի այլոց, շեշտում են և նրա «հոգսերը» Քարթլիում ջրաբաշխութիւնը զարգացնելու նկատմամբ

(Առբխլոյի և Դարայազի շրջաններում շինած առուները նրա առուներով կոչվում էին «Վախտանգի առուներ») *։ 1712—1719 թ. թ. միջոցին նա ապրում էր Պարսկաստանում (Սպահան, Քերման)՝ ստանձնելով 1716 թվից Իրանի սպասալարի պաշտոնը, վորին միաժամանակ շնորհված էր Թավրիզն ու Պարտավը։ 1719—1724 թ. թ. նա կրկին կառավարում էր Քարթլին իբրև Վախտանգ VI թագավոր, 1724-ին ամբողջ ընտանիքով և բազմաթիվ շքախմբով ու ուղեկիցներով քաշվեց Ռուսաստան, ուր բնակվում էր յերբեմն Մոսկվայում և յերբեմն Պետերբուրգում, իսկ վերջերն Աստրախանում, ուր և վախճանվեց 1737 թվին. թաղված է նույն քաղաքում՝ ռուսաց մայր յեկեղեցում։

Վախտանգ VI-ի գրական ժառանգությունից առաջիմ հրատարակված են, բացի «Վագրենավոր»-ի խմբագրությունից, «Քարթլիս-ցխորեբա»-ն (հրատ. Մ. Բրոսե, ՄՊԲ. 1849 = Ֆրանսերեն թարգմ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, SPB, 1849—1850), «Վախտանգ արքայազնի որենսգրություն» կոչվածը (Դ. Չուբինովի «Վրացերեն Քրեստոմատիա», ա. հրատ. ՄՊԲ 1846, էջ 394—455) ** և Պարսկերեն-վրացերեն բառարանային նյութերը (տես Յուրի Մառի և Կ. Դոնդուլայի հոդվածները ժողովածուում. Etudes persanes-géorgiennes. I. Publication du Commissariat de l'Instruction Publique de la République Géorgienne de l'Union Soviétique. Leningrad 1926)։

Վախտանգ VI-ի ձեռներեցությամբ թարգմանած գործերից մեկ համար հատկապես հետաքրքիր է այսպես կոչված «Հայոց որենսգրությունը», վորն իսկապես 2 մասից է բաղկացած, ընդամենը 451 հոդվածով, վորոնցից առաջինը՝ 1—150 հոդվածները՝ Ասորա-Հոռմեյական Դատաստանագրքի» թարգմանությունն է հայերենից (Ներսես-Լամբրոնյան խմբագրությամբ), իսկ յերկրորդը՝ 151—451 հոդվածները՝ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք Հայոց»-ի։

Այս գործն է, վոր մենք հրատարակեցինք 1927 թվին հետևյալ ընդարձակ վերնագրով. Corpus juris armeniaci. Versio Georgica jussu regis Wachtangi VI facta. Edidit Leo Melikset-

* Հմմ. մեր այս աշխատության I հատորի ա. գլխի 6-րդ ծանոթությունը (էջ 14)։

** Տես այս «Որենսգրության» նոր լույս տեսած Ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Joseph Karst, Code Géorgien du roi Vakhtang VI [«Corpus juris Ibero-Caucasici I, 1, 2], Strasbourg 1934, 1935։

Bek [«Monumenta georgica». Leges. № 2], sumptibus universitatis Tphilisiensis, Tphilis 1927=I. Օրէնք [յաղթող] թագաւորաց քրիստոնէից Կոստանդինոսի, Թէոդոսի եւ Լեոնի թագաւորաց Հոռոմայեցոց [եջք 3—41]. II. Միթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց [եջք 42—156]. Ի հայերէն բնագրաց համահաւաքեալ եւ ըստ վրաց հանդերձ այլալուծեամբք վերածեալ յաւուրս արքայորդոյն Վրաց Վախթանգայ եւ հրամանաւ նորին ի միջոցի 1703 եւ 1711 ամաց ան. ի յոյս էած Լեոն Մելիքսեթ-Բէկ: Արդեամբք Համալսարանին Հանրապետականի Վրաց որ ի Տփղիս ի Թուին Հայոց ՌՅՀՀ եւ ի Ծ. Ք. 1927 (տես եջ XIV):

Համաձայն Ե. Թաղաճեանի (Описание рукописей, т. II, стр. 615) եւ մեր հետազոտութեան, «Հայոց Որենսդրութիւնը» թարգմանված պիտի լինի հայերենից վրացերէն 1703—1711 թ. թ.: Այս դրույթի հետ համաձայն եւ Ի. Ջաւախիշվիլին (Վրաց իրավունքի պատմութիւնը, վրացերէն, գ. I, Տփղ. 1928, եջ 121). մինչդեռ Ս. Կակաբաձեն մեր վերոհիշյալ աշխատութեան մասին գրած գրախոսականում (տես նրա ժողովածուն. Recueil historique, վրացերէն, II, Տփղ. 1928 եջ 131—132, հատկապես 132, ծան. 1) ջանում եւ ճշտել հիշյալ թվերը, վերագրելով այդ աշխատանքը 1706-ի մոտերքին:

Վախտանգայն «Որենսգրք»-ից եւ մասնավորապես «Հայոց որենսդրութիւն»-ից քաղած տեղեկութիւնները մենք ստորեւ առաջ ենք բերում համաձայն Վրաց մեջ գրագիտութիւն տարածող Կ. ընկերութեան հավաքածուի № 3683 ձեռագրի, վորը հիմք եւ ծառայել 1927 թվի մեր հրատարակութեան, մասամբ նաեւ № 107 բ. ձեռագրի (տես մեր հրատարակութեան IX—X եւ 3, 100 եջերը):

* Այս աշխատութեան առաջաբանում տրված եւ ի միջի այլոց, մանրամասն բերվող փառքի Վախտանգ VI-ի «Վրաց Որենսգրքի» առանձին հատվածների հրատարակութեան, վոր կատարվել եւ զանազան ժամանակ զանազան անձանց ձեռքով, այն եւ այսպես կոչված «Գեորգ Պաճառի», «Բեքա եւ Աղբուղայի», «Կաթողիկոսական» եւ «Վախտանգ VI-ի», ներառյալ եւ մեր հրատարակած «Հայոց»-ը (ուրեմն ընդամենը 5), մինչդեռ մնացած յերկուսն, այն եւ այսպես կոչված «Մովսիսական» եւ «Հունական»-ը, դեռ հրատարակված չեն: Ամբողջական «Որենսգրքի» ռուսական թարգմանութիւնը հրատարակվել եւ յերկու անգամ. Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, ա. հրատ. Կառավարիչ Սենատի, ՍՊԲ 1828 թ., բ. հրատ. Ա. Փրեմկելի եւ Դ. Բախրաճիի խմբագրութեամբ, Տփղիս 1870 թ.:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

«Վախտանգին» միտք հղացավ եւ նա ջանաց ի մի ժողովել որինաց բոլոր գրքերը, վորոնք ժամանակի ընթացքում ցրված էյին այլ թագավորութիւններում կամ Գարթլիում: Յեւ այսպես նա փնտռեց, գտավ եւ ձեռք բերեց՝ շատերին հարկադրելով այն եւ բազում աշխատանքով ստացավ [պատվիրածը] ... Յերբորդ [հերթին] ¹ Մեծ Հայքի (Սոմխիթի) հովիւ[ապետ]՝ Գրիգոր Լուսավորչի դամբան եջմիածնից բերել տվեց՝ հայոց (սոմխիթերի) թագավորներին դատաստանագրքերն, եւ այնտեղից թարգմանել տվեց լրիւ եւ առանց հապավման» (որենսգրքի ներածութիւնը):

«Հայոց (սոմխիթերի) որենսդրութիւնը փոխադրված ե հենց այն լեզվից Վախտանգ վեցերորդ վրաց (քարթվեցներ) թագավորի որոք եւ տրված ե նրանից վրաց (քարթվել) ժողովրդին նրա՝ արքայազն եւ Գարթլիի կառավարիչ յեղած ժամանակ, 1703 եւ 1711 թվականների միջոցին» (հայոց որենսդրութեան վերնագիրն, ըստ № 107 բ. ձեռագրի):

«Յանկացանք դատաստանաց գիրք գրել. նախ աստվածաշնչից Մովսիսի սահմանած որենքներն, ապա հունաց (բերձենների) եւ հայոց (սոմխիթերի) գրքերից թարգմանածը, նույնպես եւ կաթողիկոսի եւ Գեորգ (Գիորգի) թագավորի ու Բեքայի սահմանած որենսդրութիւնները ժողովեցինք...» (Վախտանգ արքայազնի որենսդրութեան ներածականը):

ՀԱՅՈՑ ՈՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ 291 ՀՈՂՎԱԾԸ

Յեթե տիրոջն ուխտ անե վանականը կամ քահանայն կամ սարկավազը, պետք ե վոր այն պահե ե հեռու մնա մսակերութիւնից: Յեթե առանց ուխտի ել պահե, լավ ե: Իսկ յեթե իրենց կամքով չկարողանան պահել, պետք ե բացահայտ կերպով ուտեն, ե յեթե ուզում են, պահեն: Ով փարիսեցիութեամբ պիղծ ընդունի թե հացին կամ պասկան կերակուրին միս ե դիպել, այսպիսիներին որենք չի ցանկանա: Յեկեղեցուն ուխտ տվողը հայտնի ե: Յեւ յեթե մեկը՝ կնոջից բաժանված կամ ամուսնացած՝ միանգամ յեկեղեցու անունը մեծարե, առավել յեկեղեցացած՝ միանգամ յեկեղեցու անունը սուրբ ե անարատ: Սակայն հուշկան կղաւնա, վանականները՝ սուրբ ե անարատ: Սակայն հուշկաները (բերձենները) ե անորեն ու վատագոյի հայերը

(սոմեխները)* իրար վոր բամբասում են, յերկուսն ել հա-
վատալի յե: Ըստ կանոնաց միս չուտեն ուտելուց լավ ե, բայց
չբամբասեն: Հայի (սոմեխի) մեջ** ել շատ կգտնվի որինա-
պահ, դրսում յեթե վոք իրար ասեն՝ դու ուտում ես և յես վոչ⁴:

ՄԱՆՈՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Առաջինը՝ Մովսիսական, յերկրորդը՝ Հունաց, ապա չորրորդը՝ Կոթողի-
կոսի որենագիրքը, հինգերորդը՝ Գեորգ (Գիորգի) Թագավորի որենագիրքը, վե-
ցերորդը՝ Աղբուղայի որենագիրքն և, վերջապես, յոթերորդը՝ Վախտանգ ար-
քայազնի որենագիրքը (տես. E. Такайшвили, Описание рукописей, II,
614—616):

2 Հավանական ե հայրապետանոցից, քանի վոր ձեռագրատուն այն ժամա-
նակ չկար:

3 Թե վորքան «լրիվ և առանց հապավման» ե կատարած հայոց Թագավոր-
ների, ասել ե՝ «Ասորա-Հռոմեական Դատաստանագրքի» և Մխիթար Գոշի «Դա-
տաստանագիրք Հայոց»-ի Թարգմանութունը հայերենից վրացերեն, ցույց ե
տալիս մեր կազմած համեմատական աղյուսակը (տես մեր վերոհիշյալ աշխա-
տության 238—245 եջերը):

4 Այս հոգվածը համապատասխանում ե Մխիթար Գոշի Դատաստանա-
գրքի ա. մասի 52 հոգվածին, վորը կարգացվում ե այսպես. «Յալագս դասա-
սանաց մսակեռութեան ուխտականաց. Որք յուխտի անդ իցեն երիցունք կամ
սարկաազունք և կամ այլոք ի պաշտօնէիցն եւ հեռի իցեն ի մոյ և միտք
իւր յօժարեսցին ի ճաշակել, համարձակ կերիցէ եւ մի գաղտարար. ապա թէ
կամեսցին՝ պահեսցեն. ընդունին կանոնք զերկոսին: Ապա թէ ոք պիղծ հա-
մարեսցի կամ զբանջար և զհաց որ մոտ իցէ, ոչ ընդունի զնա կարգ եկե-
ղեցու: Ուխտական՝ յայտ է, զի զամուսնացեալս և զկուսանս եւ որք միանգամ
յեկեղեցի են՝ անուանէ. ապա ուրեմն վայրապար է ազգացն Յունաց եւ մեր
զմիմիանս բամբասել, զի զերկոսին ասէ ընդունիլ կանոնաց: Արդ՝ բարիոք է
չուտեն, քան ուտեն, թէպէտեւ ոչ բամբասի, որպէս ի մեզ գտանին բազում
պահողք. այլ արտաքոյ դատաստանի է զմիմեանս դատելն» (հրատ. Վահան
վ. Բասախեանցի, եջ 151—152):

* Ընդգծած բառերը համապատասխանում են Մխիթար Գոշի «մեր»
բառին:

** Ընդգծած բառերը համապատասխանում են Մ. Գոշի «ի մեզ» բառե-
րին:

ԺԷ.

ԱՆԱՆՈՒՆ ՇԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (XVII—XVIII Դ. Դ.)

„ՔԱՐԹԼԻՍ-ՑԽՈՐԵՐԱ“-ՅԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

XIV դարու անանուն հեղինակի «Ժամանակագրության» մա-
սին խոսելիս (է. գլուխ) մենք նշել եյինք, վոր այն՝ սկսվելով
Գեորգ (Գիորգի) Հաշայի Թագավորությունից՝ հասնում ե մինչ
Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի Թագավորությունը: Գեորգ (Գիորգի)
Պայծառի ժամանակվա անցքերի նկարագրությամբ վերջանում ե
վնչ միայն հիշյալ «Ժամանակագրություն», այլ և այսպես կոչ-
ված «Քարթլիս-ցխորերա»-յի հին խմբագրությունն, ինչպես այն
հասել ե մեզ, որինակ, Մարիամ Թագուհու վարիանտում (հրատ.
Ե. Թադևայշվիլու, Տփլիս 1906, եջ 1—785): XIV—XVII դա-
րերի Վրաստանի պատմությունը գրի առնելու համար XVIII դա-
րու սկզբներին Վախտանգ VI Թագավորի ձեռներեցությամբ «գի-
տուն մարդկանցից» գումարված հանձնաժողովը սկսել եր ի մի
հավաքել բոլոր այն տեղեկությունները, վորոնք հիմք պետք ե
ծառայեյին նույն «Քարթլիս-ցխորերա»-յի լրիվ խմբագրությանը:
Այդ նպատակով կազմվեցին «Քարթլիս-ցխորերա»-յի շարունա-
կությունները, վորոնցից առ այժմ, ինչպես Ի. Վ. Չավախիշվի-
լին (չին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., եջ
273) իրավացիորեն նկատում ե, հայտնի յե չորսը.—

1. Առաջին շարունակությունն առանց վերնագրի, վորը
սկսվում ե 1220 թվից և հասնում ե մինչ 1453 թ., հրատարակել
ե Ե. Թադևայշվիլին «Քարթլիս-ցխորերա»-յի Մարիամ Թա-
գուհու վարիանտի հավելվածների բաժնում՝ հավելված II, եջ
850—891:

2. Յերկրորդ շարունակությունը, վորն «Բագրատունյաց
Թագավորության պատմությունը» վերնագրին ե կրում, սկսվում
ե 1452 թվից և հասնում մինչ 1605 թ., հրատարակել ե նույն Ե.
Թադևայշվիլին նույն հավելվածների բաժնում՝ ibid., 892—

973. տես նաև Բ. Ց. I, Բրոսսեյի հրատ., 476—477 և (շարունակությունը) Բ. Ց., II, Չուբինովի հրատ., 259—306. Փրանսիական թարգմանությունը՝ M. Brosset, Hist. de la Géorgie, II, 1856, p. p. 322—376 (Suite des Annales).

3. Յերբուրդ շարունակությունը՝ «Վրաստանի պատմությունը» վերնագրով՝ սկսվում է 1373 թվից և հասնում մինչ 1703 թ.: Առաջին անգամ հրատարակեց Մ. Բրոսսեն միաժամանակ վրացերեն (վիմատիպ) և ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Chronique Géorgienne, par M. Brosset, Paris 1829, 1830, p. p. 1—150 (վրացերենը), LV + 106 (ֆրանսերենը): Նույնի վրացերեն տեկստն յերկրորդ անգամ հրատարակեց (իբրև արտատպություն առաջինից) Զ. Ճիճինաձեն հետեյալ վերնագրով՝ «Վրաստանի պատմությունը Մեծն Մոսկրավի տվյալներով», Տփղիս 1910, եջ 1—77: Այս «Պատմությունը» հայտնի է գրականություն մեջ առանձնապես «Պարիզի Քրոնիկա» (Պարիզիս Խրոնիկա) անվամբ:

4. Չուբուրդ շարունակությունն այն է, վոր՝ պարունակելով իր մեջ այսպես կոչված «Բագրատի թագավորությունն պատմությունը» և սկսվելով XIV դարուց՝ հասնում է մինչև Գեորգ (Գեորգի) XI թագավորի Սպահան գնալը 1696 թվին. հրատարակել է Մ. Ջանաշվիլին, «Նոր Քարթլիս Յիսկրեբա» վերնագրով, գրքույկում՝ «Նաշրոմի», I, Տփղիս 1907, եջ 1—54 («Բագրատի թագավորության պատմությունը», 36—54):

I

[XIII—XIV ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... Լանգ-թեմուրի ընդարձակ պատմությունը գրի է առնված մեկնաբանություններով հանդերձ պարսից մատյաններում¹, և հայերն էլ այլ կերպ ունին նկարագրած այն²...

... Լանգ-թեմուրը նվաճեց արևելյան բոլոր յերկրները... և յեկավ Հայք (Սոմխիթ), ու գրավեց ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը)՝ հրի ու սրի յենթարկելով, նաև գերելով ու իսպառ ավերելով Հայքը (Սոմխիթը), ինչպես մանրամասն (մեկնաբանություններով) գրքված է Հայոց պատմության մեջ³: Նվաճելով բովանդակ Հայքն (Սոմխիթն)՝ նա (Լանգ-թեմուրը) շատերին գերեց, շատերին հրի ու սրի յենթարկեց, և շատերին էլ տիրեց՝ դարձնելով իր իշխանություն յերբո. ապա՝ այնտեղից գնալով՝ նվաճեց Կարսը (Կարի) և գրավեց նրանց բոլոր բերդերն ու ամրոցները. իսկ հակա-

ռակորդներին և անհնազանդներին ամբողջապես յենթարկեց հրի ու սրի. և քնաց այնտեղ մի ձմեռ, քանի վոր վերջինս սաստիկ էր և դաժան: Յեվ աթարակն էլ քնաց նրա մոտ և հնազանդվեց նրան, քանի վոր ի վիճակի չէր հակառակվել նրան. և նա շատ պատվեց աթաբակին...

... Իսկ ձմեռն անցնելուց հետո [Լանգ-թեմուրը] շարժվեց Քարթլիի վրա, ... անցավ Աշոցքը (Արոցը)՝ գերելով և իսպառ ավերելով բոլոր շրջակայքն, [ապա]՝ կանգ չառնելով այնտեղ՝ յեկավ և անցավ Թուրքն (Թրիալեթն) ու Սարաթթիանն... Քրիստոսից 1393 թվին...

... [Ղարաթաղ]ում (Ղարախայում) վորսորդություն անելուց հետո Լանգ-թեմուրը՝ մտադրվեց գնալ Ղարաբաղ, յեկավ ու քնաց և հետն տարավ ձերբակալված Բագրատ [Վրաց] թագավորին, և՛ համեմելով Ղարաբաղ՝ մի առ ժամանակ ընակվեց այնտեղ...

... [Յերկրորդ անգամ արշավելով Վրաստանի վրա]՝ Լանգ-թեմուրը քնաց Ղարաբաղ, ուր և քնաց մի առ ժամանակ... [Լանգ-թեմուրն] յեկավ Ղարաբաղ ահ ու յերկյուղ գցելով և բազմաթիվ զորքով, և նրա զինվորները չեյին տեղավորվում վոչ քաղաքներում և վոչ գյուղերում. և զինվորներն [այնքան] շատ էյին, վոր անհնարին էր համբել...

... Յերբ Լանգ-թեմուրն յեկավ Ղարաբաղ, նրան շատ ընդդիմադրեց Թիբսուլթանը և շատ չարիքներ արավ անձամբ Լանգ-թեմուրին ու նրա զորքին...

Ապա Վրաստանը գրավեց Գեորգ (Գիորգի) թագավորը: Լանգ-թեմուրը՝ լսելով այս... անհամար զորք պատրաստեց և իր վորդվոց հետ միասին ... ուղարկեց այն այստեղ: ... Նրանք յեկան Յերնջակ (Երնջաղ) և շրջապատեցին Յերնջակի (Երնջաղի) բերդը, վորն այն պահին Վրաց (Քարթլիի) թագավորի ձեռին էր, և սաստիկ պատերազմ սկսեցին բերդապահներին դեմ: Սկզբում նրանք չկարողացան գրավել բերդը, և մի առ ժամանակ քնացին այնտեղ, բայց հետո գրավեցին, քանի վոր բերդապահներին վոչոք ողնուլթյան չհասավ և նրանք շատ նեղն ընկան, ապա հենց իրենք թոթվին բերդն ու դուրս յեկան, և հետեցին Լանգ-թեմուրին: Իսկ Լանգ-թեմուրի վորդիք ուղղվեցին Վրաստանի կողմը, հասան Մանգլիս, ուր և կանգ առան...

... Յերբ Լանգ-թեմուրը գտնվում էր Թավրիզում, յեկավ, վորպեսզի տեսնի այն բերդը, վորն առաջնորդում նրա վորդիքն էյին գրավել և վորն Ալինջա էր կոչվում: Անհամար զորքով և բազում

իրերով ու պեսպես վրաններով դուրս գալով այնտեղից՝ հասավ և տեսավ այն Ալիքնա բերդը, վորն առավել ամրացրեց, ապա գնաց և կանգ առավ Գեղարքունյաց (Գեղարքունի) լճի շրջանում: Լսելով այս՝ Գեորգ (Գիորգի) Թագավորն ուղարկեց իր յեղբորը բազում ընծաներով...

... Այդ պահին Հայքի (Սոմխիթի) շրջակայքի մի տեղում, վոր կոչվում էր Մերգին (Մարտին), կար մի իշխան, վորի անունն էր Յեսայա (Եսաիա):...

... Ապա Աղբուղայի վորդի Հովհան (Իվան) աթաբակը բազում ընծաներով գնաց Լանգ-Թեմուրի մոտ, վորը վողորմած յեղավ նրա հանդեպ, պատվեց և իր հերթին շատ պարգևներ շնորհեց:

Յեվ գնացին նույն Լանգ-Թեմուրի մոտ Հայքի (Սոմխիթի), Սամցխեյի և Կարսի բոլոր իշխանները...

... Ապա Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը Լանգ-Թեմուրի մոտ ուղարկեց Յեսայա Հայոց (Սոմխիթի) իշխանին, վորպեսզի նա (Լանգ-Թեմուրը) չարշավի Քարթլիի վրա, քանի վոր հնձի և բերքահավաքի ժամանակն էր...

... Բայազիթն Ոսմանի սեռիցն էր: Իսկ Լանգ-Թեմուրը պատերազմ սկսեց նրա հետ և հաղթեց՝ ձերբակալելով Բայազիթ-խոնթքարին:...

Իսկ բռնակալ Լանգ-Թեմուրի մահից հետո [թաթարները] նորից նվաճեցին Արարատանը [և] Անատոլիան, [վորոնք Բայազիթ-խոնթքարի վորդոց ձեռին էյին]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ի նկատի ունի Շերեփազդինի պատմությունը:

2 Հեղինակն ուզում է ասել, վոր Լանգ-Թեմուրի պատմությունը գրելիս ոգտագործած ունի պարսկական և հայկական աղբյուրները. իսկ հայկական աղբյուրներից, Ս. Կալաբաձեյի կարծիքով, ոգտագործած պիտի ունենա Թովմա Մեծովիցու «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց»-ը (տես. Կարապետ վ. Շահնազարեանի հրատ., Պարիզ 1860) վորը, սակայն, վիճելի չէ:

3 Նույնը:

... Բագրատ Թագավորը հզոր էր և հռչակավոր: Սա տիրում էր Քարթլիին և Սոմխիթին. և [սրան] հնազանդ էյին Լոռիի բղջիկներն (պատիախները), Կախքի (Կախեթի), Շիրվանի (Շարվանի) և Սամցխեյի [տերերը]:...

Քրոնիկոնի 164-ին¹ դ'անն Ուզուն-Հասանը զորք ժողովեց և յեկավ Սոմխիթ՝ մոտենալով Բարաթյանների և Որբեթի ստորոտին:...

... [Ապա] թաթարները թողին Տփղիսն ու Սոմխիթը, վորը գրավեց Բագրատ Թագավորը:...

Քրոնիկոնի 173-ին²... [թաթարներն] յեկան և մոտեցան Տաշիրին:...

... Քրոնիկոնի 174-ին³ յեկավ դ'անն Յաղուբը, [վորը] հրամայեց, վոր Սոմխիթն ավերեն:...

... [Ապա] Խալիբեգ [կոչվածը՝ դ'աննի իշխաններից մեկն]... յեկավ Սոմխիթի և Որբեթի ստորոտը:...

Լուսաբաթ Թագավորը գրավեց Տփղիսն և՝ իր ձեռքն զցելով Տփղիսի բերդն՝ ամրացրեց այն: Այս պահին Շահ-Թամազը զբաղվում էր Ղարաբաղում, և՝ լսելով Տփղիսի առման մասին՝ ընտիր զորք հավաքեց և գաղտագողի շարժվեց Տփղիսի վրա... Գրավելով և ամրացնելով այն բերդը՝ Շահ-Թամազը վերադարձավ Ղարաբաղ: Ապա սրա (Շահ-Թամազի) հետ հաշտվեց Կախքի (Կախեթի) տեր Լեվոն (Լեվան) բատրոնը, և Շահ-Թամազը գնաց Հայոց (Սոմխիթի) յերկրի Նախիջևանը (Նախչևանը), և հնազանդեցրեց բոլոր անհնազանդներին, վորոնց իր իշխանությանն յենթարկեց:...

Քրոնիկոնի 223-ին⁴... Բագրատ Իմերքի (Իմերեթի) տերը Սամցխեյումն էր և՝ լսելով Սոմխիթի գրավումը՝ նա յեկս յեկավ Շահ-Թամազի մոտ:...

Քրոնիկոնի 231-ին⁵ խոնթքարի փաշաներն յեկան:...

Սրանից հետո [խոնթքարը] նորից ուղարկեց Արզրումի փաշային, և Դիարբեքիլի և ուրիշ շատերին:...

Իսկ բազմաթիվ ոսմաններ յեկան քրոնիկոնի 233-ին⁶ Բասեն (Բասիան) և հասան այնտեղ, ուր կանգ էյին առել ոսմանները:...

Քրոնիկոնի 241-ին⁷... Ղանը (Շահ-Թամազը) գնաց և իջավ Սոմխիթ:...

... Խոնթքարը տվեց [Ստամբուլ փախած Դադյանին] բազմաթիվ զորքեր Արդրուսեցվոց և Տրապիզոնեցվոց, վորոնք յեկան Սաադեպեալա...

... Ապա Շահ-Թամազը ժողովեց բազմաթիվ զորք և յեկավ Դարաբադ, ... [վորտեղից] անցավ Շիրվան...

Ապա Շահ-Թամազը գնաց Դարաբադ և մի քիչ ժամանակից հետո նորից շարժվեց Տփղիսի վրա...

... Այդ պահին [Քալսուրո] աթաբակի դեմ թշնամաբար յեկել էր Արզրուսի փաշա Իսկանդարը... քրոնիկոնի 244-ին⁸:

Սրանից հետո խոնթքար Սուլթան Սուլեյմանը դուրս յեկավ և [սկսեց] դ'աննի վոխը հանել, շինեց Կարսը (Կարի) ու վերադարձավ, և յեկավ* Բասեն (Բասիան): Ապա Շահ-Թամազը դ'աննը բազմաթիվ զորք ժողովեց և յեկավ Արտահան (Արտան): Ապա Շահ-Թամազն իր վորդի Միրզա-Իսմայելին (Իսմայելին) ուղարկեց Կարս (Կարի), և նա նվաճեց Կարսը (Կարի), գրավեց բերդեր ու ամրոցներ, և [բոլոր] նրանց, վորոնք խոնթքարի հպատակներն (ճորտերն) էին, հրի ու սրի յենթարկեց և ցիր ու ցան անավ, իսկ ինքը նվաճեց Կարսը (Կարի)*:...

Քրոնիկոնի 244-ին⁹... դ'աննը հանվեց անդից և գնաց Դարաբադ՝ տանելով հետը [Վրաստանից վերցրած] բազմաթիվ գերիներ: ... Յեվ չգնաց Շահ-Թամազն Յերեվան:...

... Յեվ նշանակեց [Շահ-Թամազը] խաներ Դադախում, Շամշադինում (Շամշադիլում), և սուլթան նշանակեց Գանձակում (Գանջալում):...

Շահվերդ սուլթանը՝ Գանձակի (Գանջալի) խանը՝ դ'աննից այս վայրերի պահապան էր նշանակվել, և լսելով, վոր Լուսաբաթ թագավորը զորք է ժողովել, նա ևս Արաքսի (Արազի) հայսկույս [գտնվող կողմերից] զորք ժողովեց և յեկավ թագավորի դեմ...

Քրոնիկոնի 248-ին¹⁰ թաթարները կալանավորեցին Մուխրանի տեր Բագրատի վորդի Արշիլին. Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորն յեկավ զղբաշներին վրեժն հանելու, և սկսեց իր զորքերը ժողովել, վորպեսզի Տփղիսի բերդը վերցնի: Լսելով այս՝ Դարաբադի տեր կուսակալը ժողովեց Արաքսի (Արեզի) գետի հայսկույս [գտնվող յերկրների] զորքերն և [Տփղիս] քաղաքին ողնուլթյան յեկավ:

* Var. հասավ:

** Var. և խոնթքարը գնաց:

... [Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի յեղբայր Դավթին թաթարները] քաղաքի (Տփղիսի) և Սոմխիթ-Սաբարաթիանոյի թագավորուլթյունը շնորհեցին...

Իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը չեր հանգստանում, և ավերում էր Սոմխիթ-Սաբարաթիանոն և աշխատում էր գրավել [Տրփղիս] քաղաքը... 1568 թվին Քրիստոսի... Տեղեկանալով Սիմեոնի (Սվիմոնի) գալու մասին [Տփղիս] քաղաքի վրա՝ Դաուլթխան ևս ժողովեց սոմխիթ-բարաթյաններին, թաթարներին և քաղաքացիներին...

Իսկ Դաուլթխանը հաղորդեց սրա (Սիմեոնից՝ Տփղիսի գրավման) մասին Շահ-Թամազին, ... իսկ Շահ-Թամազը հաղորդեց Շամխալին, վորին կոչում էին Չերքեզ, և Շաքիի սուլթանին ու դաբադացվոց...

Ապա խոնթքարին բաժին ֆնաց Իմերքն (Իմերեթն), Ուլշը, Գուրիան և Սաաթաբազոն մինչ Քարթլիի սահմանները, ֆնաց Կարսը (Կարի) մինչ Աշոցքի (Աբոցի) և Յերեվանի սահմաններն և Հայքը (Սոմխիթը) մինչ այն սահմանը, վորին այժմ Թուրքըստան են կոչում, մինչ Բաղդադ:

Իսկ Շահ-Թամազը նվաճեց Քարթլին, Կախքն (Կախեթն), Յերեվանը, Քյուրդստանի (Քուրթիստանի) հայսկույս մասը. և այսուհետև միմյանց (խոնթքարի և շահի) միջև միություն էր և խաղաղություն...

Քրոնիկոնի 266-ին¹¹... խոնթքարի զորքն յեկավ և նվաճեց Թավրիզը, Յերեվանը, Գանձակը (Գանջան), Դարաբադը մինչ Սուլթանի և Ստրպատականի բոլոր տեղերը:...

Սույն քրոնիկոնին (266-ին)¹²... Արզրուսի և Վանի փաշաներն [եկան] և սուլթանն ու Դարախան Բաղուքուն...

... Դաուլթխանն անցավ Լոռի և Տփղիս մտավ, ուր փաշա նստացրին, իսկ Գորում սանջաղ...

Յերբ Տփղիսում փաշա նստացրին և Գորում սանջաղ, ... Լալափաշան... սոմխիթցիներին շատ նեղացրեց...

... Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը վերադարձավ..., [յերբ] Լալափաշան Քարթլիում էր գտնվում. և յեկան Սոմխիթ՝ բանակցելու...

... Պատրոն Դավարդավարեյի մոտ մարդ յեկավ, Ուլթիքում (Ուլթիսում) չպահեցին, տարան Արզրում՝ ծննդյան տեղի նախորդյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին¹³ պատրոն Դավարդավարեն և պատրոն Մա-

նուշարն Արզրումից Կոստանդնուպոլիս գնացին... Յերկրորդ անգամ յեկավ Լալափաշան և նորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 268-ին¹⁴... իրենք՝ յերկոքյան տերերը՝ գնացին Լոռի, վորն ավերեցին և հաղթող վերադարձան...

Քրոնիկոնի 272-ին¹⁵... սարդար Վարադփաշան յեկավ Ախալցխէսն շինելու, բայց չդիմացավ, գնաց և թեմը մեղ (վրացոց) ֆնաց...

Մի փոքր ժամանակից հետո [սարդարն] իր զորքերը ժողովեց և գնաց Լոռի, քանի վոր այն ոսմանցոց ձեռին եր... Յեվ աստված նորից հաջողութուն շնորհեց Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորին և կոտորեց շատ ոսմանցիներին՝ թվով չորս հարյուր յոթանասուն յերեք, Քրիստոսի 1586-ին, քրոնիկոնի 274-ին. և վերջեց Լոռու ամրոցներն ու այրերը թվով ինն, վորոնք ոսմանցոց ձեռին եյին։ [Ամեն ինչ] գրավել եր ինքը՝ բացի միմիայն այն բերդից (Լոռուց), վորն ոսմանցոց ձեռին եր։ Ապա [Լուարսաբը] մոտեցավ Լոռու բերդին՝ ապրիլի 1-ին, և գրավեց [այն]՝ հունիսի 10-ին։

... Լսելով այս բանը՝ խոնթքարը շատ տխրեց և ուղարկեց մեծ զորք, վորին ամիրսպասալար նշանակեց յերեկոյններից մեկին, վորն և յեկավ Լոռի. սա գրավեց Լոռու բերդն և նվաճեց Լոռին։ Ապա կանգ առավ Սատիս-սոփելիի ծայրին...

... Շահ-Աբասն յեկավ և գրավեց թավրիզն ու ամբողջ Ատրըպատականը (Ադրբայջանը), բացի Յերեվանից և Բաղդադից...

Իսկ Լոռու բերդում յեղողները լսեցին Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի պարտութունը։ Ապա դուրս յեկան և ավերեցին Վրաստանի մի քանի մասերն և տիրեցին Տաշիրին։ Յեվ մեծ ուրախութուն եր ոսմանցոց մեջ։ Իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը նորից ժողովեց Քարթլիի սակավաթիվ զորքը, վորքան ել ֆնացել եր, և ոսմանցոց համար աննկատելի գնաց Լոռի։ Յեվ [ոսմանցիք ու վրացիք] իրար կպան, և տեղի ունեցավ մեծ պատերազմ. և թագավորը հաղթող հանդիսացավ, և [վրացիք] վերցրին Լոռու բերդը, և հրի ու սրի յենթարկեցին նրանց (ոսմանցոց)։ Յեվ [թագավորը] գրավեց Լոռին և հաղթող տուն վերադարձավ։

... Քրիստոսի 1600-ին... [վրացիք] իմանալով [Սիմեոն] թագավորի հաջողության մասին՝ հույժ ուրախացան... և գնացին Լոռի։ Ապա վրացիք՝ լսելով նրա մասին, վոր Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի վորդի Գեորգը (Գիորգին) այնտեղ եր վրացոց մեջ, ոսմանցոց յետևից ընկան և հետամուտ յեղան նրանց, սակայն

չհասան։ Ապա ոսմանցիք գրավեցին Լոռու բերդն, ուր և մտցրին իրենց պահապաններին, և գնացին՝ տանելով հետն Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորին, վորին և հանցրին Ստամբուլ...

Իսկ Գեորգը (Գիորգին) նվաճեց Քարթլին և թագավորում եր բարվոք, վորն ապա ժողովեց վրացիներին և գնաց Լոռու վրա, և Գեորգ (Գիորգի) թագավորը վերցրեց բերդն ու գրավեց Լոռին...

Այս ժամանակներին դ'աեն Շահ-Աբասն յեկավ Յերեվանը գրավելու համար։ Ապա դ'աենը կանչեց [այնտեղ] Գեորգ (Գիորգի) թագավորին և Կախից տեղ Աղեքսանդրին իրենց զորքով, վորոնք և գնացին։ Յերբ նրանք հասան այնտեղ, Շահ-Աբասը շատ հավանեց վրաց և կախից զորքերն, և ամբողջ իր զորքին հրամայեց գրոհ տալ Յերեվանի բերդին։ Այդ ժամանակ վրացիք զլրբաշներից առավել քաջութուն ցույց տվին և գնացին իբրև առաջնութաց [գունդ] և վերցրին Յերեվանի բերդը։ Յեվ գրավեց Շահ-Աբասն Յերեվանն և իր զորքը մտցրեց բերդը։ Սակայն Շահ-Աբասը Գեորգ (Գիորգի) թագավորից խնդրեց Լոռին և Լոռու բերդը։ Յեվ [Գեորգը] զիջեց այն, քանի վոր չեղ կարող մերժել Շահ-Աբասին։ Յեվ [Գեորգը] թողեց Լոռին, և Լոռու բերդը գրավեց Շահ-Աբասը, վորն և մտցրեց այնտեղ իր զորքը. ապա տուն վերադարձավ...

... Շահ-Աբասը [Վրաստան] ուղարկեց [Կախից տեղ Աղեքսանդրի վորդի] Կոնստանդին, և հետն առաքեց Շիրվանի և Լարաբադի զորքերը...

ՏԱՆՈՒԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1	Այսինքն	164	+	1312	=	1476	թ.
2	Այսինքն	173	+	1312	=	1485	թ.
3	Այսինքն	174	+	1312	=	1486	թ.
4	Այսինքն	223	+	1312	=	1535	թ.
5	Այսինքն	231	+	1312	=	1543	թ.
6	Այսինքն	233	+	1312	=	1545	թ.
7	Այսինքն	241	+	1312	=	1553	թ.
8	Այսինքն	244	+	1312	=	1556	թ.
9	Նույնը						
10	Այսինքն	248	+	1312	=	1560	թ.
11	Այսինքն	266	+	1312	=	1578	թ.
12	Նույնը						
13	Այսինքն	267	+	1312	=	1579	թ.
14	Այսինքն	268	+	1312	=	1580	թ.
15	Այսինքն	272	+	1312	=	1584	թ.

Քրոնիկինի 273-ին¹¹ Սիմեոն [Քարթլիի] թագավորն և [սա-
ղար Վարադ]-փաշան կռիւներն Լոռում, և թագավորը հաղթեց,
վորը կոտորեց [հակառակորդի զորքը]՝ անթիվ՝ իբր չորս հարյուր
յոթանասուն և յերեք [հոգի]։ Նույն քրոնիկոնին¹² թագավորը
գրավեց Լոռու քարայրը 9 [հաթյուր հոգի]։...

Շահ-Սեփին յերևաց, վորն Յեբևանը նրանից¹⁹ լրաց...
 Բթոնիկոնի 346-ին¹⁹... Ղաննը հրամայեց... Ախահիբը գլխաւոր
 գնա Ղարաբաղ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- 1 Այսինքն 82 + 1312 = 1394 թ.:
- 2 Այսինքն 119 + 1312 = 1431 թ.:
- 3 Այսինքն 233 + 1312 = 1545 թ.:
- 4 Այսինքն 243 + 1312 = 1555 թ.:
- 5 Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.:
- 6 Նույնը:
- 7 Նույնը:
- 8 Նույնը:
- 9 Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.:
- 10 Այսինքն 265 + 1312 = 1577 թ.:
- 11 Այսինքն 273 + 1312 = 1585 թ.:
- 12 Նույնը:
- 13 Այսինքն 287 + 1312 = 1599 թ.:
- 14 Այսինքն 291 + 1312 = 1603 թ.:
- 15 Այսինքն 297 + 1312 = 1609 թ.:
- 16 Այսինքն 303 + 1312 = 1615 թ.:
- 17 Այսինքն 323 + 1312 = 1635 թ.:
- 18 Այսինքն 324 + 1312 = 1636 թ.:
- 19 Այսինքն 346 + 1312 = 1658 թ.:

IV

[XIV—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... [Լանգ-Թեմուրը] մոտեցավ Հայքին (Սոմխիթին) և ավերեց ու գերեց Հայքն (Սոմխիթն) և մեծ դժբաղդություն առաջ բերեց նրանց (հայերի) վրա, ինչպես ել նրանց (հայերի) անցուղարձը (կյանքը) գրված է նրանց պատմության մեջ¹, և՛ տիրապետելով նրանց՝ իրեն իշխանության ներքո դարձրեց: Յեվ գնալով աֆստեղից՝ [Լանգ-Թեմուրն ու իր զորքը] հասան Կարս (Կարբի), վորն և նվաճեց ու սրբի յենթարկեց ամենքին, քանի վոր վոչվոր ուժ չունեւ նրան դիմադրելու վերջինիս զորքի բազմության պատճառով. և բնակություն հաստատեց և ձմեռեց աֆստեղ, և ձմեռը դաժան եր... և ձմեռն անցնելուց հետո դիմեց Քարթլիի վրա, քանի վոր այս եր նրա տենչանքը, անցավ Արցուն* և ավերեց ամեն ինչ Քրիստոսի 1393 [թվ]ին...

... [Տփղիսից Լանգ-Թեմուրն] անցավ Ղարաբաղ՝ հետը տանելով բանտարկյալ Բագրատ թագավորին...

... [Յերկրորդ անգամ ավերելով Վրաստանը]՝ Լանգ-Թեմուրը... կրկին անցավ Ղարաբաղ, ուր մնաց մի առ ժամանակ...

... [Ապա Լանգ-Թեմուրը նորից] յեկավ ու կանգ առավ Ղա-

րաբաղում, և լցվեց Ղարաբաղը զորքով. ապա մոտեցավ Վրաստանի սահմանին, ուղարկելով Գեորգ (Գեորգի) թագավորին գրություն, ուր հաղորդում եր հետեյալը... և՛ [ավերելով յերկիրն]՝ յեկավ Ղարաբաղ...

... Լանգ-Թեմուրը՝ լսելով, վոր Գեորգ (Գեորգի) թագավորը նորից տիրել է Քարթլին՝ վորոշեց իր զորքն ուղարկել [վրաց դեմ]. ուղարկեց իր վորդի Սուլթան [Հ]ուսեյինին, Փիր Մահմադ Ամիր շահին [և] Աբուլբեքին... դուրս յեկան, յեկան և հասան Յերնջակ (Երնջազ), վոր է բերդ, քանի վոր վերջինս այն ժամանակ Քարթլիի թագավորի ձեռին եր. և յերկար ժամանակ կանգնած եյին աֆստեղ: Բերդի մեջ յեղողները բավական ժամանակ նեղվեցին, դուրս յեկան աֆստեղից և թողին բերդը. այդ բերդի պահապաններն յեկան և աղաչեցին բերդապետին և ավագ բերդապաններին յենել [բերդից] և հանձնել այն Լանգ-Թեմուրին...

... Ապա Լանգ-Թեմուրի վորդիք գնացին Բաղդադի վրա... և ցանկացավ Լանգ-Թեմուրն առնել Թավրիզն և յեկավ տեսնելու այն բերդը, վորը նախ գրավեցին, Ալինջա [կոչվածն]. և անթիվ զորքով ու պեսպես վրաններով դուրս յեկավ [Լանգ-Թեմուրն], յեկավ և տեսավ Ալինջա բերդը. ապա գնաց և հասավ Գեղարքունյաց (Գեղարքունի) լճին...

... Յեվ յեկան [Լանգ-Թեմուրի մոտ] շրջակա իշխանները Հայքի (Սոմխիթի), Սամցխեյի և Կարսի (Կարբի)... ապա [Լանգ-Թեմուրը] գնաց Քյուրդաստանի կողմն, և գրավեց Քյուրդաստանը (Քուրթիստանի)...

... [Ապա Լանգ-Թեմուրն] յեկավ Կարս (Կարբի). իսկ Գեորգ (Գիորգի) թագավորը՝ լսելով այս՝ մարդ ուղարկեց նրա մոտ, վորի անունն եր Յեսայի [Եսայա] և վորը Հայոց (Սոմխիթի) իշխանն եր²...

... Յեվ այս Լանգ-Թեմուրը գրավեց Քյուրդաստանը (Քուրթիստանի), Հնդկաստանը, Պարսկաստանը, Շիրազն, Ատրպատականն, և բանտարկեց Բուլսայում (Բուրսայում) նստող խոնթաբերին, վորի անունն եր Բայազիթ...

... Յեվ մեռավ Գեորգ (Գեորգի) թագավորը, և նրա տեղ նստեց նրա վորդի Բագրատը. և այս՝ Բագրատ թագավորի որդի Ղահն Ուզուն-[Հ]ասանն իր զորքն ուղարկեց. և այս Ղահն Ուզուն-[Հ]ասանը թուրքմենների սերմիցն եր: Լանգ-Թեմուրի վորդոց մահից հետո սա գրավեց Թավրիզը և այլ բազում գավառներ (թեմեր). և բազում ավերածություն և ֆլան հասավ Հայոց (Սոմ-

* Այսինքն՝ «Աշոցն»:

խիթի) գավառներին (թեմերին), և Քարթլիի վրա ել յեկան սրա զորքերը...

... Բագրատ թագավորը հզոր եր [և] հռչակավոր. նա տիրում եր Քարթլին, Սոմխիթին. և նրան ստորուկ եյին Լոռիի բղեջևները (պիտիախ[2]ները), Կախքի (Կախեթի), Շիրվանի և Սամցխեյի [տերերը]...

[Բագրատի որոք] արշավանքի յելավ զ'անն Ուղուն-Հասանը, [վորն] յեկավ Սոմխիթ... [ապա] յեկավ Տփղիս, [վորն] և գրավեցին թաթարները... [իսկ յերբ] զ'աննը մեռավ, թաթարները թողին Տփղիսն ու Սոմխիթը, վորը գրավեց Բագրատ թագավորը...

[Բագրատի վորդի Կոնստանդին թագավորի որոք] թուրքմեններին անթիվ բազմութուն յեկավ Սամցխե և մոտեցավ Տաշիրին... և հրամայեց զ'աննն ավերել Սոմխիթը... [ապա թաթարները] գիմեցին Սոմխիթ...

... Իսկ Կոնստանդինի վորդի Դավիթ թագավորը տիրում եր... Կարսի (Կարի) յերկրի հայկույս [գտնվող մասին] մինչ Յերևանի (Երեւոնի) սահմանը, վոր տարածվում ե մինչ Բամբակ և Լոռի [և] մինչ Ղազախի սահմանը. [և այս]՝ Քարթլիի թագավորի ձեռին եր... Իսկ [Սամցխեյի] աթաբակը տիրում եր... մինչ Կարսի (Կարի) սահմանն [և] Ա[ր]գրումի կողմի Գուրջիբոդազի հայկույս [գտնվող մասին]...

[Դավիթի յեղբայր Գեորգ թագավորի որոք]... Յերևանի (Երեւոնի) խանն և Քալբալիխանը նախանձախնդրի եյին իրար, և այս պատճառով Յերևանի (Երեւոնի) խանը, միտք հղացավ նամակ գրել Գեորգ (Գեորգի) թագավորին... Իսկ [Գեորգ] թագավորը՝ չհավանելով [Քալբալիխանի վարմունքն]՝ Յերևանի (Երեւոնի) խանի կողմն անցավ ու նրա մտերիմը դարձավ: Իսկ Յերևանի (Երեւոնի) խանն այս բոլորը զեկուցեց զ'աննին. և մեծ ուրախութամբ լցվեց Շահասուլթան [Հ]ուսեյն-զ'աննն և [սկսեց] գովել Գեորգ (Գեորգի) թագավորին, և շնորհեց Յերևանի (Երեւոնի) խանին թոփանքիչ-աղայուկություն... և [նույն] զ'աննի հրամանով [Վրաստան] ուղարկվեցին Յերևանի (Երեւոնի) նախն և այլ մեծամեծներ, վորեպեսզի բազում մեծարանքով ծառայեն թագավորին...

ՏԱՆՈՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հմմ. այս գլխի I հատվածի 2 ծանոթությունը (եջ 134):

2 Հմմ. այս գլխի I հատվածը (եջ 134):

ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

— Աբաղա- թ Երադե դան 59, 60
Աբաղ թ Երաս 97
Աբաս-Դուլի-խան 115
Աբաս [Շահ- 83, 111, 112, 138, 139, 141
Աբաս [Ջամի- տես՝ Ջամի-Աբաս
Աբգար 99—100, 105
Աբխազեթ 48, 78, 108
Աբոց 133, 137, 142
Աբուբաքր 15
Աբուբեքր 143
Աբուլաձե Իլիա 123
Աբուլաձե Յուսուֆն պրոֆ. 64
Աբուլիարաջ 29
Աբուսեբ 40
Աբուսեբիձե Տրեթցի 3, 40
Ագաթանգեղոս 86, 105
Ագարա թ Ագարակ 10, 13, 15, 16, 44
Աղարբադադան 15, 52, 58
Աղարբադադանցիք 52
Աղարբեդաշան 7
Աղբաբադադան 63
Աղբաբադադան 138
Աղբեշան 7, 107, 111, 112, 114, 115, 117
Աղստ-Մովսես 62
Աղրում 122
Աթաբեք 113, 141
Ալաբ 43
Ալահվերդի-խան 141
Ալան 123
Ալանք թ Ալանեթ 123
Ալաշա 46
Ալաշկերա 54, 56
Ալաշկերացի 74
Ալանսպուրիա 123

Ալեքսանդրե արքայազն. տես՝ Ալեքսանդր արքայազն
Ալեքսանդրե թագավոր. տես՝ Ալեքսանդր թագավոր
Ալինջ 107, 108, 143
Ալինջա 76, 108, 133, 134
Ալիշան Դևոնդ 27, 45, 46, 65, 66, 68—70, 123
Ալիշան 76
Ալմութ 56
Ալվան 123
Ախալցխե 111, 138
Ախալցխեցի 60
Ախալցխեցի Հովհան (Իվանե). տես՝ Հովհան (Իվանե) Ախալցխեցի
Ախալցխեցի Շալվա. տես՝ Շալվա Ախալցխեցի
Ախալքալաք 13
Ախտալա 65, 69
Ակինյան Ներսես 30
Ահմատ-սուլթան 117
Աղբուղա 128, 130, 134
Աղեքսանդր արքայազն 115
Աղեքսանդր I թագավոր Քարթլիի 140
Աղեքսանդր՝ թագավոր Կախից 112, 139, 141
Աղթամար 30, 31
Աղինջ 61
Աղջա-դալա 111, 141
Աղստե 15
Աղստե 64, 65
Աղվաններ 71
Աղվանք 69, 71
Աճարա 40, 54, 60, 61
Աճարական յերկիր 54

Ամբերդ 43, 45, 52
 Ամբերդցիք 14
 Ամիր [Փիր-Մահմադ. տես՝ Մահմադ-
 ամիր
 Ամասերդամ 123
 Այուր 68
 Այսրկովկաս 126
 Այրարատ 45, 46, 66, 68, 70
 Անանիա Դվինցի 10
 Անատոլիա 107, 134
 Անբերդ 46
 Անգուրդ 57
 Անի 4, 8—10, 22, 23, 25, 26, 30—32,
 34, 36—38, 43, 46, 52—57, 67, 108,
 110
 Անեցի 74
 Անիսի 22, 36
 Անկյուրիա 20, 35
 Աննա Թագուհու ձեռագիր 42
 Անտոն կաթողիկոս Վրաց 124
 Աշարունիք 25
 Աշխարհեզ Մելիքզադ Բերուժով. տես՝
 Բերուժով Աշխարհեզ
 Աշոունի 25
 Աշոունիք 7, 10, 25
 Աշոտ 64
 Աշոտ Բագրատունի 96, 97
 Աշոթան 96, 97
 Աշորնիք 25
 Աշոցք 133, 137, 142
 Աչաքեթ 111
 Աջամեթ 21, 35, 51
 Առան 14, 15, 28, 46
 Առաքելոց վանք 31
 Առաքիել 104
 Առելու 127
 Ասիա 20, 58
 Ասիա Առաջավոր 29
 Ասիական թանգարան 84, 87
 Ասլան՝ Մահմադի վորդի 26
 Ասորա - Հռոմեական Դատաստանա-
 գիրք 127, 130
 Ասորի 124, 125
 Ասորի Միջայել. տես՝ Միջայել Ասորի
 Ասորիստան 99, 100
 Ասորիք 8, 9, 12, 56, 99, 100

Աստարա 110
 Աստուածաբան Գրիգոր 92, 104
 Աստուածաշունչ 123
 Աստրախան 127
 Ավագ թվաք 52—56, 58—60, 63—65,
 68, 69
 Ավան 70
 Ավետ 90
 Ատրպատական 15, 52, 57—58, 63, 137,
 138, 142
 Ատրպատականցիք 52
 Արար 124
 Արաբական 6, 64
 Արաբացիք 9
 Արաբերեն 82, 84, 122
 Արաբստան 107, 134
 Արագած 55
 Արագ 91, 104, 107, 108, 111, 112, 114,
 122
 Արաղ 107, 136
 Արարատ 7, 122
 Արարատյան լեռներ 54, 55, 60, 61
 Արաքս 12, 14, 21—24, 36, 43, 54, 56,
 59, 60, 91, 104, 107, 108, 111, 112,
 114, 136
 Արդաբիլ 44
 Արդաշիր 93
 Արդավիլ 22, 23
 Արդուխ 8
 Արեզ 136
 Արզրում 9, 14, 72, 80, 110, 115, 135—
 138, 140, 144
 Արզրումեցիք 136
 Արծրունի Սահակ 123
 Արդուն-խան 59, 61, 70
 Արմաղ 104
 Արմենիա 122
 Արմութ 56
 Արշակ Թագավոր 96
 Արշակունիք 95, 96
 Արշակունյաց յերկիր 54
 Արշավիկեք թվաք 95
 Արուս 70
 Արշիլ Թագավոր 118, 119
 Արշիլ Մուխրանի տեր, Բագրատի վոր-
 դի 136

Արսլան[-Ղութլու. տես՝ Ղութլու-Արս-
 լան
 Արտահան 21, 34, 35, 53, 54, 61, 63,
 74, 136, 140
 Արտահան ներքին 43
 Արտահան վերին 43
 Արտահանեցի 74
 Արտահաններ 61
 Արտահանցիք 54, 57, 62
 Արտան 21, 34, 35, 53, 54, 61, 63, 136,
 140
 Արտանուշ 61, 74, 110
 Արտանցիք 54
 Արտաշիլ թվաք Արտաշիր 93
 Արտավիլ 21, 23, 24, 32, 44
 Արտաւիլ 32
 Արտաքսես Յերկայնաբաղուկ 24
 Արցախ 67, 69
 Արփասլան 37
 Աւագ 64, 68
 Աւգերեան Մ. 123
 Ախլաղեթ 25, 51, 58, 104
 Ախլաղք 25, 48, 51, 58, 78, 104, 108
 Ափքար 105
 Աքբար 100

— Բաբելոն 9, 94
 Բաբերդ 62
 Բագավան 44, 46, 51
 Բագարատ 69
 Բագուան 32, 46
 Բագրատ՝ Մուխրանի տեր 136
 Բագրատ Դ Թագավոր Վրաց 105
 Բագրատ Վ՝ » » 3, 107—
 109, 132, 133, 135, 143, 144
 Բագրատ Թագավոր (XVII դ.) 115
 Բագրատ Կյուրապաղատ 78
 Բագրատ՝ տեր Խմերքի 78, 135, 140
 Բագրատունիք 105
 Բագրատունիներ 96—98, 131
 Բագրատունիք 5, 30, 64, 72, 87, 105
 Բագու 110
 Բագին 59
 Բագուքլու [Ղարախան. տես՝ Ղարա-
 խան-Բագուքլու

Բախնդուր 114
 Բալթադուր 57
 Բալուան 14
 Բախուր 105
 Բաղաթուր 57
 Բաղդադ 94, 107, 117, 137, 138, 143
 Բամբակ 144
 Բայազիթ 134, 143
 Բայանդուր 114
 Բայդու-ղան 61
 Բայլական 14
 Բանա 10, 57
 Բանասկերտ 34
 Բաշի-Նոյին 55
 Բասեն 10, 11, 16, 21, 28, 43, 44, 46,
 54, 62, 76, 135, 136, 140
 Բասեն ներքին 46,
 Բասիան 10, 11, 16, 21, 43, 44, 54, 62,
 135, 136, 140
 Բասիլ քարակոփ 41
 Բաստամյան Վահան 130
 Բարաթաշվիլի Ռեվադ 114
 Բարաթաշվիլի Սիսոյ 114
 Բարաթաշվիլիներ 83
 Բարաթյաններ 135, 137, 141
 Բարդա 112
 Բարդավ 14, 54, 55, 58
 Բարդուս 14
 Բարթոլոմե 122, 123
 Բարթոլոմեոս 122, 123
 Բարխուդարյան Մակար 67
 Բարկուշատ 28, 43, 46
 Բարնեբեյ Գրիգոր 29
 Բարսեղ քարակոփ 41
 Բաքրաձե Դ. 65, 73, 128
 Բերուժով Մելիքզադ-Աշխարհեզ 121
 Բեդյաններ 50
 Բելաքան 60
 Բենեվենթոս 122
 Բերդուշ 51, 63
 Բերձենիշվիլի Ն. 47
 Բերձեններ 8, 37, 38, 57, 123, 129
 Բերձենստան (Մաքերձենթի) 20, 51,
 54, 57, 58
 Բեքա 80, 140

Բեքա Որենսդիր 128, 129
 Բեքա՝ Սարգիս Զաղեղու վորդի 60—61
 Բիթինիա 20, 35
 Բիթլիս 122
 Բիչո 54, 55
 Բիչու 57
 Բիչնիսի 43, 58, 59
 Բլաղուն 14
 Բղեն 46
 Բյուզանդական 6
 Բյուրխայան 43
 Բոնիսի ձոր 54
 Բոլոսիակի || Բոլոսիակի || Բոլոսիակի 21
 Բոդնոփոր 54
 Բոջնաղ || Բոսնացի 124
 Բորոտան 46
 Բորչալու 27, 65, 66
 Բուբակ 67
 Բուբաքար 15
 Բուգ 70
 Բուզա [Սուլթան-տես՝ Սուլթան-Բուզա
 Բաղաթաղուր 57
 Բուգ 70
 Բուրսա 143
 Բջնեցիք 14
 Բջնի 30, 31, 43, 46, 52, 53, 58, 59,
 64, 66—69
 Բրոսե Մ. աղադ. 5, 26, 28, 30, 31, 38,
 39, 49, 63, 64, 127, 132
 Բրուսա 143
 — Գագ 9, 13, 22, 26, 34, 36, 51,
 52, 55
 Գագեցի 67
 Գագեցի Վահրամ (Վարամ). տես՝ Վահ-
 րամ (Վարամ) Գագեցի
 Գագեցի Զաքարիա. տես՝ Զաքարիա
 Գագեցի
 Գագիկ Թագավոր 97
 Գալիկեցի 122
 Գաղատիա 20, 35
 Գամրեկի Թորեցի 11, 13, 28, 56, 57
 Գամրեկի Վախայի վորդի 12
 Գալան 98—100, 102, 103
 Գանդրա 20, 35

Գանձա || Գանձակ 10, 13, 15, 16, 22,
 36, 43, 46, 52, 54, 59, 110—113,
 115, 136, 137
 Գանձակեցի Կիրակոս. տես՝ Կիրակոս
 Գանձակեցի
 Գանձակեցիներ || Գանձակեցիք 21, 35,
 50, 51
 Գանջա 110—113, 115, 136, 137
 Գանձասար 116
 Գառնի 46, 52
 Գասկը 110
 Գարգարացվոց յերկիր 28
 Գարգաման 28, 46
 Գարգամանք 15
 Գարեգին Հովսեփյան. տես՝ Հովսեփյան
 Գարեգին
 Գարեգին Սրվանձտյան. տես՝ Սրվան-
 ձտյան Գարեգին
 Գարեսաջա 119
 Գարեսաջիք 67
 Գարմիան 8
 Գարմնացիք 12
 Գարշաթ 67
 Գգչեվանք 75
 Գեգութ 21, 22, 25, 35
 Գեթսեման 99
 Գելաթ 44, 97
 Գելաթի բրոնիկոն 3
 Գեորգ III՝ Թագավոր Վրաց 5, 7—11,
 25—27, 29, 42, 43, 58
 Գեորգ IV Լաշա 3, 15, 22, 36, 42, 44—
 46, 49, 50—52, 58, 97, 108, 131
 Գեորգ կրտսեր՝ Թագավոր Վրաց 50,
 61, 62
 Գեորգ մեծավկա 40
 Գեորգ V Պալծառ 49, 50, 63, 71, 97,
 128, 129, 131
 Գեորգ VII 76, 77, 134, 143
 Գեորգ X 111, 112, 115, 138, 139, 141,
 144
 Գեորգ XI 118, 122, 132
 Գեորգ Ռուս 12, 13
 Գեսամանիա 99
 Գետիկ 30, 64, 65
 Գերմանացի 124

Գեորգ || Գեորգի. տես՝ Գեորգ
 Գիլան 104, 107
 Գիորգի. տես՝ Գեորգ
 Գոգի 97
 Գոշ Մխիթար. տես՝ Մխիթար Գոշ
 Գորալաուք 15
 Գորգասալուխյուն 104
 Գորգի Թագավոր 25, 26.
 Գորգի Զանիձե 82
 Գորգիձանիձե Փարսադան 3, 82—88,
 105, 114
 Գորգէ. տես՝ Գեորգ
 Գորեցի 82
 Գորի 79, 111, 113, 115, 117, 137, 140,
 141
 Գորաբուն 15
 Գուդարեկ 118
 Գուրամ 105
 Գուրգի-խան 115 ✓
 Գուրիա 137
 Գուրիացիք 15
 Գուրիեկ 78, 115
 Գուրջի-բողաղ 74, 144
 Գուրջիստան 107
 Գվանցա 58, 59
 Գրիգոր Բարձրբերդ 29
 Գրիգոր Դժնացի 31
 Գրիգոր Մոնոնիկ 31
 Գրիգոր Նյուսացի 67
 Գրիգոր Պարթև 8, 26, 37, 88—93, 96,
 104, 105, 124, 129
 Գրիգոր Տղայ 64
 Գրիգոր Տուսայ որդի 31
 Գրիգորէս Հաղբատայ 30, 31

— Դադիան. տես՝ Դադյան
 Դադյան 113, 136
 Դադյաններ 50
 Դադյան Լևոն || Լեվան 112
 Դադյան Շանշե 8
 Դադյան Վարդան 12, 13
 Դադյան Յոսման || Յոսման 54, 57, 78
 Դադստան 107, 111
 Դամանա 121, 126
 «Դաշանց Թուղթ» 87, 105

Դաուդ-խան 113, 137, 140 ✓
 Դավիթ Աղթամարցի 30, 31
 Դավիթ-բեկ 88
 Դավիթ՝ Թագավոր Կախքի 121
 Դավիթ՝ հայր Սմբատի 5, 106
 Դավիթ մարգարե 31
 Դավիթ II Շինող 5, 25, 37, 38, 42,
 43, 97
 Դավիթ Սոսլան 14, 15, 17, 20, 21, 29,
 35, 36, 46
 Դավիթ՝ վորդի Լաշայի (Ուլու Դավիթ)
 50, 58, 63, 108
 Դավիթ՝ վորդի Ռուսուդանի (Դավիթ-
 Նարին) 50, 53, 55, 58, 59
 Դավիթ Գորայրեցի 31
 Դավիթ VI Թագավոր 50, 61, 70
 Դավիթ VII Թագավոր 109
 Դավիթ IX Թագավոր 144
 Դավիթ X 111, 137
 Դարագուղ 24
 Դարաշիշակ 68
 Դարբաղ գյուղ 114
 Դարեջան արքայադուստր 119
 Դարուբանդ 54
 Դարուբանդցիք 25
 Դեբեդ || Դեբեդա-չայ 63
 Դեմետր 10, 11
 Դեմետր I 25, 38, 42
 Դեմետր II 50, 58—59, 60—62, 70, 97
 Դեմետրե. տես՝ Դեմետր
 Դեմնե 27
 Դեմա-Բոնի 74
 Դեմա-Կլիտիանե 98, 100
 Դեր 25, 51
 Դերբենացիք 25
 Դիադոխոս Պրոկղ 67
 Դիասամիձե կաթողիկոս 114
 Դիարբաղ 8
 Դիարբեքի 8, 107, 135
 Դիդոներ 104
 Դիմիտրի. տես՝ Դեմետր
 Դիմուշկ 43
 Դիոկղետիանոս 98, 100, 106
 Դմանիս 10, 38, 62
 Դոնդուս Կ. պրոֆ. 127
 Դորոթեոս Տյուրացի 123

Դուես 141
 Դուին 26, 28
 Դուր 21, 31
 Դվին 7, 12, 16, 17, 22, 25, 26, 28, 30, 31, 34—36, 43, 46, 51, 52, 54, 66, 67
 Դվինացի Գրիգոր 31
 Դվինեցի Անանիա. տես՝ Անանիա
 Դվինեցի
 Դվինեցիք 12, 14

— Եգարսլան 56, 57
 Եզինկայեցիք 20, 35
 Եզինկա 21, 35, 55
 Եզինկի 57
 Եթիովպացի 124
 Ելեգուզ 11
 Ելդիգուզ 10
 Ելեկեցի 15
 Ելենե 115
 Ելիա կացի 9
 Ելիկում Որբել 58
 Ելիկում Որբել կրասեր 58
 Ելկեցի 15
 Ելակուզ 26
 Ելիայ 31
 Եջմիածին 29, 67, 89, 90, 100, 126, 129
 Եջմիածնական 124
 Եջմիածինի 89, 90
 Եստիա 134, 143
 Եվփրատ 122
 Երան 107, 113, 115
 Երեուն 144
 Երեվան 110—112, 114, 115, 144
 Երզնգանի 122
 Երզնգի 108
 Երեթ-Գուզ 16
 Երինջազ 133, 143
 Երեսթավի Ռ. 120
 Երծո 61
 Երկայնաբազուկ 27
 Երուշնեկի 74
 Երվան 111

— Զարափով Սա. 120
 Զարիշատ 74

Զարիշատ Քարթլի 79, 140
 Զարիշտիանի 74
 Զաքարէ. տես՝ Զաքարիա
 Զաքարիա Գագեցի 12, 13, 24, 34, 55
 Զաքարիա՝ վորդի խվաշագի 63
 Զաքարիա Մխարզրձեղ (Բ.) 11, 12, 14, 16—24, 28, 30—32, 36, 43—46, 51, 59, 64—66, 68
 Զաքարիա նկարել 88
 Զերեդե արքեպիսկոպոս 141
 Զորակերտ 22, 36
 Զուրաբ 38, 39

— Էջմիածին. տես՝ Եջմիածին

— Բաղեսոս առաքյալ 100
 Թաթար || Թաթարներ 37, 51, 52, 54—57, 59—62, 64, 65, 108, 111, 114, 125, 134, 135, 137, 141, 144
 Թաթարանալ 107
 Թաթեսոս 100
 Թալի 110
 Թաղայշվիլի Ե. պրոֆ. 5, 37—39, 49, 65, 71, 73, 79, 81, 128, 131
 Թահր սուլթան 107
 Թամազ [Շահ- 110, 111, 135—137, 140
 Թամար Թադուհի 3, 5—7, 11—15, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 33—36, 42—46, 50, 64, 84, 85
 Թամարաշվիլի Մ. 120
 Թայչարուխ 65, 68, 69
 Թանքուշ 59
 Թավրիզ 107, 108, 110—112, 114, 127, 133, 137, 138, 141, 143
 Թարգամոսյան տուն 18, 19
 Թեգուլթար 60
 Թելավ 60
 Թեղինիք 31
 Թեմուր-շահ 76, 107, 140
 Թեյմուր 107, 108
 Թեյմուրազ Թադավուր 112, 113, 115
 Թեոդոս 95, 96
 Թեոդորյան կյուրակի 81
 Թեվաթորոս 95, 96
 Թեոդոս 30, 128

Թեոդոսյան 31
 Թիանեթ 61
 Թիւր-սուլթան 133
 Թիֆլիզ 27
 Թմոզվի 13
 Թմոզկեցի || Թմոզկեցիներ 21, 23, 61, 62
 Թմոզկեցի Սարգիս 34, 35, 37
 Թոնդրակելի 122
 Թոնդրակելուր 122
 Թոնդրակեցի 122
 Թոնդրակեցուլթուն 122
 Թովմա Մեծոփեցի 63, 69, 70, 134
 Թորգոմյան տուն 18, 19
 Թորեցի Գամրեկել 11, 56, 57
 Թորեցի զորավար 9
 Թորեցի Հովհան (Իվանե). տես՝ Հովհան Թորեցի
 Թորեցի Շալվա. տես՝ Շալվա Թորեցի
 Թորեցի Շոթա Կուպր. տես՝ Շոթա Կուպր
 Թորեցիներ || Թորեցիք 10, 14, 15, 21, 23, 50, 52—54, 61, 62
 Թորթում 74
 Թումանիշվիլի 83
 Թումանիշվիլի Բայանդուր (Բախնդուր) 114
 Թուշեր 115
 Թուրք || Թուրքեր 11—12, 20, 34, 35, 43, 56, 62, 124, 125
 Թուրք-Գարմնացիք 12
 Թուրքերեն 65
 Թուրքամեններ 12, 13, 57, 143, 144
 Թուրքամենուլթուն 12
 Թուրքստան 107, 137
 Թուրքալ-դահն 61
 Թուրք 13, 53, 54, 59, 64, 133
 Թրդատ 4, 37, 90
 Թրեկեթ 53
 Թրիալեթ 13, 53, 54, 59, 64, 133

— Ժորդանիա Թ. 40, 45, 73, 76

— Իբն-Ալ-Աթիր 26
 Իբն-Ալասիր 31

Իբն-Ասլիկանի 32
 Իգնատիոս վրդ. 30
 Իեջմիածին 100
 Իման-դուլկ-խան 113
 Իմերեթ 112, 135, 137
 Իմերեցիներ || Իմերներ 112
 Իմերցի 140
 Իմերցիք 76, 113
 Իմերք 112, 135, 137
 Ինգորոզվա Պ. 64
 Ինէ՝ որդի Հիպարիտի 27
 Ինճիճեան Դ. 123
 Իշխան 48
 Իշխանցի 48, 74
 Իռանե կաթողիկոս 16—20
 Իռանե Մխարզրձեղ 50
 Իոսուր 54, 55
 Իովանե դպրապետ. տես՝ Հովհան դպրապետ
 Իոր 53, 55
 Իպպոլիտ 123
 Իսավրիա 20, 35
 Իսլամ 83
 Իսկանդեր-Մուհչի 83, 86
 Իսկանդեր փաշա 136
 Իսմայելացիք 8
 Իսմայել-Միրզա 136, 140
 Իսմայել [Շահ- 110
 Իսպահան 114
 Իսպիր 23
 Իսպիր 74
 Իվան Տրեկի 67
 Իվանե Ախալցխեցի. տես՝ Հովհան Ախալցխեցի
 Իվանե վորդի Աղբուղայի, տես՝ Հովհան վորդի Աղբուղայի
 Իվանե դպրապետ. տես՝ Հովհան դպրապետ
 Իվանե խիսթա-Աճարայի իշխան, տես՝ Հովհան խիսթա-Աճարայի իշխան
 Իվանե Կայենի տեր. տես՝ Հովհան Կայենի տեր
 Իվանե Մխարզրձեղ. տես՝ Հովհան Մխարզրձեղ
 Իվանե Որբել. տես՝ Հովհան Որբել

Իվանե Վարդանի վորդի տես՝ Հովհան
Վարդանի վորդի
Իրադ 9, 57
Իրան 9, 34, 95, 96, 107, 113, 115, 127
Իրանական 64

— Լաթին 122
Լաթինացի 124
Լալա-վաշա 80, 111, 137, 138, 140
Լալայան Յե. 27, 65, 68, 69
Լալվար 65
Լամբրոնյան Ներսես. տես՝ Ներսես
Լամբրոնյան խմբ.
Լանդ-Թամուր 85, 107, 132—134, 142,
143
Լանկ-Թամուր 63, 69, 85
Լաշա 46, 51
Լաշա-Գեորգ. տես՝ Գեորգ Լաշա
Լավրենտի || Լավրենտիոս 124
Լաուէ 67
Լաֆոնտեն 120
Լենինգրադ 84, 87
Լեո 65, 88, 116
Լեոն (Լեոն) արքայազն 118
Լեոն (Լեվան) բատոն 135
Լեոն (Լեվան) Դադյան. տես՝ Դադյան
Լեոն
Լեոն (Լեան) Թադավոր 126
Լեոն (Լեոն) կայսր 30, 128
Լեոն պատրիարք 91
Լեոնտիոս Ռուսացի 63
Լիխ 21, 35, 70
Լիպարիտ Որբելյան 27, 58
Լիպարիտ Սմբատի վորդի 10
Լիսիցյան Ս. 27
Լյուդովիկոս 120
Լոռի 10, 11, 14, 30, 37, 38, 65, 80,
111, 115, 135, 137, 141, 144
Լոռէ 27, 30, 65
Լորե || Լորի 111
Լուարսաբ արքայազն 83, 116
Լուարսաբ I 110, 111, 115, 135, 136,
138, 140, 141
Լութերան 125
Լուսավորիչ 92, 104, 129

Լորստան 107
Լվարսաբ. տես՝ Լուարսաբ
— Խալիբեգ 135
Նալիբեգի 20, 35
Նախուլ 97
Նաղբակյան 27, 31, 32, 45
Նաչեն 14
Նաչենեցի 16
Նաչենեցի Վախտանգ 15
Նաչիան 14
Նաչինեցի 16
Նատիա-սուփելի 138
Նարբեբեգի 20, 35
Նարկրծեալ 70
Նիխթա 40
Նլաթ 25, 28, 44, 46, 51, 54—56, 58
Նլաթեցի 44
Ննուա 74
Նոջա-Շամշադին 59
Նոսրու I 85, 87, 95, 105
Նոսրու II 95
Նոսրու III 96
Նոսրու դուխտ || Նոսրովիդուխտ 11, 90
Նորասան 9, 23, 32, 57, 107, 119
Նորենացի 86, 105, 123
Նոր-Վիրապ 16, 104
Նուգափրիդի կամուրջ 43
Նուխլու-բուղա 70
Նունձախներ 25
Նուտու-շահ 61
Նվաշադ || Նվաշաք 58—60, 63
Նվարադմացիներ || Նվարադմացիք 52—
54
Նվարասան 9, 23, 119
— Մանարք 71
Մինձալ 79
Մորովոր 65, 66
— Կաթիրեվան 7
Կաթուղիկէ Անվոյ 38, 39
Կաթուղիկէ Էջմիածնի 66, 70
Կալոնեբո 20

Կախա Փամբեկել. տես՝ Գամբեկել Կա-
խալի ուրդի
Կախարբեր 58
Կախեթցիք || Կախեր || Կախք 15, 23, 50,
53, 54, 60, 63, 71, 78, 110, 112
Կախեթ 13, 43, 54, 55, 60, 111—113,
115, 121, 135, 137, 141, 144
Կախք 13, 43, 54, 55, 60, 111—115,
121, 135, 137, 139, 141, 144
Կալաբաձե Ս. պրոֆ. 27, 45, 47, 64,
78, 84, 85, 87, 128, 134
Կաղեզուան 25
Կաղզվան 7, 46, 74, 75
Կամբեչիան 53
Կալեն 13, 15, 54
Կալոն 13
Կապադովկիա 20, 35
Կապադակ 54
Կասաղներ 25
Կասպից ծով 29
Կատրամիդե 38
Կատրոնիտե 38
Կարապետ յեկեղեցի 68
Կարապետ Շահնազարյան. տես՝ Շահ-
նազարյան Կարապետ
Կարբելով Պ. 124
Կարելի 74
Կարի 10, 20—22, 34—36, 43, 44, 61,
80, 132, 136—138, 140, 142—144
Կարին 44
Կարկար 14
Կարնիփոլ 11, 43, 61
Կարնիփոր 11, 43, 53, 61
Կարնիփորեցիք 57, 62
Կարնո-քաղաք 12—14, 20, 21, 35, 44,
55, 56, 59—62, 122
Կարնո-քաղաքացի 44
Կարնո-քաղաքացիք 20, 25, 35, 50
Կարնու-քաղաք 122
Կարուց 74
Կարս 6, 10, 20, 21, 22, 30, 31, 34—36,
38, 43, 44, 46, 60, 61, 74, 80, 132,
134, 136—138, 140, 142—144
Կարցխալ 60
Կեկելիձե Կ. պրոֆ. 6, 40, 47, 64
Կեչաուրք 31, 66

Կիրակոս Գանձակեցի 28, 30—32, 64,
65
Կիւրիկե 68
Կիւրճի-Գիլիսե 68
Կլարջեթ 54, 61
Կլեմենտոզ 119
Կլարջեցիք 15, 53, 57, 62, 63
Կլարջք 10, 54, 61
Կղեմես 119
Կոլա 21, 23, 25, 35, 51, 54, 61, 63, 74
Կոխտա 57
Կոլա 21, 23, 25, 35, 51, 54, 61, 63, 74
Կոլայեցիք 54, 57, 62
Կոմեննոս Միքայել 61
Կոնստանդին արքայազն 108
Կոնստանդին II՝ Թադավոր Վրաց 144
Կոնստանդին՝ Կախքի Աղեքսանդրի
վորդի 139
Կոնստանդին || Կոստանդին կայսր 37,
92, 94
Կոստանդինոս 30, 128
Կոստանդնուպոլիս 13, 80, 93, 119, 121,
125, 138, 140
Կոստանտիլ 94
Կոստանտիլե 92
Կոստանտիլե-պալլե 93
Կոստանյանց Կ. պրոֆ. 27, 28, 32, 45,
67—68, 70
Կովկասացիներ 54
Կովկասյան լեռներ 29
Կորիկյանք 72
Կուպար Շոթա Թորեցի 56, 64
Կուպար Շոթա 55, 57, 64
Կուպրի 56, 64
Կուր 10, 51, 55, 59
— Լազարացիներ 8
Հալիկոռնիա 121
Հախբատ 67
Հակոբ առաքյալ 98
Հաղարծին 64, 65
Հաղբատ 30, 31, 45
Համազասպ 68
Համգալահ-Ղազվինի 50
Հայ || Հայեր || Հայերեն և այլ՝ գրեթե
ամբողջ գրքում

Հայաստան 3, 45, 69, 73, 84, 107, 120, 121, 123
 Հայոց երկիր 67
 Հայկ 14
 Հայկազն 123
 Հայք (→ Հայոց)՝ գրեթե ամբողջ գլուխ
 Հայք Մեծ 20, 35, 74, 123, 129
 Հասո 14
 Հասոխանի 123
 Հասան [Ուզուն- 135, 143, 144
 Հաւուց Թառ 31
 Հելլեն 122
 Հելլենական 6, 7
 Հեղինե Թագուհի 78, 115
 Հեր-Հերացիք 15, 23, 50, 53, 54, 60, 63
 Հերեթ 13, 43, 44, 54, 55, 60
 Հերթ 46
 Հերք 13, 43, 54, 55, 60
 Հիսուս 91, 99, 100, 102
 Հնդիկք 123
 Հնդկաստան 94, 105, 122, 123, 143
 Հողհատ 68
 Հոռոմայր 28, 45
 Հոռոմ-սիմե 89, 98—104
 Հովհաննես Մկրտիչ 119
 Հովհան (Իվանե) Ախալցխեցի 20, 21, 35, 52
 Հովհան (Իվանե)՝ Աղբուղայի վորդի 108, 134
 Հովհան (Իվանե) դարապետ 8
 Հովհան (Իվանե)՝ Խիթա-Ահարայի էշ-խան 40
 Հովհան (Իսահան) կաթողիկոս Վրաց 7, 16—20
 Հովհան (Իվանե)՝ Կայենի տեր 15, 16
 Հովհան (Իվանե) Մխարզքձե՛լ՝ աթա-բակ 11—16, 24, 28, 29, 31, 32, 34, 36, 43—46, 50—52, 54, 58, 64—67, 69, 70, 97
 Հովհան (Իվանե) Որբել 8, 10, 27
 Հովհան (Իվան)՝ Վարդանի վորդի 13
 Հովսեփյան Գարեգին 27, 31, 32, 45
 Հունյ ը Հունյներ ը Հունական 6—8, 37, 38, 57, 124, 125, 128—130
 Հունաստան 20, 51, 54, 57, 58

Հուսապար 99
 Հուսեյն-դան 144
 Հուսեյն-Միրոն 86
 Հուսեյն-Սուլթան 143
 Հոփսիմե 88, 89, 98—104
 Հոփսիմյանք 105
 Հոռոմ 91, 92, 95, 96, 98, 120—124
 Հոռոմայեք 29
 Հոռոմեական 127, 130
 Հոռոմայեքիք 128
 Հրազդան 66
 Հրեայք 105, 112, 125

— Զեզամ 63
 Զորադետ 27, 66, 68, 69
 Զորակերտ 34
 Զուրձան 79

— Ղաբալ 54
 Ղադո 57, 60
 Ղադախ 136, 144
 Ղադան-դան 61, 62
 Ղազվինի [Համգալա՛հ- 50
 Ղաջարներ 113
 Ղազվ 10, 26
 Ղարաբուլ 49, 59, 69, 107, 108, 110—113, 115, 117, 133, 135—137, 139, 141—143
 Ղարաբաղցիք 137
 Ղարախան 56 ✓
 Ղարախան Բուզուքլու 137
 Ղարախ 133
 Ղարաղալ 141
 Ղարաթաղ 108, 127, 133
 Ղարդարի 14
 Ղզլբաշներ 136
 Ղիփշիձե Հովսեփ պրոֆ. 118, 120
 Ղորխմաղ-բեդ 114
 Ղորղորե 111
 Ղուարդուար 14
 Ղուբասար 11
 Ղուղանենց Փարսադան-բեդ 88
 Ղութլու-Արսլան 11
 Ղուլի-խան [Աբաս- 115

Ղուկաս վ. Ինճիճեան 123. տես՝ Ին-ճիճյան Ղուկաս
 Ղունձեր 25
 Ղուբուռիշ 61
 Ղվարդվարե 111
 Ղվարդվարե պատրոն 80, 137, 140
 Ղվարդվարե Յիխիշվարեցի 57
 Ղիչախ 15
 Ղիչախի բերդ 107
 Ղիչախներ 15

— ձարմանք 15
 ձենովա 119
 ձիաբերի 10, 21
 ձիճինաձե Զ. 132
 ձղանդիդիլ ը ձղանդիտեղ 67
 ձոյեթ 141

— Սաաղ 13
 Սաղանդարան 107, 112
 Սալթիա 107
 Սաճաբերդեցի 67
 Սաղար Բարխուդարեան 67. տես՝ Բարխուդարյան Մ.
 Սաղարբերդ ը Մաղաբերեթ 74
 Սահ-բանու ը Մահբանու 95
 Սահմաղ-Ամիր [Փիր- 143
 Սահմաղ սուլթան 107, 115
 Սահմաղական ը Մահմաղականներ 6, 37, 64, 82, 104
 Սահմաղականանալ 107
 Սահմաղ 26
 Սահմաղ-խան 141 ✓
 Սաղա 13
 Սաղաբիա արեղա 63
 Սաղաբիա Որմանյան. տես՝ Որման-յան Սաղաբիա
 Սանգլի 133
 Սանի աղանդ 55
 Սանիքիացի 64
 Սանկաբերդցի Սադուն 58, 60.
 Սանուշար 80, 137—138, 140 ✓
 Սանուշե 38
 Սառ Ն. աղադ. 4, 27

Սառ Յ. պրոֆ. 127
 Սասիս 10, 12
 Սատթեսու ավետարանիչ 123
 Սատթեսու Ուսնայեցի 25, 26, 38, 39
 Սարանդ 32
 Սարանդա 24
 Սարգսյան 67
 Սարիամ ա ծածին 17, 98, 99, 102, 103
 Սարիամ Թագուհի 114
 Սարիամ Թագուհու վարիանա 5, 39, 49, 131
 Սարիամ Կորիկյանց 68
 Սարիամ Յեզիպտացի 124
 Սարմեա 45
 Սարախն 134
 Սաքսուդյան Մեսրոպ 30
 Մեդրենի 15
 Մելիք սուլթան 44, 51
 Մելիքզադ Աշխարհբեդ Բեբութով 121
 Մելիքսեթ ը Մելիքսաղեդ 141
 Մելիքսեթ-Բեկ Լ. պրոֆ. 27, 29—31, 63—65, 68, 88, 128, 134
 Մեծոփեցի Թովմա 63, 69, 70, 134
 Մեմնա Զադել 67
 Մեսխական սաղմոս 3, 79
 Մեսխեր 10, 14, 23, 34, 53, 54, 62, 63, 76, 110—112
 Մեսրոպ Մաքսուդեան. տես՝ Մաքսուդյան Մեսրոպ
 Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան. տես՝ Տէր-Մովսիսյան Մեսրոպ
 Մեստիսի տաճար 97
 Մերդին 134
 Մթվարեկշվիլի Ն. 120
 Մժնկերտ 28, 46
 Միհրան 103
 Միհրան-ամիր 15, 16
 Միհրան-շահ 107 ✓
 Միրա 26
 Միրան 16
 Միրիան 103
 Մժնկերտ 28, 46
 Միշան 66
 Միշադետք 8, 9, 20, 35, 99
 Միրզա-Իսմայիլ 136

Մերոն-Հուսեյն 86
 Մխիթարյան 65, 66
 Մխիթարյան 66
 Միքայել Ասորի 123
 Միքայել Կոմսենոս 61
 Միքայել Չամչեան. տես՝ Չամչյան Մի-
 քայել
 Մխարզրձեկ Ջաքարիա 11, 14, 21, 29,
 34, 43, 44
 Մխարզրձեկ Հովհան (Իվանե) 11—14,
 16, 21, 29, 34, 43, 44, 50
 Մխարզրձեկ Շահնշահ 61
 Մխարզրձեկ Սաղիր 12
 Մխարզրձեկ Սարգիս 8, 10—14, 27, 34
 Մխարզրձեհներ 12, 17—19, 21—23,
 27—29, 43, 44, 50, 52, 69
 Մխիթար Գոշ 29, 31, 127, 128, 130
 Մկրտիչ Հովհաննես 119
 Մոնոնիկ Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Մո-
 նոնիկ
 Մոսերավ Մեծ 132
 Մոսկվա 119, 127
 Մովսեան 58, 63
 Մովսես [Ազատ— 62
 Մովսես Պորենացի 123
 Մովսես Նահապետ 129
 Մովսիսական որենք 128, 130
 Մուխրան 136
 Մուղան 54, 59
 Մուշի Իսկանդեր 83, 86
 Մուշ 31
 Մուշեղ ը Մուշեղ 97, 105
 Մուսուլման 82
 Մուսուլման 104
 Մուրադ-սուլթան 110, 113
 Մուրադ-սուլթան III 117, 141
 Մուրշի 32
 Մաքսիվարի 40
 Մրեն 26
 Մցխեթ 59, 105, 114

— Յալուզ 104.
 Յալիկոռնայ 123
 Յայմաուրք 87, 106
 Յաղուր 135

Յերբայեցի 124
 Յեզիպտացի 124
 Յեզիպտացի Մարիամ 124
 Յեզիպտոս 44, 51
 Յելակուզ 9—11, 16
 Յեկեղյաց գետն 9, 15
 Յեսայա հայ 134, 143
 Յեսայա մարգարե 123
 Յելրոպա 118, 120, 121, 124
 Յերասխածոր 25
 Յերեմիա 123
 Յերեմյան 81, 92, 110—115, 117, 136—
 139, 141, 144
 Յերեմյանյան յերկիր 100
 Յերզնկա 13, 21, 35, 43, 55, 57, 108,
 122
 Յերզնկայեցիք 20, 35
 Յերիցյան Ա. 65
 Յերկայնաբազուկ Արտաքսես 24
 Յերկայնաբազուկ Մխարզրձեկ 27
 Յերնջակ 77, 133, 143
 Յերուսաղեմ 37, 94, 98
 Յերուսաղեմացի Սոփրոնիոս 123
 Յեփրատ 122
 Յուլյնք 29. տես՝ Հուլյնք
 Յովհաննէս Սանահնի 31. տես՝ Հովան-
 նես
 Յովհաննէս Կարուց 31
 Յորդանան 68
 Յուլիան 31

— Նաբուքոդոնոսոր 94
 Նազարաթի-խան 115 ✓
 Նախիջևան 10, 15, 23, 24, 44, 52, 58,
 60—62, 107, 110, 111, 117, 135, 141
 Նախիջևանցիք 21, 35, 50, 52
 Նախճեման 10, 15, 16, 23, 24, 44, 52,
 58, 60—62, 111
 Նախճեմանցիք 21, 35, 50, 52
 Նախչավան 107
 Նախչվան 110, 117, 135, 140
 Նախլավան 32
 Նախլուան 32
 Նաճարմազե 8, 72
 Նասրադին 14

Նավրոզ 61
 Նարին 58
 Նեմաս 134
 Նեստոր 63
 Ներսէս Ակինեան. տես՝ Ակինյան Ներ-
 սես
 Ներսես Թագավոր 105
 Ներսես հայրապետ 95
 Ներսես Լամբրոնյան խմբ. 127
 Նիգալի-ձոր 61
 Նիկիտա Պաֆլագոնացի 123
 Նիկործմիդա 78
 Նինո 37, 98, 103, 104
 Նյուսացի Գրիգոր 67
 Նոյն [Բաշի— 58
 Նոյն Բիչու 57
 Նոյն Չաղատ 56
 Նոյններ 54, 57, 63
 Նոր-Բայազետ 68
 Նոր-քաղաք 62
 Նունե 37, 98, 103, 104
 Նուբարդին 20
 Նուբարդին 35
 Նոփոքտինե 94

— Շաբուզ 95
 Շաղին 59
 Շաղադյանք 8
 Շարվա 24
 Շարվա Ախալցխեցի 21, 52
 Շարվա Թորեցի 34, 35
 Շահ-Աբաս 83, 111, 112, 138, 139, 141
 Շահթամազ 110, 111, 135—137, 140
 Շահ-Իսմայիլ 110
 Շահ-Սեփի 81, 113, 114, 141
 Շահասուլթան 144
 Շահի Արմէն 25, 26
 Շահխամեն 8—10
 Շահխաթունյան Հ. 65—66, 70
 Շահնազարյան Ասլան 27
 Շահնազարյան Կարապետ 63, 105, 134
 Շահնշահ 24, 32, 45, 51—57, 59, 61,
 63, 70, 78
 Շահվերդ խան 115 ✓
 Շահվերդ սուլթան 111, 136

Շահիուր 93, 94
 Շամ 8, 9, 43, 56
 Շամախիա 110
 Շամախեցի 110
 Շամեցիք 12
 Շամխալ 137
 Շամշադի ը Շամշադին 136
 Շամշադին [Պոջա— 59
 Շամիուր 96
 Շամբոր 14, 15, 44, 46, 52
 Շանքոր 14, 15, 44 52
 Շանիձե Ակակ պրոֆ. 118, 120
 Շանշե Դադյան 8
 Շանշե Ջաքարիայի վորդի 51—57, 59,
 61, 63
 Շապուհ 93—96
 Շարվան 58, 135
 Շարվանշահ 44, 71, 72, 78
 Շարվանշահներ 25
 Շարվանշեթ 25
 Շավշեթ 34, 54, 60, 61
 Շավշեր ը Շավշեցիներ ը Շավշեցիք 10,
 15, 53, 57, 62, 63
 Շավշք 34, 54, 60, 61
 Շափուր 93—96
 Շափր 93
 Շաքի 46, 137
 Շերեփադդին 134
 Շերմազան 110
 Շիխալի-խան 115 ✓
 Շինա 24
 Շինոդ Դավիթ 37, 38, 42, 97
 Շիրազ 107
 Շիրակ 8, 25, 27, 143
 Շիրակավան 57, 74
 Շիրակոան 74
 Շիրին 85, 87, 95, 105
 Շիրվան 54, 58, 78, 110, 111, 113, 117,
 135, 136, 139, 144
 Շնածոր 12
 Շոթա 64
 Շոթա Կուպր 55—57, 64
 Շոթա Ռուսթավելի 126
 Շոթա Ռուսթավելի 64, 126
 Շոթի Լյուռն 15

Շորագյալ 110
Շորեկալ 110
Շրվան 111

— Ողբեր 112, 137
Ողթի ընդ թիւ 10, 57, 75, 80, 137, 140
Ողջաթ-սուլթան 63
Ոնոմ 92
Ոսեր 9, 15, 25, 71
Ոսման 134
Ոսմաններ ընդ Ոսմանցիք 82, 84, 88, 117, 138, 139
Ոսոն 122
Որբեր 13, 135
Որբելի Հովսեփ աղագ. 46
Որբելի Հովհան (Իվան) 8
Որբելի պատրոն 118
Որբելիանի 118
Որբելյան Սմբատ (Սումբատ) 58
Որբելյան Սուլիսան-Սարա 118—122, 126
Որբելյան Ստեփանոս 25—28, 32, 46, 67
Որբելյաններ 27
Որբելներ 58
Որդոս 74
Որմանյան Մաղաքիա 106, 124
Որոտ 44, 46
Որոտո 44
Ուզուն-Հասան 135, 143, 144
Ուլո-դան 57—59
Ուլթիք 10, 57, 75, 80, 137, 140
Ուղագիրն ընդ Ուղագիրաններ 38
Ումիկաշվիլի Պ. 120
Ուռնա 99, 100
Ուռնայցի Մ. 25, 26, 38, 39
Ուրբանա 123
Ուրբանապոլիս 123
Ուրուժ ընդ Ուրուժներ 79, 113, 140

— Ջաղատա 54, 55
Ջաղատա-Նոյին 56
Ջամչյան Միքայել 29, 65, 123
Ջարաբերդ 46
Ջարասլան 20

Ջարեք 46
Ջարեկիանի Գ. 120
Ջարմաղան 54, 55
Ջերբեդ 137
Ջըլդըր-գյոլ ընդ 28
Ջիտաիա 118
Ջիսար 113
Ջիւնիձե Սեփնիա 126
Ջոփա 63
Ջորմաղան 54, 55
Ջուրինով Դ. պրոֆ. 84, 85, 127, 132

— Պաղակացի ընդ Պաղակացիոս 12
Պապ 95, 96
Պատկանյան Բ. պրոֆ. 63
Պարթև Գրիգոր 8, 105, 124
Պարթևաց յերկիր 12
Պարիզի Բրոնիկա ընդ Պարիսի Խրոնիկա 132
Պարսիկ 124, 141
Պարսից-բաղար 15
Պարսկական 6, 7, 51
Պարսկաստան 10, 23, 32, 44, 83, 126, 127, 143
Պարսկերեն 82, 84, 127
Պարսկք 8, 27, 28, 32, 34, 44, 46, 141
Պարտավ 14, 46, 54, 55, 58, 112, 127
Պաֆլագոնիա 20, 35
Պաֆլագոնացի Նիկիտա 123
Պետերբուրգ 127
Պետրե 92
Պետրե 68, 69
Պետրոս առաքյալ 98
Պետրոս պապ 92
Պետրոս վանահայր 69
Պիտարեթ 118
Պոնաֆանք 64—69
Պոնտոսի ծով 20
Պոռչյանք 27, 31, 32, 45
Պրիսկա 106
Պրոկոլ Դիագորիոս 67

— Ջաղիրք 8, 9
Ջալալադդին 40, 51—54
Ջալալյանց Սարգիս 45

Ջաղել 57
Ջաղել Մեմնա 67
Ջաղելի Սարգիս 59—61
Ջամի-Աբաս 82, 83
Ջանաշվիլի Գեորգ (Գիորգի) 82
Ջանաշվիլի Մ. պրոֆ. 39, 82, 84, 88, 132
Ջանիձե Գորգի 82
Ջավախեթ 13, 21, 22, 34, 36, 43, 53, 54, 56, 57, 59—61
Ջավախիշվիլի Իվ. պրոֆ. 3, 5—7, 26—28, 31—33, 34, 40, 42, 45, 47, 49, 63, 64, 67, 71, 76, 79, 82—86, 109, 128, 131
Ջավախներ 53
Ջավախք 13, 21, 22, 34, 36, 43, 53, 54, 56, 57, 59—61
Ջելիփա կղզի 122
Ջիբեր 54
Ջուխասակ վանք 67

— Ռախա 12, 14, 21—24, 36, 43, 54, 56, 59, 60
Ռաճա 58, 78
Ռան 9, 11, 49, 63
Ռանք 78
Ռաքիել 105
Ռեվադ 114
Ռեստամալ 65, 68, 69
Ռոստոմ թ. 83, 113—115, 141
Ռուբինյանք 72
Ռուխեցի Լեոնտիոս 63
Ռուկնադդին ընդ Ռուքնադդին 6, 20, 35, 43
Ռուսաստան 107, 127
Ռուսթավ 14, 59
Ռուսթավիլի ընդ Ռուսթավիցի Շոթա 64, 126
Ռուս ընդ Ռուսական ընդ Ռուսերեն 122, 124, 128
Ռուսուդուն թ. 42, 44, 50—53, 55, 56, 58

— Սաթաբազո [Սամբել- 73, 79, 137

Սաթա Որբելյան. տես՝ Որբելյան
Սաթաբաթիան 111, 113, 115, 133, 137
Սադիմ 51, 63
Սահաթ 113
Սալան Մանկաբերդցի 58—60, 70
Սալուսի 35
Սալուսի-դան 38, 43
Սալուսի վորդի Արդուսի 8, 20
Սախատե 27
Սախո 140
Սակավկասիձո 74
Սակրուլավի 74
Սահակ Արծրունի 123
Սահակ պատրիարք 96
Սահլե-դիվան 59, 60
Սաղիբ Մխարգրձել 12
Սամարղանդցի Թեմուր 140
Սամթավրո 74
Սամվիլյե 51, 62
Սամուել 45
Սամցխե 13, 53, 54, 56, 57, 60—62, 108, 110, 111, 134, 135, 143, 144
Սամցխե-Սաթաբազո 73, 79
Սանահին 27, 28, 31, 32, 97
Սասանբեդ 141
Սատղեպետ 136
Սարգիս Անույ աթոռակալ 31
Սարգիս՝ Բեքայի վորդի 61
Սարգիս Թմուզվեցի 21, 35, 57
Սարգիս միակյաց 31
Սարգիս Մխարգրձել 8, 10—14, 16, 24, 27, 34
Սարգիս Մխարգրձել կրտսեր 12
Սարգիս Ջաղելի 59—62
Սարկինդներ 9
Սաքարթվելո 17
Սաքո 59
Սեբաստիա 55
Սելջուկյան 8
Սեփնիա Ջիւնիձե. տես՝ Ջիւնիձե Սեփնիա
Սեսենցկա 119
Սե ծով 29
Սեվան 31
Սեվաստիա 31
Սեվիփարդավ 59

Սեփի [Շահ- 81, 113, 114, 141
 Սիառ Բարաթաշվիլի 114
 Սիկիլիա 119
 Սիմեոն I 80, 111, 115, 136—140
 Սիմեոն կաթողիկոս Հայոց 126
 Սիմեոն կրոնավոր 67
 Սիսական 23
 Սիսական 23
 Սիւնիք 46
 Սկանդաւ-փաշա 110 ✓
 Սմբատ Բագրատունի 97
 Սմբատ Որբեկան 10
 Սմբատ Որբեկան 58
 Սմբատ Որբեկան կրտսեր 58
 Սմբատ վարդի Դավթի 5, 106
 Սմբատ-Սիմեոն 8
 Սուլվյա Ս. 88
 Սոմեխ || Սոմեխներ՝ գրեթե ամբողջ
 գրքում
 Սոմխիթ 7, 9—11, 13, 15, 16, 19, 21,
 34, 35, 41, 43, 44, 51—56, 59—63,
 74, 78, 80, 92, 107, 111, 113—115,
 122, 123, 128, 132, 134, 135, 137,
 140—144
 Սոմխիթցիք 10, 14, 15, 23, 50, 53, 54,
 60, 61, 80, 131, 140, 141
 Սոմխիթ 65
 Սոսլան 20, 21, 36, 46
 Սուլդուխ 14
 Սուլեյման՝ վարդի Շահ-Աբասի 83
 Սուլեյման Խոնթեար 115, 136, 140
 Սուլթան-Հուսէյն 143
 Սուլթան-Մուրադ 113
 Սուլթանիա 137
 Սուլթան-Սաբա Որբեկան. տես՝ Որ-
 բեկան Սուլթան-Սաբա
 Սուլթան Բագրատունիանի 97. տես՝
 Բագրատունիան Սմբատ
 Սուլթան Որբեկան. տես՝ Որբեկան
 Սմբատ
 Սուրբ Մարի 46
 Սուրման 56
 Սուրմանեցի 16
 Սուրմանեցիք 12
 Սուրմանի 16
 Սուրմար 56
 Սուրմարեցի 16

Սուրմարեցիք 12, 14
 Սուրմարի 16, 67
 Սոփրոնիոս Յերուսաղեմացի 123
 Սպահան 83, 86, 114, 119, 121, 127, 132
 Սպեր 22, 34, 36, 61—63
 Սպերցիք 14
 Սպենձահան 67
 Սվաներ 15
 Սվետի-Յիովելի տաճար 114
 Սվիմոն. տես՝ Սիմեոն
 Ստամբուլ 136, 139
 Ստեփանոս Որբեկան. տես՝ Որբեկան
 Ստեփանոս
 Սրվանձտյան Գարեգին 124

— «Վագրենավոր» 27
 Վալաշկերտ 54, 56
 Վախուշտ արքայազն 3, 37, 39, 66, 126
 Վախտանգ [Գորգասալ] 104
 Վախտանգ՝ Դեմետրի վարդի 50, 62
 Վախտանգ Խաչենցի 15
 Վախտանգ Թագ. V 122
 Վախտանգ VI 86, 119, 121, 126—129,
 131
 Վախտանգյան առուներ 127
 Վախտանգյան խմբագրութիւն 25, 39
 Վախտանգյան հանձնաժողով 86
 Վախտանգյան Որենագիրք 128
 Վահրամ 96
 Վահրամ Գագեցի 23, 24, 34, 51, 52,
 54—57
 Վահրամ Մխարգրձել 12
 Վահրամ՝ Բարթիլի իշխան 56
 Վաղարշաբաթ 100, 104
 Վաղարշակ 95, 96
 Վաղարշակերտ 46
 Վաղարշակերտցի 74
 Վաղարշապատ 89, 90, 100, 104
 Վաղարշափաթ 89, 90, 95
 Վաղերիա 98, 106
 Վան 17, 30, 79, 111, 113, 137, 141
 Վանանդ 43
 Վաշլովան 61, 62
 Վաշխէ 64
 Վարազա խաչ 87
 Վարազա նշան 106

Վարազա սար 100
 Վարազ-փաշա 137—140 ✓
 Վարազ 9
 Վարազա 95, 96
 Վարազդ 9
 Վարազդատ 95—96
 Վարաժնունիք 66
 Վարամ. տես՝ Վահրամ
 Վարաքի ս. նշան 100
 Վարդան Դադյան 12, 13
 Վարդան՝ Խիլիթա-Աճաբայի իշխան 40
 Վարդան՝ հայր Զաքարիայի 13
 Վարդան վարդապետ 13
 Վարդան պատմիչ 25—28, 31, 32, 46,
 64, 65
 Վարդանաշատ || Վարդանաշատ 15
 Վարձէ 67
 Վարձիա 20, 21, 23
 Վեդաթ || Վեդեթ 98
 Վենետիկ 65
 Վերսալ 120
 Վիրապ [Խոր- 16, 104
 Վրաստան 16, 17, 23, 24, 29, 33—34,
 36, 38, 44, 50, 51, 53—64, 70, 73, 78,
 79, 81—88, 97, 105, 107—113, 118,
 126, 131—134, 136, 138, 139, 142—
 144
 Վրաստան արեւելյան 47
 Վրաստան արեւմտյան 55
 Վրաց || Վրացի || Վրացերեն՝ գրեթե
 ամբողջ գրքում
 Վիրք (← Վրաց) 25—31, 36, 38, 53,
 59, 62—64, 66, 67, 69—72, 74, 75,
 78, 83, 84, 107, 108, 118, 126, 128,
 133
 Վրթանէս Բջնոյ և Դիւայ 31
 Վրկանաց աշխարհ 32

— Տաւաշ 74
 Տաճիկ 32
 Տայեցիներ || Տայեցիք 10, 14, 15, 53,
 54, 57, 62
 Տայք 43, 53, 57, 60—62
 Տաշիր 10, 34, 43, 65, 66, 135, 138, 144
 Տաշյան Հակոբոս 65—67

Տառ 43, 53, 57, 60—62
 Տառիս-կարի 60—62, 74
 Տբեթ 3, 40
 Տբեթցի Աբուսերիձե 3, 40
 Տբելի 40, 67
 Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ 88
 Տերան 95
 Տիրամայր 28
 Տիրան 95
 Տղայ Գրիգոր 64
 Տյուրացի Դորոթեոս 123
 Տուսայ վարդի Գրիգոր 31
 Տուրքիկ 31
 Տրապեզոնցիք 25, 136
 Տրապիզոնի արքա 71
 Տրապիզոնի լյառն 74
 Տրդատ 89, 91—95, 100—102, 104
 Տրդատ 7, 30, 37, 88—95, 100—102,
 104
 Տիգրիս 8—11, 13, 15, 24, 29, 35, 38,
 41, 43, 51, 53, 54, 59—63, 67, 70,
 80, 95, 107, 108, 110, 111, 114, 115,
 117, 120, 123, 126, 128, 135—137,
 140, 142, 144
 Տիգրիսեցի 88

— Րկինիս-Չվարի 57

— Յաղարեղի Ա. պրոֆ. 73
 Յելի լիճ 25
 Յիւսիսլարի 57
 Յիսուս 25, 51
 Յոտնա Դադյան 54
 Յոտնե Դադյան 57

— Փալովանդ 15
 Փամբակ || Փանթակ 111
 Փարս 107
 Փարսական Գորգիշանիձե. տես՝ Գոր-
 գիշանիձե Փարսական
 Փարսական Ղուզանենց 88
 Փարսական-բեդ 83
 Փարսականներ 88
 Փեյքնի-խան 141 ✓

Փեր-Մանգ-Ամիր 143
 Փրանգատան 89, 97, 101, 119
 Փիլիստան 105
 Փիլիստինացիք 105

— Քալանթար Աշխարհբեդ պրոֆ. 45
 Քալբալիան 144
 Քաղկեդոն 28
 Քաղկեդոնիկներ 27, 29, 65, 68, 74.
 հակա-քաղկեդոնիկներ 27, 29
 Քաշաղներ 25
 Քախսսրո աթաբակ 136, 140
 Քախսսրո թագավոր 111, 113
 Քավթար ախոռապետ 10
 Քարթլի 10, 13, 21, 35, 37, 53—56,
 59—63, 74, 75, 78, 80, 83, 97, 103,
 105, 108, 110, 112—116, 118, 119,
 126, 127, 129, 133—135, 137—141,
 143, 144
 Քարթլի-ցխորեթ 3, 5, 33, 37—39,
 42, 45, 49, 84—87, 106, 115, 126,
 127, 131, 132
 Քարթլիկներ 10, 14, 15, 82, 124, 129
 Քաթար 27
 Քիլիկա 121, 126

Քիրման 107, 127
 Քյուրդստան 107, 111, 114, 137, 143
 Քոբայրեցի Դավիթ 31
 Քոբեր 68
 Քոբրանպուլիս 123
 Քուլթալիս || Քուլթալիս 54
 Քուրդ-վաճառի [ձոր] 13
 Քուրթիսթանի 137, 143
 Քսան 76
 Քրիստոնեյական 6, 22
 Քրիստոնյանալ 92, 104
 Քրիստոնյա || Քրիստոնյաներ || Քրիս-
 տոնյալք 22, 32, 34, 104, 108, 125,
 128
 Քրիստոս 17, 19, 29, 30, 37, 76, 90, 91,
 99, 100, 102, 119, 122, 123, 125, 133,
 137, 138, 142

— Տրանկ 125
 Տրանկերեն 102, 123
 Տրանսիա 119, 120
 Տրանսիական թագավոր 119
 Տրենկել 128

— Օրբելիանց 27

INDEX NOMINUM

- Адчара 73
 Армянская надпись 70
 Ахтала 65
 Ахталский храм 65
- Багаванская надпись 46, 70
 Багаванский храм 46
 Бакрадзе Д. 65, 73
 Бартольд В. В. акад. 50
 Буд || Бут 70
 Бутков П. 66
- Гарегин Овсепян. см. Овсепян
 Гарегин
 Георги Джанизев Фарсадан 87
 Георгий сын Тамары 46
 Грузинская, ий, ое 64, 73, 73—74,
 79, 121
 Грузия Восточная 116
 Гурия 73
- Джанизев Фарсадан Георги. см.
 Георги Джанизев Фарсадан
- Ерицов А. Д. 65
- Иран 50
- Кавказ 65, 66
 Кавказская археология 65
 Какабадзе С. Н. проф. 45, 116
 Кекелидзе К. С. проф. 47
- Марр Н. Я. акад. 46, 64, 70, 73
 Меликсет-Беков (Меликсет-Бек) Л.
 М. проф. 29, 81
- Месхийская псалтырь 79
 Минахатун 70
- Овсепян Гарегин 70
 Орбели И. А. акад. 46, 70
 Орбелиани Савва-Сулхан 121
 Орбелян Тарсанч 70
- Пгндзаханк 65
- Россия 88
 Рустан 64
- Савва - Сулхан Орбелиани. см.
 Орбелиани Савва-Сулхан
 Соловьев С. 88
 СПб. университет 27
 Сулхан-Савва Орбелиани, см. Ор-
 белиани Савва-Сулхан
- Такайшвили Е. С. проф. 65, 79,
 121, 130
 Тамара „Великая“ 45
 Тарсанч Орбелян, см. Орбелян Тар-
 санч
 Тифлис 29, 81
- Фарсадан Георги Джанизев, см.
 Георги Джанизев Фарсадан
 Форседан-бек 88
- Хаканов А. С. проф. 64
- Цагарели А. А. проф. 73, 121
- Шанидзе А. Г. проф. 45
 Шота 64

— Abbeeloos J. B. 29	— Ibero-Caucasici 127
Aghthamar 30	Iskander-Munsch 84
Albanopolis 123	
Armeniacci, arménienne, arméniens, ar-	— Karst J. prof. 127
menisch 28, 66, 106, 127	Kaukasische Länder 84
Assemani 29	Korbonopolis 123
Avalischwili Surab 121	Ksan 76
Bayan J. 106	— Lamy Th. J. 29
Barhebreus Gregorius 29	Las'a-Georg 42
Bolositec Bolortci 31	
Brosset M. F. acad. 5, 25—28, 38, 66,	— Melikset-Bek L. prof. 127—128
76, 82—84, 126, 127, 132	Migne 123
	Mkhargrdzélidze 27
— Caucasici Ibero- 127	Munsch-Iskander 84
— Dcharmani 28	— Orbeliani Sulkan-Saba 121
Djavachichvili Joannes prof. 42—43	
Dorn 83	— Peltier Ad. Ch. 106
	Persans 127
— Euphrate 30	
	— Saba-Sulkan Orbeliani 121
— Gardman 28	Szafiden 84
Gégham lac 26	Sulkan (Sulchan)-Saba Orbeliani 121
Georg-Las'a 42	
Georgica 84, 87, 127	— Tiflis 6, 33
Géorgie 5, 25, 27, 28, 30, 31, 38, 49,	Tseretheli M. prof. 121
63, 66, 76, 82, 84, 120, 126, 127, 132	
Georgian, Géorgienne, Géorgien,	— Urbanopolis 123
Georgisch 84, 121, 127, 132	
Goghtcha 26	— Van 30
Gregorius Barhebreus 29	
	Wakhtang VI 127
— Hübschmann H. prof. 66	Wardrop Ol. 121
Hromclia 30	

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Ե 2
— ԱՌԱՋԱԲԱՆ Բ. հատորի	3—4
Ա. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Թագավորների պատմական ու զոլասանք» (ներածական)	5—7
— [Գեորգ III-ի թագավորությունը]	7—11
— [Թամարի թագավորությունը]	11—25
— Ծանոթություններ	25—32
Բ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Թամար թագուհու պատմություն» (ներածական)	33—34
— [Թամարի թագավորությունը]	34—36
Գ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Համառոտ վրաց պատմություն» (ներածական)	37—37✓
— [Այլ և այլ անցքեր IV—XIII դ. դ.]	37—38
— Ծանոթություններ	38—39
Դ. ԱՆՈՒՍԵՐԻՉԵ ՏԲԵԹՅԻ (XIII Դ.).	
— «Մեծավկա սուրբ Գեորգի հրաշագործությունները» (ներա-	
ծական)	40—40
— [Բարսեղ քարակոյի Սոմերթու]	41—41
Ե. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Գեմեար, Գեորգ, Թամար և Լաշա-Գեորգի պատմությունը»	
(ներածական)	42—43
— [Այլ և այլ անցքեր XII—XIII դ. դ.]	43—44
— Ծանոթություններ	45—46
Զ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).	
— «Թագավորի ոճման կարգը» (ներածական)	47—47
— [Իշխանի յեպիսկոպոսի մասնակցությունը թագավորի ոճման	
արարողությանը]	48—48
— Ծանոթություն	48—48
Է. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.).	
— «Ժամանակագրություն» (ներածական)	49—50
— [Գեորգ-Լաշայի թագավորությունը]	50—51
— [Ռուսուղանի թագավորությունը]	52—58
— [Դավիթ՝ Լաշա-Գեորգու վորդու, և Դավիթ՝ Ռուսուղանի	
վորդու թագավորությունը]	58—60

— [Դեմեարի թագավորութունը]	60—61
— [Դավթի և Գեորգի Դեմեարի վերջոց թագավորութունը]	61—61
— [Վախաճանգ Դեմեարի վերջոց թագավորութունը]	62—63
— [Գեորգ Պաճառի թագավորութունը]	63—63
— Ծանոթութուններ	63—70

Ը. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.).

— «Կարգադրումն արքունի դրան» (ներածական)	71—71
— [Այլ և այլ արքաների ահլը վրաց արքունիքում]	71—72
— Ծանոթութուններ	72—72

Թ. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ (XV Դ.).

— «Թագավորական ոճման ծիսակարգութունը», «Ամացխե-Աա- աթաբազոյի թեմերի ցուցակը» (ներածական)	73—74
✓ — [Քաղկեդոնիկ յեպիսկոպոսները Հայքում]	74—75

Ժ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XV Դ.).

— «Հուշարձանն իշխանաց» (ներածական)	76—76
— [Գեորգ VII-ի արշավանքն Ալինջայի վրա]	76—76
— Ծանոթութուններ	77—77

ԺԱ. ԲԱԳՐԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (XVI Դ.).

— «Նիկործմիդի սիգելը» (ներածական)	78—78
— [Վրաց թագավորին յենթակա իշխանները]	78—78
— Ծանոթութուն	78—78

ԺԲ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.).

— «Մեխական սաղմոսի մատյանը» (ներածական)	79—79
— [Այլ և այլ անցքեր XVI դարում]	79—80
— Ծանոթութուններ	80—80

ԺԳ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.).

— «Ժամանակագրութունը» (ներածական)	81—81
— [Այլ և այլ անցքեր XVI դարում]	81—81
— Ծանոթութուններ	81—81

ԺԴ. ՓԱՐՍՍԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՋԵ (XVII Դ.).

— «Վրաստանի պատմութունը», «Ոսմանցոց թագավորներ պատմութունը» (ներածական)	82—88
— Վրաստանի պատմության Ա. մասից.	
[1.] Այստեղ Փրանգստանի թագավորի դուստր Հոնիսիմեյի (Հոռոմ-սիմեյի) ու նրա նահատակության պատմութունը	89—92
[2.] Հոռոմի Կոստանդին (Կոստանտին) թագավորի քրիստո- նյանալու ու նրա (նրանց) գործերի պատմութունը	92—93
[3.] Այստեղ Տրդատ (Տրդադ) թագավորի արշավանքն [իր] հոր արքան վրեժն հանելու Արտաշիլի (Արտաշիլի) վրդի Շապուհի (Շապուհի) վրա	93—94

[4.] Այստեղ Տրդատ (Տրդադ) թագավորի մահն և նրա վոր- դու Սոսրովի թագավորանալը	95—96
[5.] Յերբորգ Սոսրովին իշխեցրին	96—98
[6.] Փրանգստանի թագավորի դուստր Հոնիսիմեյի (Հոռոմ- սիմեյի) նահատակության և սուրբ Նունեյի (Նինոյի) պատմութունը	98—99
[7.] Այստեղ Հոնիսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) խրատ և խոր- հուրդ տալը	98—101
[8.] Այստեղ Փրանգստանի թագավորի դուստր՝ սուրբ Հոնիսի- մեյի (Հոռոմ-սիմեյի) և Տրդատ (Տրդադ) թագավորի պատ- մութունը	101—104
[9.] Բագրատունյաց (Բագրատունների) պատմութունը, վոր Հայոց (սոմեխների) պատմության մեջ է գրված. նրանց զալը Վրաստան	105—105
— Ծանոթութուններ	105—106
— Վրաստանի պատմության Գ. մասից.	
[Լանդ-Թեմուրի պատմութունը]	107—108
— Ծանոթութուններ	109—109
— Վրաստանի պատմության Գ. և Գ. մասից.	
[XVI—XVII դարերի անցքերը]	110—115
— Ծանոթութուններ	115—116
— Ոսմանցոց թագավորների պատմութունից	116—116
— Ծանոթութուններ	117—117

ԺԵ. ՍՈՒԼԽԱՆ-ՍՍԲՍ ՈՐԲԵԼՅԱՆ (XVII—XVIII Դ.).

— «Բառարան», «Ճանաչաբհորդութուն գեպի Յեվրոպա», «Գիրք խմաստության կեղծիքի» (ներածական)	118—121
— Ա. Բառարանից.	
[Բառարանի աղբյուրները]	121—122
[Ջանազան բառերի մեկնութունները]	122—123
— Ծանոթութուններ	123—124
— Բ. Ճանաչաբհորդությունից.	
[Հայերը Յեվրոպայում]	124—125

ԺԶ. ՎԱՆՏԱՆԳ VI (XVII—XVIII Դ. Դ.).

— «Որենսդիրքը» (ներածական)	126—128
— Հիշատակարաններ	129—129
— Հայոց որենսդրության 291 հոդվածը	129—130
— Ծանոթութուններ	130—130

ԺԷ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (XVII—XVIII Դ. Դ.).

— «Քարթլիս-ցխորեքա»-յի շարունակութունը (ներածական)	131—132
— I. [XIII—XIV դարերի անցքերը]	132—134
— Ծանոթութուններ	134—134

— II. [XV—XVII դարերի անցքերը]	135—139
— Ծանոթություններ	139—139
— III. [XIV—XVII դարերի անցքերը]	140—141
— Ծանոթություններ	142—142
— IV. [XIV—XVII դարերի անցքերը]	142—144
— Ծանոթություններ	144—144
Ցանկ հատուկ անունների	145—162
Index nominum	163—164

Հ Ս Խ Հ Լ Ո Ւ Մ Ժ Ո Ղ Կ Ո Մ Ա Տ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԶՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լ Ո Ւ Յ Ս Ե Ն Տ Ե Ս Ե Լ

Պրոֆ. Դր. ԱՔԵՂՅԱՆ, Մ.—«Հայոց լեզվի տեսություն», 380 էջ, 1931 թ.

(սպառած)

— «Հայոց լեզվի տաղաչափություն», 459 էջ, 1933 թ. 12 ռ. (36 ֆր.)

Պրոֆ. ԱՃԱՌԵԱՆ, ՀՐ.—«Հայերեն արմատական բառարան»

Ա. Հատոր, Ա.—Բ 1232 էջ, 1931 թ.

Բ. » Գ.—Թ 1350 » 1932 »

Դ. » Ժ.—Կ 1492 » 1933 »

Դ. » Հ.—Յ 1350 » 1934 »

Ե. » Ն.—Ռ 1294 » 1935 »

Զ. » Ս.—Ֆ 1626 » 1936 » ապակետիպ. ընդամենը՝ 8344 էջ,

Է. » (տպագրված) հավելված 209 էջ.

Յոթը հատորը (սակավաթիվ որինակներ) 315 ռ. (945 ֆր.)

Ճարտ. ԲՈՒՆՅԱՆԹՅԱՆ, Ն.—«Հեթանոսական Տաճար Տըղատի պալատին
կից Գառնի Ամրոցում», քառաձալ 122 էջ, 1933 թ. 23 ռ. (69 ֆր.)

Ճարտ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, Թ.—«Շիրանյութերն ու նրանց զործածություն
կերպը Հին Հայաստանում», 39 էջ, 1932 թ. 1 ռ. 50 կ. (4,5 ֆր.)

ԼԱԼԱՅԱՆ, ՅԵՐՎ.—«Դամբանների պեղումներ Պորհրդային Հայաստա-
նում», 239 էջ, 1931 թ. (սպառած) — (30 ֆր.)

ԼԵՎՈՆՅԱՆ, Գ.—«Հայոց պարբերական մամուլը սկզբից մինչև մեր որե-
րը», քառաձալ 259 էջ, 1934 թ. 20 ռ. (60 ֆր.)

Պրոֆ. ԽԱԶՄՏՐՅԱՆ, ԱՍ.—«Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական
պատմություն», 556 էջ, 1933 թ. 15 ռ. (45 ֆր.)

ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ, ԶԱՎԵՆ.—«Պորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչությունը
վերջին հարյուրամյակում», (1831—1931), քառաձալ 185 էջ, 1932 թ.
18 ռ. (54 ֆր.)

Պրոֆ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, ՀՈՎՀ.—«Ուղեգրություններ» Ա. հատոր ԺԳ.—ԺԶ.
դար. 510 էջ, 1934 թ. (սպառած) — (40 ֆր.)

— «Ուղեգրություններ» Զ. հատոր, 1800—1820. 884 + VIII էջ, բազ-
մաթիվ նկարներ, յերկու գունավոր նկար և կից Անդրկովկասի
քարտեզը XIX դարակազմին, 1934 թ. 20 ռ. (60 ֆր.)

Պրոֆ. Դր. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, ՀԱԿՈԲ.—«Կշիռները և չափերը հնագույն հայ
աղբյուրներում», 141 էջ, 1930 թ. (սպառած) — (10 ֆր.)

- «Մանր հետազոտութիւններ», 76 էջ, 1932 թ. 2 n. 50 է. (7,5 ֆր.)
- «Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեսը», (Das Eratosthenische Stadion und der persische Asparêz) 66 էջ, 1934 թ. 2 n. (6 ֆր.)
- «Փետրալիդիլ ձին Հայաստանում», 337 էջ, 1934 թ. 12 n. (36 ֆր.)
- ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ՍՊ.—«Կոմիտասի ստեղծագործութիւնները անալիզը», 31 էջ, 1932 թ. 1 n. 50 է. (4,5 ֆր.)
- «Ուրվագիծ հայ յերաժշտութիւն պատմութիւն», քառածալ, 89 էջ, 1935 թ. 8 n. (24 ֆր.)
- ՊՐՈՓ. ԴՐ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ, ԼԵՎՈՆ.—«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա. հատոր, (Ե.—ԺԲ. դար) 122 էջ, 1934 թ. 12 n. (36 ֆր.)
- «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» Բ. հատոր (ԺԳ.—ԺԸ դար.) 168 էջ 1936 թ., 8 n. (24 ֆր.)
- ՇԱՀԱԶԻԶ, ՅԵՐՎԱՆԴ.—«Հին Յերեանը» (նկարազարդ) 262 էջ, 1931 թ. (սպառած) — (15 ֆր.)
- «Դիվան Միքայել Նալբանդյանի». 392 էջ, 1932 թ. (սպառած) — (36 ֆր.)
- ՊՐՈՓ. ԶԱՎԱԽԻՇՎԻԼԻ, ԻՎ.—«Նյութեր Հայաստանի սոցիալական պատմութիւն համար X դ. և XIII դ. սկզբներին», 41 էջ, 1936 թ. 2 n. (6 ֆր.)
- ՊՐՈՓ. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՇ.—«Վաղարշապատի պեղումները», 123 էջ, 1936 թ. 3 n. 50 է. (10,5 ֆր.)

Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ի Տ Ա Կ

- ՊՐՈՓ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, ՀԱԿՈԲ.—«Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները և Պետինգերյան քարտեզը».
- ՊՐՈՓ. ԱՖԵՂՅԱՆ, Մ.—«Բանասիրութիւն»

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0393782

230

12,581